

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK L

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

L

SZERKESZTI

**DOBI EDIT
HOFFMANN ISTVÁN
NYIRKOS ISTVÁN
TÓTH VALÉRIA**

DEBRECEN, 2012

**A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA**

© *Dobi Edit, Hoffmann István, Nyirkos István, Tóth Valéria*, 2012
© *Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát*, 2012

Internet: <http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/50>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató

Technikai szerkesztő: Reszegi Katalin
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. sokszorosító üzemében.

A Magyar Nyelvjárások 50. kötete elé

A Magyar Nyelvjárások 50. számát tartja kezében a tisztelt olvasó. A magyar nyelvstudomány nagy múltú folyóirataihoz képest a félszázadik évfolyamhoz érkezés nem tekinthető ugyan különleges eredménynek, ez az esemény mégis arra készítette a szerkesztőket, hogy elgondolkozzanak a kiadvány mai helyzetén, visszatekintsenek a múltjára, és a szokásosnál alaposabban foglalkozzanak a jövőjével is.

A Magyar Nyelvjárások ötven kötetéhez hozzá kell számítani persze azt a hatot is, amely Magyar Népnyelv címen ennek elődjeként jelent meg. Ezt a sorozatot mint az akkor megalakult Magyar Népnyelvkutató Intézet évkönyvét Csűry Bálint, a debreceni egyetem neves professzora indította útnak 1939-ben. Az évkönyvvel elsősorban a magyar népnyelv „búvárlatának” kívánt fórumot teremteni, mivel úgy látta, hogy ez a tudományterület, amely Európa más országaiban oly számos és szép eredményt ért el, nálunk igencsak gyámolításra szorul. Úgy vélte — s ezt ma sem gondoljuk másképpen —, hogy ha a magyar nyelv elemzése során „tudományos vizsgálatainkban helyes eredményhez akarunk jutni, nemcsak a nyelvelmékek és a nyomtatott források vallomásait kell figyelembe venni, hanem az élő népnyelv adatait is” (Magyar Népnyelv 1 [1939]: 4).

A kiadvány első köteteiben a népnyelvi tematika valóban szinte kizárólagos jelenlétet élvezett, ám a szerkesztés feladatát Csűry sajnálatosan korai halála miatt tőle átvevő — s az egyetemi katedrán is az ő munkáját folytató — Bárczi Géza már az első általa jegyzett kötetben is jelezte írásának címével (A városi népnyelv kérdéséhez. Magyar Népnyelv 3 [1941]: 70–85), hogy a hagyományosan nem feltétlenül a nyelvjárások közé sorolt élőnyelvi alakulatok vizsgálata is szorosan beletartozik a lap érdeklődési körébe. A profil ilyen irányú kitágítását mutatta a következő számban közzétett tanulmánya is (Jegyzetek a budapesti népnyelvről. Magyar Népnyelv 4 [1942]: 71–89).

A háborús évek megjelenési nehézségeit követően Bárczi Géza a kiadványt — bizonyára a korabeli ideológiai viták hatásától sem teljesen függetlenül — Magyar Nyelvjárások címen indította újra. Az ezt követő évtizedekben a kötet évenként történő kiadása nem volt mindig éppen zökkenőmentes, a rendszeres megjelenést főképpen anyagi gondok nehezítették. Az 1990-es évek elejétől fogva azonban folyamatosan napvilágot látnak az egyes kötetek, noha az időbeli rendszeresség megtartását a finanszírozás meglehetősen esetleges volta továbbra is jelentősen megnehezíti.

Bárczi Géza Debrecenből való távozását követően a kiadvány szerkesztője volt Kálmán Béla, Papp István, D. Bartha Katalin és Sebestyén Árpád. Közülük ketten látták el hosszabb ideig a szerkesztés feladatait: Kálmán Béla 1953 és 1985, Sebestyén Árpád pedig 1966 és 1999 között gondozta a sorozat köteteit. Az utóbbi bő évtizedben pedig a Magyar Nyelvtudományi Tanszék oktatói (Nyirkos István, Hoffmann István, Kis Tamás, Tóth Valéria és Dobi Edit) szerkesztették a Magyar Nyelvjárásokat.

A Magyar Nyelvjárások évkönyvként indult ugyan útjára — a legutóbbi évekig viselte is a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve megjelölést —, ám a kezdetektől fogva a folyóiratokra jellemző állandó rovatszerkezettel jelent meg. A tanulmányok mellett a nyelvjárási adatközlések és az ismertetések egyetlen számból sem hiányoztak, de köszöntők, megemlékezések, beszámolók is sűrűn helyet kaptak a kiadványban.

A tanszék mint kiadó mindig nagy figyelmet fordított arra, hogy a Magyar Nyelvjárások a szakemberek minél szélesebb köre számára elérhető, hozzáférhető kiadvány legyen. Ezt a célt szolgálja az egyes kötetek folyamatosan történő on-line közzététele is: jelenleg a Magyar Nyelvjárások 1995 után megjelent évfolyamai a 32. számtól kezdődően digitális formában is letölthetők a folyóirat honlapjáról (<http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/mnyj.php>). A Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár munkatársai dolgoznak a korábbi köteteknek és a Magyar Népnyelv egyes számainak a digitalizálásán is, így rövidesen a teljes sorozat elérhetővé válik a világhálón is.

Az ötven évfolyam természetét megítélni nem a szerkesztők feladata, még akkor sem, ha az ott megjelent anyagnak a nagy része számukra is csupán tudománytörténeti vonatkozásokat testesít meg anélkül, hogy személyes emlékeket, kapcsolatokat hívna elő. Néhány tárgyyszerű adat bemutatása azonban aligha tükrözhet túlzott elfogultságot: álljon itt tehát néhány mennyiségi mutató!

A Magyar Nyelvjárások ötven kötete több mint 11 000 oldal terjedelemben jelentetett meg tudományos közleményeket. Hasábjain csaknem 700 tanulmány, közel 300 ismertetés, mintegy 130 nyelvjárási adatközlés és több mint 50 egyéb témájú írás látott napvilágot, 295 szerző tollából.

Általános jelenség, hogy azok a tudományos fórumok, amelyek szorosan kötődnek egy-egy intézményhez — úgy, ahogyan a Magyar Nyelvjárások is kötődik a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékéhez —, az ott működő kutatók számára egyúttal fontos publikációs színteret is biztosítanak. A Magyar Nyelvjárások esetében is megszokott dolog, hogy a tanszék oktatóinak tudományos eredményei közül számos közlemény e folyóiratban látott napvilágot. Az itt publikálók magas száma azonban már önmagában is jelzi azt, hogy a folyóiratban távolról sem csak a debreceni nyelvészek írásai jelennek meg: összességében nagyobb részt tettek ki a Debrecenhez közvetlenül nem kötődő kollégák dolgozatai. Ezt a megoszlást mi, a lap jelenlegi szerkesztői a továbbiakban is fel-

tétlenül kívánatosnak tartjuk, mivel a nyitottságot egyúttal a minőség fontos feltételének is tekintjük. A szakmai színvonal biztosítékának gondoljuk azt is, hogy a folyóirathoz beérkező írásokat szigorú, független lektoráltatásnak vetjük alá.

A Magyar Nyelvjárások debreceni kötődése természetesen a fentiek mellett is mindig hangsúlyos volt. Ezt jelzi az is, hogy a folyóirat számaiként jelentek meg a magyar nyelvvel foglalkozó kiemelkedő debreceni nyelvészeket a 70. születésnapjukon köszöntő tisztelgő kötetek. A Papp István, Kálmán Béla, Sebestyén Árpád, Jakab László, Nyirkos István tiszteletére született írások így ma is könnyen megtalálhatók a folyóirat egy-egy kötetében. A Magyar Nyelvjárások újabb emellett — korábbi hagyományokat is folytatva — rendszeresen, éves beszámolóik formájában tudósít a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének az életéről is.

Amint azt indulásakor már a címével is jelezte a kiadvány, érdeklődésének homlokerében a magyar népnyelv, a magyar nyelvjárások kutatása állt. Az idő haladtával e mellett a kutatási terület mellett egyre újabbak és újabbak jelentek meg a folyóirat tematikájában. Ez a változás természetesen adódik a tudományos érdeklődésnek s ezzel együtt magának a nyelvtudomány belső szerkezetének a folyamatos módosulásából. Az elmúlt bő fél évszázad során előtérbe került számos újabb kutatási területnek a Magyar Nyelvjárások — más folyóiratokhoz hasonlóan — a lehetőségeihez mérten igyekezett teret adni.

Ezek közül a kutatási területek közül érthető módon azok a diszciplínák kaptak rendre nagyobb hangsúlyt, amelyek a folyóiratot gondozó debreceni magyar nyelvészeti tanszék profiljában is meghatározónak számítottak. Az utóbbi tíz év köteteinek tanulmányai — összesen 166 írás — színes tematikát mutatnak: a dolgozatok egyötöde névtani témát tárgyalt, nagy többségük történeti aspektust érvényesítve, 15%-uk pedig a magyar nyelv történetének valamely kérdését vizsgálta. A dolgozatok további 15%-a a dialektológia és a szociolingvisztika tárgykörében íródott. A tanulmányoknak tehát mintegy a fele a fenti tudományterületeket érinti. Ha ezekhez hozzászámítjuk a lexikológiai és a stilisztikai, illetve a szövegtani tárgyú munkákat, akkor azt látjuk, hogy ezek együttesen az itt publikált tanulmányok háromnegyed részét teszik ki.

E sokféleség láttán felmerül a kérdés, hogy vajon nem befolyásolja-e mindez hátrányosan a folyóirat arculatát. A Magyar Nyelvjárások korábbi tematikus egyneműsége valóban eltűnt ugyan, de úgy gondoljuk, egyfajta homogenitás ma is jellemzi a folyóiratot: olyan írásoknak igyekszik fórumot biztosítani, amelyek az empirikus nyelvészet vizsgálati módszereit követik. Ezzel a törekvéssel a Magyar Nyelvjárások valójában az egykori alapítók szándékait folytatja és valószínűsíti meg a mai megváltozott tudományos környezetben.

Az idők változtával módosultak az egyes rovatok belső arányai is. Az első és a második 25 évfolyam írásait összevetve megállapítható, hogy felére csökkent a nyelvi adatközlések száma, ráadásul ezek jellege is megváltozott: korábban a

szövegközlések voltak nagy többségben, a hangrögzítési technikák fejlődése azonban érthető módon fokozatosan háttérbe szorította ezeket, s a helyükre főképpen lexikológiai, onomasztikai tárgyú adatközlések kerültek. A második időszakban csaknem a duplájára nőtt viszont a közreadott tanulmányok száma, s jóval több recenziót is közöltek a lap szerkesztői.

A fenti változások következtében felmerült az a probléma is, hogy a Magyar Nyelvjárások címe ma már nem fejezi ki pontosan a folyóirat érdeklődési területét. Ez kétségtelenül igaz ugyan, ám a hagyományokhoz való kapcsolódást, a folytonosság hangsúlyozását mégis fontosabbnak gondoljuk, mint a megnevezésben is megmutatkozó, a tematikára utaló pontosságot, amit egy esetleges módosítás esetén is folyton felülírna a tudomány változása, fejlődése.

Abban a reményben bocsátjuk tehát újtára változatlan címmel és a korábbi törekvéseknek is megfelelő célokkal a Magyar Nyelvjárások jubileumi, 50. kötetét, hogy folyóiratunk a továbbiakban is fontos fóruma maradhat a magyar nyelvtudományi kutatásoknak.

Hoffmann István

Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás

1. Írásomban egy korábbi munkámnak, a Helynevek nyelvi elemzésének a gondolatvilágához kívánok visszatérni. A két évtizeddel ezelőtt megjelent könyvben (HOFFMANN 1993) a helynevek nyelvi analíziséhez igyekeztem koherens, ám a lehetőségekhez képest minél komplexebb keretet létrehozni. Az ott kifejtett elméleti kérdésekhez én magam közvetlenül a későbbiekben csak ritkán kapcsolódtam, ám az általam képviselt szemléletmód némileg módosult hangsúlyokkal, egyes részleteket érintő finomításokkal az azóta megjelent írásaiban is jól kitapintható. Könyvem 2007-ben napvilágot látott 2. kiadása is lényegében változatlan szöveggel jelent meg, s csupán egy 1999-ben közreadott dolgozatomban tettem néhány módosító javaslatot e leírási keret egyes részleteinek összefüggéseire, illetőleg az alkalmazott terminológiára vonatkozóan (HOFFMANN 1999).

Most, két évtized elmúltával alapvetően két dolog késztetett arra, hogy ismét foglalkozzam a helynévelemzés legáltalánosabb kérdéseivel, s mindezt elsősorban saját korábbi munkámhoz kapcsolódóan tegyem meg: a Helynevek nyelvi elemzésében megmutatózó hiányok egyfajta pótlásának az igénye egyfelől, illetőleg a tudományterületen felbukkanó újabb fontos kezdeményezések integrálásának a lehetősége másfelől. E két évtizedre visszatekintve örömmel állapíthatom meg, hogy a Helynevek nyelvi elemzésében felvázolt szemléletmódot alkalmazva a helynevek vizsgálatában sokan értek el fontos, új tudományos eredményeket, amelyekkel magát az elemzési módszert is jelentősen árnyalták, gazdagították, és nem egy részterületen meghatározó módon továbbfejlesztették. Ezek közül az eredmények közül is kiemelek természetesen néhányat a továbbiakban, ám az idevágó munkák összegző, átfogó, illetve részletekbe menő áttekintésére és értékelésére ezen a helyen nem vállalkozhatom.¹ A felmerülő kérdé-

¹ Felsorolásképpen csupán néhány könyvnyi méretű munkára utalok az alábbiakban. A helynév-típológiának a régi helyneveken való alkalmazhatóságát több területre vonatkozóan is bemutatta BÉNYEI–PETHŐ 1998 (Győr vm.), TÓTH 2001a (Abaúj és Bars vm.), PÓCZOS 2001 (Borsod és Bodrog vm.), RÁCZ 2007 (Bihar vm.), az idevágó vizsgálatok eredményeit külön kötetben is összegezte TÓTH 2001b és RÁCZ 2005. A módszer felhasználásával a korai ómagyar korvízveveket elemezte GYÓRFFY 2011a, a régi helyneveket RESZEGI 2011, a népnévvel alakult településneveket pedig RÁCZ 2011 tekintette át. A helynévképzés jelenségét BÉNYEI 2012 foglalta össze, a nyelvi érintkezések terén PÓCZOS 2010 egészítette ki a névelemzési modellt. BÖLCSKEI 2010 a magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulását elemezve használta fel az itt jelzett névtörténeti

sek közül — ahogyan azt írásom címe is sejteti — ezúttal a helynévizsgálatok nyelvelméleti összefüggéseit kívánom előtérbe állítani. Ezek a problémák nem kaptak részletes kifejtést az 1993-ban megjelent könyvemben, és azóta sem szerepeltek a kutatások előterében, s talán ez is magyarázza azt, hogy az ott leírtak elméleti-módszertani megítélésében olykor némi bizonytalanság is megmutatkozik.

2. Az alábbiakban azt igyekszem igazolni, hogy a névkutatásnak ezen a területén a meghatározó irányok a funkcionális nyelvészet körébe sorolhatók, s ebből következően a helynévkutatásnak a fejlődését is azok az irányzatok segíthetik elő leginkább, amelyek e tudományos elméletnek és módszernek a kereteiben felbukkannak, és termékenynek mutatkoznak. A funkcionális nyelvészetnek mint nyelvelméleti irányzatnak a közelmúltban LADÁNYI MÁRIA és TOLCSVAI NAGY GÁBOR nagyszerű összefoglalását adta (2008). Mivel írásomban nem a funkcionális nyelvészet általános kereteihez szólok hozzá, hanem ezeknek a magyar névkutatás egy irányzatában való jelenlétét szeretném igazolni és még határozottabbá tenni, ezért a funkcionális nyelvészlelet meghatározó jellemzőinek felvázolásában a továbbiakban egyedül LADÁNYI és TOLCSVAI NAGY fent idézett összegzésére támaszkodom.

A funkcionális szemléletű nyelvészetet — a strukturalista vagy formális nyelvészet mellett — a 20. század utolsó harmadától számítva a nyelvtudomány meghatározó nyelvelméleti modelljének tekinthetjük (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 18). A tágran értelmezett funkcionalizmust a lényegi egyezések mellett a sokféleség jellemezte, és jellemzi még fokozottabb mértékben napjaink nyelvtudományában is. Tudománytörténeti előzményeit a 19. századi újgrammatikus hagyományban lehet felfedezni, és szemléleti elemei felbukkannak a 20. század fontos nyelvészeti törekvéseiben is (i. m. 19–20).

A Helynevek nyelvi elemzésének és a vele kapcsolatban álló, sőt az ezek tudományos előzményének tekinthető kutatási területeknek a nyelvészleletét azért is gondolom feltétlenül tisztázandó kérdésnek, mert nem egyszer még a funkcionális onomasztikát művelő kutatók részéről is felvetődik e kutatási irányzatnak a strukturalizmushoz való kötődése (lásd pl. RESZEGI 2009c: 22). A strukturalista nyelvelmélettel való rokonítás gondolata abból származik elsősorban, hogy e névelemzési módszernek fontos szempontja a helynevek nyelvi szerkezetének, struktúrájának a bemutatása. De tekinthető-e ez önmagában nyelvelméleti szempontból strukturalista vonásnak? Semmiképpen sem, hiszen a funkcionális szemlélet „nem zárja ki, csak szélesebb összefüggések közé helyezi a nyelvi struktúrák vizsgálatát” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 22), mégpedig elsősorban olyan értelemben, hogy a nyelvi struktúrát az ember többi kognitív képességével szoros összefüggésben látatja.

---

szemléletet. Kortárs névanyagot elemzett e módszerrel BÍRÓ 2002 és BÍRÓ–KALCSÓ 2004, valamint egy speciális névfajtára vonatkozóan HÁRI 2010.

A Helynevek nyelvi elemzésében kifejtett interpretációs módszert az a körülmény is a strukturális analízis gyanújába keverheti, hogy névelméleti tekintetben deklaráltan és meghatározó módon támaszkodott a nemzetközi onomasztikában az 1970-es–80-as években megjelent ún. modellelméleteknek az eredményeire. Az elvont sémák, modellek alkalmazása a nyelvleírásban pedig elsősorban a strukturalisták által kedvelt módszertani eljárás. A helynevek modell-elmélete — amelynek a kidolgozásában RUDOLF ŠRÁMEK és EERO KIVINIEMI tett meghatározó kezdeményezéseket (főképpen ŠRÁMEK 1972–1973 és KIVINIEMI 1975) — valóban a névminták, a modellek, azaz az egyfajta értelemben vett névstruktúrák megragadására irányul elsősorban, ám anélkül, hogy a nevek rendszerét e felfogás képviselői autonóm rendszernek tekintenék olyan értelemben, hogy az független lenne magukon a neveken kívüli, illetve általánosabban véve a nyelven kívüli tényezőktől. Ilyen tekintetben azonban ezek az irányzatok távol állnak a strukturalizmus azon nyelvészeti felfogásától, amely a nyelvi struktúrát autonóm rendszerként mutatja be. Az onomasztikában használatos modellelméletek a nevek keletkezését és funkcionálását s ebből adódóan a történetét is a kommunikációval, az emberi tevékenységgel és a környezettel összefüggésben értelmezik és láttatják. ŠRÁMEK a fent idézett névrendszertani leírásában például a helynevek megnevezési alapjáról mint alapmodellekről beszél, amelyek felfogása szerint nem nyelvi jellegű kategóriák, hanem extralingvisztikus összefüggésekre vonatkoznak. Amikor pedig ugyancsak ő a helynévrendszerek „csodálatra méltó autonómiájáról” szól (1972–1973: 73), akkor ezen semmiképpen sem e rendszer autonóm létezését érti, hanem arra utal, hogy a névrendszerek egyes elemei között olykor meglehetősen erős belső kapcsolatok is kialakulhatnak.

3. A funkcionális nyelvészet a nyelvi jelek két fő összetevőjének, a tartalomnak és a formának az egységét vallja, ezzel együtt azonban a nyelv működésében alapvetőnek tekinti a jelentést, s ebből adódóan a nyelv leírásakor elsősorban a nyelvi elemek szemantikai összetevőjének az elemzéséből indul ki. Itt most nem tudunk még csak vázlatosan sem kitérni arra, hogy a tulajdonnév jelentését, illetve nem ritkán jelentésnélküliségét hogyan értelmezték az ókortól kezdődően az egyes tudományok a logikától kezdve a filozófián át a nyelvészetig. Azt mindenesetre azért megállapíthatjuk, hogy a névkutatók nagy része az utóbbi időkben a tulajdonneveket jelentéssel bíró nyelvi elemként értelmezte, noha ehhez azt is rögtön hozzáfűzhetjük, hogy az aktuálisan alkalmazott jelentésfelfogás igen sokféleképpen mutatkozik: olykor csak az etimológiai vagy éppen a denotatív jelentésre korlátozódik.

Manapság a szaktudomány a tulajdonneveket többnyire igen gazdag, sokrétű jelentéssel bíró nyelvi elemekként értelmezi (vö. például J. SOLTÉSZ 1979: 24–33, HAJDÚ 2003: 82–95, TOLCSVAI NAGY 2008, HOFFMANN 2010), s azt vallja, hogy ezzel is összefüggésben a helyneveknek és egyes más tulajdonnévfajtáknak a keletkezését nagyfokú szemantikai tudatosság jellemzi (HOFFMANN 1993: 43–

47). Ez a szemantikai tudatosság vagy másképpen motiváltság a nevet létrehozó ember nyelvi cselekvésének a jellemzője; a helynevekben megmutatkozó szemantikai jegyeket ugyanis nem közvetlenül maga az elnevezendő hely határozza meg, mint ahogyan azt egyes felfogások hangsúlyozták (vö. például LŐRINCZE 1947). A funkcionális nyelvfelfogás azt vallja, hogy „ugyanazt a dolgot vagy elemi jelenetet többféleképpen meg lehet fogalmilag és szemantikailag konstruálni, fogalmi nézőpontoktól függően” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 31), ami a (hely)névadás szempontjából úgy értelmezhető, hogy e folyamat fontos tényezője az a körülmény, hogy a név fogalmi és szemantikai jellegében az elnevezést létrehozó egyén kognitív befolyása érvényesül.

A funkcionális értelmezése szerint a nyelvi jelek formája és az általuk kifejezett funkciók közötti kapcsolat „eredendően motivált” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 22). Köztudott, hogy az újabb kori névkutatás kezdetben főképpen etimológiai irányultságú vizsgálatokat végzett, ezt egyébként a modern onomasztika is fontos feladatának tekinti. Az etimológia elsősorban a névadás szemantikai alapját, motivációját keresi: így volt ez már a 19. században is, amikor a magyar névkutatók a hely- és személynevek eredetének megfejtésével próbálták a magyarság történetének más forrásokból kevésbé megismerhető részleteit megvilágítani. A nevek eredetének szemantikai magyarázata során kezdetben a nevek alakját érintő kérdések igen gyakran el is sikkadtak. Ezt a mondhatni „funkcionális egyoldalúságot” kívánta helyrebillenteni MELICH JÁNOS a tulajdonnévi etimológia alaki követelményeinek kimunkálásával (lásd különösen 1925–1929), ám a szemantikai értelmezés, a motivációkutatás a név magyarázatának nála is fontos összetevője maradt. Ezeket a jegyeket tárta fel a nevekben KNEZSA ISTVÁN is, aki tipológiájában a nevek szemantikai tartalmát tette meg a rendszerezés alapjául (lásd főképpen 1938 és 1943). LŐRINCZE LAJOSnál pedig mindez markáns lélektani háttérrel is kapott, miközben ő mindenekelőtt — mai fogalmakkal élve — a helynévadás kognitív háttérét igyekezett feltárni (1947). A tudománytörténeti példák sorát folytathatnánk továbbiakkal is, de talán a fentiekből is világosan leszűrhető az a megállapítás, hogy a nevek formai és szemantikai összetevőjének elemzésében a magyar (hely)névkutatás fő vonulatát, a nevek eredetmagyarázatát egész története során egyfajta szélesebb értelemben vett funkcionális szemléletnek a tipológiai érdeklődés is ugyanúgy közvetlen következménye, mint ahogyan ez jellemző a modern funkcionista irányzatokra is abból adódóan, hogy ezek „fontos összefüggésnek tartják a nyelvi kifejezés kognitív és formai felépítése kognitív megfeleltetését”, ami leginkább tipológiai keretben valósítható meg, mivel „a motivált forma–funkció kapcsolatok tipológiailag jelölhetők ki” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 22). A különböző helynév-tipológiák többé-kevésbé következetesen ezt az egyes nevekben megmutatkozó tartalom–forma viszonyt mutatják be mint olyat, amely az egész hely-

névállományra vonatkozóan is meghatározó jellemzését tudja adni a névanyag-nak. A Helynevek nyelvi elemzése névelemzési modelljében az analízis egyfelől a nevek funkcionális-szemantikai tartalmának a bemutatására irányul — s ebben „nem nyelvi osztályok, hanem az emberi gondolkodás ismeretelméleti kategóriái” adják az elemzés alapfogalmait (HOFFMANN 1993: 44) —, másfelől pedig a nevek lexikális-morfológiai formájának, felépítésének feltárása a cél. Ennek alapján a modell felhasználói, értékelői az elemzési keretet többszintű tipológiának szokták nevezni (lásd pl. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 77–78), ez a megfogalmazás azonban egyfajta hierarchizált rendszerszemléletet sugall, ami kevésbé felel meg a funkcionális nyelvszemlélet hálózatalvú felfogásának, ezért én szerencsésebbnek gondolom az efféle rendszerezéseket inkább t ö b b s z e m p o n t ú tipológiának minősíteni.

A névkutatást, de szélesebb, illetve általánosabb értelemben a nyelvtörténet-írást is gyakran éri az a vád, hogy nem eléggé „elméletérzékeny” tudományterületek, mivel túlzottan vagy egyesek szerint csakis a nyelvi adatokra összpontosítják figyelmüket. Adat és elmélet, empiria és teória azonban természetesen nincsenek egymást kizáró viszonyban, a funkcionális nyelvszemlélet ezek rugalmas kölcsönviszonyát vallja, a nyelv leírásában pedig e két tényező egyensúlyára törekszik (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 23). A névkutatásra vonatkozó fenti megállapítás akkor lehetne legfeljebb érvényes, ha az elméletalkotást egyetlen módszertani eljárásra, a dedukcióra szűkítenénk le, ami persze indokolatlan és téves korlátozás lenne. Az adat és elmélet viszonyában a funkcionális nyelvszemlélet „az empirikus adatok általánosításával, induktív módon jut el érvényes tipológiai általánosításokig, amelyekhez nemcsak nyelvi, hanem [...] nyelven kívüli [...] magyarázatokat keres” (i. m. 27). Úgy gondolom, bizonyítani sem kell azt, hogy a magyar névkutatás minden fontos irányzata megfelel ennek a módszertani alapelvnek, legfeljebb az lehet kérdéses, hogy az általánosításokig vezető aktuális lépések mennyire relevánsak és adekvátak. Erre vonatkozóan azonban nem tudunk semmiféle eleve adott algoritmust alkalmazni, mivel ezeknek a lépéseknek a keresése, meghatározása jelenti valójában magát a tudományos kutatást, tudománytörténeti vonatkozásban pedig az adott tudományterület fejlődését.

Alapvető követelmény a funkcionális nyelvleírás számára, hogy az általánosítás alapjául szolgáló adatok „a tényleges nyelvhasználatból kell, hogy származzanak” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 23). A magyar névkutatás mindenkor fontos feladatának tekintette a csakis a nyelvhasználatban megragadható tulajdonnévi adatok összegyűjtését és különféle adattárakba rendezését. E komoly szakmai felkészültséget igénylő munkát a tudományos tevékenység szerves részének kell tartanunk még akkor is, ha az ilyen jellegű feladatokat más irányzatok képviselői nem ritkán indokolatlanul ki is zárják az alapkutatások köréből. Újabban ígéretes törekvések mutatkoznak olyan módszertani eljárások kidolgo-

zására is, amelyek segítségével a történeti forrásokban ránk maradt névadatok korabeli valós nyelvhasználati értéke is meghatározható.

A modern helynévkutatás abban a tekintetben is megfelel a funkcionális nyelvszemlélet követelményeinek, hogy a névrendszer egyes példányaira mint nyelvi minták, modellek megvalósulásaira tekint. A funkcionális nyelvszemlélet szerint a nyelv rendszer jellegét elsősorban sémák rendszere adja, amelyek mintaként szolgálnak a nyelvi kifejezések létrehozásakor (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 26). A nyelvhasználó az általa ismert nyelvi elemekből, szerkezetekből — vizsgált esetünkben a nyelvi készletében meglévő helynevekből — olyan nyelvi sémákat von el, amelyek alapján aztán ezek mintájára új helyneveket képes alkotni, illetve általa nem ismert nyelvi elemeket tud helynévként felismerni. E sémák vagy modellek tehát a funkcionális helynévkutatás számára elsősorban nem a nyelvleírás kategóriái, hanem a nyelvhasználók mentális-nyelvi rendszerének a szerves részei, amelyeknek meghatározó szerepük van a helynevek használatában, s éppen ebből következően kell helyet biztosítani számukra a nevek leírásában is.

Amint azt a fentiekben láttuk, ezek a sémák megragadhatók mind szemantikai, mind pedig morfoszintaktikai összefüggésben, de léteznek ilyen sémák fonotaktikai, szociolingvisztikai stb. téren is. Amikor tehát a helynév-tipológia ezeket a névmintákat/névmodelleket kívánja megragadni, akkor nem tesz mást, mint a nyelvhasználók kognitív-nyelvi képességeinek ezen kategóriáit igyekszik explicit formában megjeleníteni. A névminták a nyelvhasználatban, illetve a névrendszer egészében eltérő gyakorisággal vannak jelen, aminek nagy szerepe van a nevek változásában is.

A fentiekben a funkcionális nyelvszemlélet néhány lényegi, meghatározó jegyének a (hely)névtani kutatásokban, különösképpen az ún. helynév-tipológiai vizsgálatokban való jelenlétét igyekeztem kimutatni. E közelítésmód eredményessége a nevek vizsgálatában azt jelzi, hogy az onomasztika elméleti keretként a funkcionális nyelvelmélet jelölhető ki.

A névkutatók közül jó néhányan úgy vélik, hogy az általuk művelt tudományterület nem helyezhető el a nyelvtudományon belül, mivel műveléséhez más tudományágak (például a történettudomány, pszichológia, antropológia stb.) alapos ismeretére, sőt együttműködésére is szükség van. A névtan interdiszciplináris jellegét aligha vitathatjuk, ám a nevek funkcionális nyelvészeti keretben való tárgyalása éppen ezt a kutatási igényt segíti elő azzal, hogy a szűkebb értelemben vett nyelvi jellegzetességek e nyelvszemlélet felfogásában egy szélesebb, kognitív, szociokulturális horizonton jelennek meg, abból az alapállásból kiindulva, hogy „egyetemes jellege ellenére is a nyelv egy-egy kultúra alkotója, az adott kultúrában konvencionálódik és örökítődik tovább a szocializációban” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 25).

Ennek a komplexitásnak a helynévkutatásban való megvalósulását, illetve a megvalósíthatóságát, az előremutató lehetőségeit a továbbiakban három, egymással szorosan összefüggő területen kívánom bemutatni: a névhasználók világában, a helyek világában és a nevek világában.

4. A korábbiakban alig esett figyelem arra, hogy az egyén hogyan sajátítja el, hogyan veszi birtokba, illetve miképpen használja a helyneveket.² Ennek vizsgálatában a funkcionális nyelvészetnek abból a tételéből indulhatunk ki, amely szerint „a nyelvi tudás szerzett tudás, a megismerés révén és folyamán szerzett tudás” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 28). A helynevekre vonatkozó ismereteket és magukat a neveket az egyén a közvetlen környezetében, a más nyelvhasználókkal folytatott kommunikáció során sajátítja el. Feltehető, hogy egyes lazábban-szorosabban összetartozó nyelvi, illetve névhasználó közösségek tagjai a közvetlen környezetükre vonatkozóan nagyjából azonos vagy legalábbis nagy mértékben hasonló helynévismerettel — és emögött persze az ezt meghatározó hasonló helyismerettel — rendelkeznek. Az egyén azonban nemcsak a neveket tanulja meg ebben a közegben, hanem a világot is általa ismeri meg, s ebből adódóan e közösségnek a gondolkodásmódja, viselkedése, kommunikációja hatással van a kiépülő kognitív rendszerére is. Ez a környezet tehát az egyén tudásának s benne értelemszerűen a névtudásának is a szociokulturális feltételeit jelenti.

A névhasználat szempontjából ezeket a kisebb-nagyobb csoportokat *n é v - k ö z ö s s é g e k n e k* nevezzük. Az egyén élete során számos névközösséghez tartozhat, amelyek a névtudását folyamatosan bővítik, módosítják; s a kapcsolat persze a másik irányban is működik: minden egyes névhasználó maga is hatással van a környezetére, az őt körülvevő névközösségre is. A magyar nyelvű névközösség ezen névközösségeknek a lazább-szorosabb kapcsolatokat felmutató hálózatoként értelmezhető.

A névközösség fogalma viszonylag újnak számít az onomasztikában, kidolgozása, részletes leírása, jellemzése empirikus vizsgálatokra alapozva a szocio-onomasztikai kutatások központi feladata lehet a közeljövőben. Ezen a téren ígéretesnek mutatkozik a GYÖRFFY ERZSÉBET által felvázolt kutatási program (2013), amelynek első részeredményei már napvilágot is láttak (2009, 2011b, 2012).

A névtudásban vagy másképpen névkompetenciában — ugyanúgy, ahogyan a nyelvi tudásban általában is (vö. LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 30–31) — nagy szerepe van a használati gyakoriságnak. A gyakoriság nemcsak az egyes névpéldányok, hanem a névmodellek, sémák gyakoriságát is jelenti, s a névközösség szempontjából ez a konvencionáltság, az elfogadottság mértékét adja

² Meglepőnek találom, hogy — ismereteim szerint — a gyermeknyelvi kutatások sem fordítottak különösebb figyelmet a tulajdonnév-használat kérdéseire. Az ilyen jellegű módszeresen elvégzett vizsgálatoknak névtudományi szempontból is jól használható eredményei várhatók.

meg. A gyakoriság mértékének a változása pedig a névrendszer módosulásának, változásának az irányait, tendenciáit jelöli ki.

Ezeknek az összefüggéseknek a hangsúlyozása is arra utal egyébként, hogy a funkcionális névkutatás — ahogyan azt már a korábbiakban is érintettük — az állapot és a változás, a szinkronia és a diakronia fogalmát nem elkülönítve, hanem egymással szoros, dinamikus kapcsolatban értelmezi. Ennek a szemléletnek mintaszerű megvalósulása látható a helynév-tipológia terén TÓTH VALÉRIÁNAK a Településnevek változástipológiája című munkájában (2008), amelyben a szerző az egyes névszerkezeti típusok közötti mozgásokat, kölcsönhatásokat mutatja be és elemzi mélyrehatóan.

5. A névhasználat szempontjai és az ezzel összefüggő ismeretek az onomasztikának szinte minden területével kapcsolatban vannak, közöttük azokkal is, amelyeket a továbbiakban kívánok érinteni. Az alább kifejtendő kérdéskörben azonban maguk az elnevezendő, a neveket viselő helyek állnak figyelmem középpontjában.

Az ember lokális környezete a nyelv szempontjából nem tekinthető olyan tőle függetlenül létező objektív valóságnak, amelynek a jellegzetességei egyszerűen csak visszatükröződnek az egyén nyelvhasználatában. A helyekre vonatkozó fogalmaink — éppúgy, mint a világ bármely más részletére vonatkozó ismereteink esetében is — a világgal való kölcsönhatás során jönnek létre, illetve változnak folyamatosan. A világról való ismereteit az egyén a tapasztalatai alapján konstruálja meg, s a nyelvi elemek fogalmi alapú jelentésébe sűríti az absztrakció, a sematizáció és a kategorizáció műveletei révén (vö. LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 25, 31). A fogalomalkotás és a nyelvi elemek jelentésének az ilyen értelmű kidolgozása azonban nem csupán az egyén kognitív teljesítménye, hanem azé a közösségé is, amelyben az egyén szocializálódik (i. m. 26).

A lokális környezet fogalmi-nyelvi leképezésének elemzésére az ún. *mentális térkép* nyújt megfelelő vizsgálati keretet. A mentális térkép fogalma a kognitív pszichológiából került át a nyelvleírás területére. A helynévrendszerek elemzésében való felhasználhatóságát az utóbbi időben többen is bemutatták (lásd például RESZEGI 2009a, 2009b, 2009c, 2012a, 2012b, GYÖRFFY 2009, HEINRICH 2000, HOCHBAUER 2008). A mentális vagy kognitív térkép tartalmazza az egyén által ismert helynevek, illetve tágabban a helyre, térre vonatkozó kifejezések hálózatát, és magában foglalja az ezzel kapcsolatos világismeretünk összességét is, azaz egészében véve „az ember térbeli, földrajzi és környezeti tudását fejezi ki” (GYÖRFFY 2009: 108), benne az ilyen természetű nyelvi tudással is. Az egyes helynevek vizsgálata ebben a környezetben mint egyfajta „támogató mátrixban” (vö. LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 26) más, hasonló szerepű nyelvi elemekkel való összevetésben lehet a legteljesebb.

Az egyén mentális térképe tanulási folyamat, a világról való ismeretszerzés során alakul ki és módosul folyamatosan. A helynevek megismerésekor és hasz-

nálatakor éppúgy, mint ahogyan az új helynevek megalkotásának a pillanatában is ez a mentális térkép szolgál keretül a névhasználó-névadó számára. Ebben a közegben zajlik le az egyénben a különböző lokális entitások, térbeli egységek fogalmi megkonstruálása, konceptualizációja is, szoros kölcsönhatásban a névközösség más tagjainak ilyen irányú tevékenységével.

Az egyén a különböző helyeket a dolgok, entitások körébe sorolja, mivel azt tapasztalja, hogy a helyek ugyanúgy, mint más fizikai tárgyak „térben körülhatároltak, kiterjedésük fölismerhető, ezáltal elkülönülnek más tárgyaktól” (TOLCSVAI NAGY 2008: 31). Ezeknek az entitásoknak, lokális tárgyaknak a konceptualizációja az egyes névközösségekben különböző is lehet. RESZEGI KATALIN mutatott rá arra, hogy például bizonyos névhasználói csoportokban „igen gyakran nem tesznek különbséget kiemelkedés és az azt borító erdőség megnevezésében” (2009c: 34). Mivel az egyén és a közösség nyelvhasználata nem választható el egymástól, föltehető, hogy az egyéni mentális térképek mellett létezik egyfajta közösségi kognitív térkép is, amelyen GYÖRFFY ERZSÉBET szerint „nem valamiféle virtuálisan, az egyedek fölött létező hálózatot kell érteni, hanem leginkább azt, hogy egy névközösségen belül az egyéni mentális térképeket közel hasonló mintázatúnak kell elképzelnünk” (2009: 108).

A mentális térkép — amint arról fentebb már szó volt — nemcsak a térbeli entitások fogalmi megkonstruálásának a színtere, hanem egyúttal az ezek nyelvi kifejezését, megformálását meghatározó keret is. E sokféle, változatos nyelvi elemet tartalmazó készletnek az egyetlen közös vonása az, hogy a beszélők a térbeli egységeket, a helyeket mindig főnévi jellegű kifejezésekkel nevezik meg, ami azt jelzi, hogy a világ ezen részleteit dolgoknak, tárgyi entitásoknak tekintik.

Az egyén mentális térképére az újabb és újabb megnevezések jórészt tanulás útján kerülnek rá, de adott esetben bárki maga is alkothat (akár tudatosan, akár a folyamat tudatosítása nélkül is) új helyneveket. Ezen a mentális térképen az új megnevezések egyedi példányként többnyire úgy jelennek meg, hogy eltérnek az ott meglévő nevek egyedi példányaitól, mivel így szolgálhatják legcélszerűbben a helyek egyedi elkülönítését (vö. GYÖRFFY 2009: 108–109). Ha pedig nyelvi formájukban egyeznek a mentális térképen már meglévő megnevezésekkel, akkor bizonyos szabályok kiküszöbölik az azonosítási zavart: egyfajta „közelségi szabály” működik például olyankor, amikor egy *Sáros-patak* típusú név egyszerre jelöl valamely folyóvizet és a mellette fekvő települést is; azt pedig valamiféle „távolsági szabály” teszi lehetővé, hogy a kontinensnyi területet jelölő *Szibéria* neve egy falu eldugott, félreeső zugát is azonosíthassa.

Amint azt a korábbiakban láttuk, az egyedi névpéldányok mintákat, sémákat is megtestesítenek, s ilyen mivoltukban a mentális térképen a többi névhez képest éppen nem különbözőségükben, hanem hasonlóságukban, lényegi, struktúrájukat érintő egyezéseikben tűnnek föl. Ezek a névminták vagy névmodellek ennek megfelelően ugyancsak részei az egyén mentális térképének. Az egyes

névközösségek névhasználóinak mentális térképei így nemcsak a nevek egyediségében, hanem a névminták rendszerének, gyakoriságának tekintetében is feltétlenül összefüggést mutatnak.

6. A továbbiakban a névhasználat működését, a névismeret (ki)alakulását a nevek világában a *n e v e k r e n d s z e r é r e* összpontosítva vizsgálom meg.

Abból a korábban már érintett megállapításból indulhatunk ki, hogy az egyén mentális térképére folyamatosan kerülnek fel újabb és újabb helynevek annak megfelelően, ahogyan a környezetét, a világot térben, lokális értelemben megismeri. Egy-egy számára új formájú nyelvi elem helynévi jellege akkor válik felismerhetővé s maga a nyelvi elem érthetővé, amikor a valóságvonatkozását, azaz a referenciáját is megismeri, vagy úgy is fogalmazhatnánk: amikor a kérdéses elemet elhelyezi a saját mentális térképén. Ez a „névtanulás” többnyire nem direkt módon történik, például deiktikus azonosítással: „Ez itt a Nagyerdő.” vagy definiálással: „A Nagyerdő Debrecen északi városrésze.” — noha ilyen jellegű ismeretszerzésre is akad bőven példa —, hanem főképpen a kommunikatív folyamatba ágyazottan, azaz elsősorban indirekt, nem kitüntetett módon találkozunk a helynevekkel, azokkal is, amelyek számunkra újaknak számítanak.

Ha azt halljuk valakitől, hogy (a) „Tegnap átutaztam Pápakovácsin és Kupon.” vagy (b) „Kimegyek kaszálni a Vajda-rétre.”, először többnyire csak az lesz érthető a kontextusból kikövetkeztethetően, hogy (a) ’településről lehet szó, mert azon szokás átutazni’, illetve (b) ’kaszálot, füves helyet jelölhet a kérdéses kifejezés’. De már az első alkalommal is többlettudást szerezhethünk ehhez az általános információhoz képest, ha tudjuk, hogy (a) ki utazott és merrefelé járt, s valószínűnek tarthatjuk azt is, hogy az említett két település Pápa vidékén lehet, talán egymás közelében. A (b) esetben pedig arra gondolhatunk, hogy a rét valószínűleg annak a településnek a határában van, ahol az adott szöveg elhangzott. Ha rákérdezőnk a számunkra ismeretlen nyelvi elemekre, további információkkal gyarapodhat a rájuk vonatkozó tudásunk, másképpen fogalmazva: kidolgozottabbá válik a nevek jelentése. E folyamat eredményeképpen az általunk jól ismert entitásokat jelölő tulajdonnevek jelentése az egyedi azonosítás mellett enciklopédikus gazdagságú tartalmat is magában foglal (ehhez lásd TOLCSVAI NAGY 2008: 30).

A fenti példákból kitűnik, hogy a tulajdonnévi jelentés legkevésbé kidolgozott változatában csupán az általa jelölt entitás típusát, osztályát (a helynevek esetében a hely fajtáját; vö. HOFFMANN 1993: 33–41) tartalmazza. Ez azzal magyarázható, hogy a tulajdonnévi jelentés — a közszók jelentéséhez hasonlóan — konceptuális alapú, és a nevek jelentésszerkezete „a dologmegnevezésekhez hasonlóan absztrahált és sematizált tulajdonságokon alapul” (TOLCSVAI NAGY i. h.).³

³ A tulajdonnevek jelentésének ez a fajta felfogása régóta jelen van a szakirodalomban: BALÁZS JÁNOS a nevek jelentését egyed- és osztályjelölő szerepük együttesével jellemezte (1963),

A nevek fogalmi jelentése a kommunikáció, illetve a megismerés folyamatában azzal együtt szilárdul meg, ahogyan az enciklopédikus jelentésük is folyamatosan gyarapodik, gazdagodik. Az egyes helynevek jelentése ebből adódóan a különböző névhasználók számára — valóságismeretüktől függően — eltérő részletettségű: lehet teljesen sematikus néhány általános jelentésjeggyel ('egy település valahol a magyar nyelvterületen'), és lehet aprólékosan kidolgozott az enciklopédikus tartalom gazdag jelentésanyagával (vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 39).

A funkcionális nyelvelméletnek fontos részelmélete az ún. *prototípus-elemélet*, amely alapján a nyelvészeti irányzat a nyelvi kategóriákat szemléli. „A prototípuselv szerint a példányok kategóriába sorolása tulajdonságok alapján történik, a tulajdonságok a családi hasonlóság szerint nyalábokba rendeződnek, a besorolás fokozat kérdése (vannak központi és »kevésbé jó« példányok), és a kategóriák határai nem élesek” (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 27).

A prototípuselméletet RESZEGI KATALIN több tanulmányában is arra használta fel, hogy segítségével újraértelmezze az onomasztika egyes régóta vitatott tételeit, folyamatosan napirenden lévő problémáit. A tulajdonnévi kategória körülhatárolása, az ide sorolható elemek elválasztása a közsói kifejezésektől a névtan egyik régi, megoldatlan kérdése. A prototípuselmélettel azonban jól magyarázhatónak tűnik ez a különbség, RESZEGI a helynevek és a helyet jelölő közsói kifejezések közötti elmosódó, átmeneti sávban látja kijelölhetőnek például a földrajzi köznevekkel azonos alakú helynevek csoportját (2009b).

Az élőnyelvi helynévgyűjtéssel foglalkozó szakemberek jól tudják, hogy ez az átmenetiség, azaz a gyakorlatban a tulajdonnévi státus meghatározásának a kérdése a gyűjtés során felmerülő kifejezéseknek meglehetősen széles körét érinti. Empirikus tapasztalataink nem igazolják viszont RESZEGINEK azt a következtetést — amely egyébként magának a prototípuselméletnek a probléma megítélésében való alkalmazhatóságát is megkérdőjelezné —, mely szerint „érdemes elgondolkodni azon, hogy a pusztai földrajzi köznévi megjelölések kapcsán egyáltalán van-e relevanciája a tulajdonnévi vagy közsói státuszra vonatkozó döntésnek” (2009b: 39). Természetesen van, hiszen aligha lehet kérdéses, hogy az a folyó, amelynek vize Ady szülőfalujától az Óceánig jut el, tulajdonnévként viseli az *Ér* megnevezést. De névként értékelendő a Pápa melletti Tapolcafő északi és déli határán folyó *Séd*, illetve *Ér* is — noha mindkét nyelvi elem közsóként is szerepel a helybeliek nyelvhasználatában —, mert e megnevezések egymással vagy más hasonló jelentésű földrajzi köznévvvel soha nem cserélhetők fel. Az

---

J. SOLTÉSZ KATALIN pedig a tulajdonnév komplex jelentésszerkezetéről szólt, benne olyan összetevőkkel, mint a denotatív, a konnotatív és az etimológiai jelentés (1979: 24–33). Ezek és más, itt nem idézett előremutató, de a maguk korában mozaikszerűen kifejtett gondolatok a funkcionális nyelvészet keretében helyezve új összefüggésrendszerbe kerülnek, és ezáltal új megvilágítást nyernek.

eredendően helyfajtákat jelölő szavaknak is lehet tehát prototipikusan tulajdonnévi, illetve közsői értékük, de előfordulnak a nyelvhasználatban köztes, egyik pólushoz sem sorolható példányok is.

A földrajzi köznévvvel azonos alakú helyneveket vizsgálva RESZEGI KATALIN a helynevek keletkezésére vonatkozó fontos megállapítást is tett. Az ilyen nevek kialakulása ugyanis kevésbé magyarázható a névminták követésével, s ezzel együtt a névadás tudatossága is megkérdőjelezhető, vagyis „mindenképpen számolnunk kell a közsői előzmény fokozatos toponimizálódásának a lehetőségével is” (2009b: 37). RESZEGI valóban jogosan figyelmeztet arra, hogy a modell-elméletek — köztük a Helynevek nyelvi elemzésének nyelvfelfogása is — olykor túlhangsúlyozzák vagy egyenesen abszolutizálják a névadás tudatos jellegét s ennek során a névmodellek hatását. Érvelése alapján a nevek keletkezése ebben a tekintetben a tudatos névalkotás és az e nélkül végbemenő onimizáció pólusai, prototipikus névalkotási módjai közötti széles átmeneti sávban vázolható fel. S ebből adódik az a fent jellemzett állapot is, miszerint a nyelvi elemek az egyik, közsői pólustól a másik, tulajdonnévi pólus felé közeledve valahol köztes helyzetben is lehetnek, mindegyik prototipikus kategória elemeitől valamelyest eltérő jegyekkel.

A nevek megismerése nemcsak azt jelenti, hogy egy nyelvi formához hozzárendeljük a tartalmat, azaz megismerjük a jel jelentését, hanem azt is, hogy a nevet mint nyelvi formát is megismerjük, elemezzük ennek során. E megállapításnak elsöre ellentmondani látszik a funkcionális nyelvészet azon felfogása, amely szerint a tulajdonnév olyan nyelvi egység, amelyet „a beszélő vagy hallgató előre csomagolt, elemző feldolgozást nem kívánó szerkezetként kezel” (TOLCSVAI NAGY 2008: 32). A nyelvi egység (unit) olyan kifejezés, amelynek a belső morfológiai, szintaktikai és szemantikai tulajdonságait nem szükséges elemeznünk ahhoz, hogy szövegbe helyezve használjuk, illetve hogy megértsük (vö. i. m. 37). A nyelvi egység ezt az egészszleges jellegét begyakorlottsága, konvencionálizáltsága révén nyeri el.

Arra, hogy az előre csomagoltság elve a tulajdonnevek esetében sem abszolutizálható, RESZEGI KATALIN a nyelvbötlés-jelenségekkel kapcsolatban mutatott rá: ha valaki a *Széles* családnév helyett véletlenül *Keskeny*-t mond, azt éppen a név elemző feldolgozása (jelen esetben a közsői tartalmának az azonosítása) következtében teszi (2009a: 12). Az elemző feldolgozás meglétét TOLCSVAI NAGY is hangsúlyozza kiemelve ezzel összefüggésben bizonyos névtípusokat: „Az elsődleges, főnévi szerepű, egység szerinti feldolgozáshoz hozzájárulhat másodlagosként az elemző feldolgozás, főképp az ismeretlen, összetett nevek vagy a típusjelölést tartalmazó nevek esetén” (2008: 32).

Az a viszonyulás, hogy a névhasználó a név nyelvi összetevőire, belső szerkezetére is elemző figyelmet fordít, valóban különösen jellemző a számára addig ismeretlen helynevekkel való találkozásakor, azaz az új nevek megismerésekor.

Ez az elemző attitűd azonban a későbbiekben, a név jelöltjének alaposabb megismerése és ezzel együtt a név jelentésének részletező kidolgozása során is megjelenhet vagy fölerősödhet. Ennek a tevékenységnek a háttérében az áll, hogy a névhasználónak a nevekről való tapasztalatai azt mutatják, vannak köztük olyanok, amelyek teljesen transzparensnek — azaz összetevőinek közszoói azonosíthatósága, sőt gyakran az ezekben kifejeződő tartalomnak a jelölt helyvel való megfeleltethetősége, összekapcsolhatósága biztosítva van —, mások viszont önkényes, véletlenszerűnek tűnő hangorként jelennek meg csupán. A beszélők ezen tapasztalataik alapján a szemantikai transzparencia tekintetében prototipikusnak tarthatják egyfelől a *Kerek-domb* ('kerek alakú kiemelkedés'), másfelől pedig a *Debrecen* ('egy város neve') típusú neveket is, s e két pólus között ebből a szempontból is az átmenetek széles skálája húzódik a névhasználók mentális térképén is.

A névhasználó kognitív tevékenységét a név belső nyelvi szerkezetének elemzése során komplexitás és szimultaneitás jellemzi, algoritmikus szabályosságot aligha lehetne e folyamatban fölfedezni, s legfeljebb csak a tudományos elemzés szempontjából választhatók szét az egyes részfolyamatai, összetevői.

A transzparens, azonosítható közszoókat tartalmazó helynevek kognitív feldolgozása során a megfelelő közszoói szerkezetekkel való egybeesés olykor akár zavart is okozhat a megértésben, ám ilyenkor gyakran grammatikai eszközök segítenek a nyelvhasználót a kérdéses kifejezés nyelvi értékének a megítélésében. Ha azt hallja, hogy „Átutaztam egy/az új városon.”, illetve „Átutaztam Újvároson.”, a szöveg grammatikai megformálásából válik számára világossá az utóbbi mondatban szereplő kifejezés tulajdonnévi értéke. Az olyan mondatokban pedig, mint „Átutaztam Feketeerdőn.”, a grammatikai szerkesztésmód (a névelő hiánya) azt is jelzi a hallgató számára, hogy a szövegben településnévről van szó, nem pedig erdő vagy hegység nevééről (ilyen helyfajta néveként ismerheti is akár az adott nyelvi formát).

Az ilyen típusú nevek kognitív feldolgozása többnyire úgy történik, hogy elsőként a név jelöltjének fogalmi jellegét, kategóriáját, azaz a helyfajtaját igyekezünk tisztázni, s a névben kifejeződő lexikális tartalmat az így megismert fogalmi jelentéshez viszonyítjuk: a fenti esetben megállapítjuk például, hogy 'Feketeerdő' egy település neve, bár az *erdő* szó szerepel benne'. Ez az ellentmondás azonban könnyen feloldhatóvá válik, mivel a kognitív térképünkön szerepelnek e tekintetben hasonló sémájú nevek: tudjuk például, hogy *Sárospatak* is egy településnek, nem pedig (vagy nem csak) egy folyóvíznek a neve.

A nevekkel kapcsolatos tudásunk azonban arra is kiterjed, hogy tudjuk, a helyek, amelyek megnevezései közszoóként is azonosítható elemeket tartalmaznak, nem véletlenül kapták azt a nevet, amit viselnek. S mivel a névrendszerről való tudásunk sok olyan nevet is tartalmaz, amelynek a motivációját is ismerjük, ezek alapján az újonnan megismert nevek jelentéséhez — vagy éppen a már ismert

nevek jelentésének kidolgozása során — is megkíséreljük a motivációs magyarázatot megadni: a fenti szöveg alapján például arra következtethetünk, hogy 'bizonyára olyan településről van szó, amely egy fekete/sötét erdő közepén/mellett fekszik'. Ez a motivációteremtés természetesen akkor is megtörténhet, ha a fenténél szokásosabb sémát képviselő név kognitív feldolgozását végezzük el. A „Kimegyek a Fekete-erdőre fát gyűjteni.” kontextusban szereplő helynevet az azt először halló egyén úgy értelmezheti, hogy 'valóban erdőt jelenthet, amely bizonyára nagyon fekete/sötét a sűrűn növő fáktól'.

Az, hogy a név belső nyelvi szerkezetének kognitív feldolgozása milyen formában történik meg, vagy hogy megtörténik-e egyáltalán, nagyon sok körülménytől függ. Szerepet játszik ebben maga a beszédhelyzet, az abban éppen várható cselekvésformák jellege, az egyén érdeklődési köre, ismeretei, nyelvi érzékenysége stb. Az élőnyelvi helynévgyűjtés tapasztalataiból jól tudjuk, hogy a névközösség egyes tagjainak határozott tudása van az általa használt helynevek szemantikai motivációjáról is.⁴ A „Miért hívják így a kérdéses helyet?” típusú kérdésekre gyakran kapunk határozott válaszokat, a számukra lexikális-szemantikai szempontból nem transzparens nevekről viszont többnyire azt mondják, hogy „Annak egyszerűen csak az a neve.”.

Ezekből a névgyűjtési helyzetekből bőséges ismereteink lehetnek a névhasználóknak a nevekhez való kognitív viszonyulásáról. Aligha van még egy olyan nyelvi jelfajta, amelynek a kognitív reprezentációja az empirikus vizsgálatok során olyan mértékben kerülne a figyelem középpontjába, mint éppen a helynevek: más nyelvi adatok felvételekor ugyanis sokkal kevésbé szokás információkat gyűjteni azok belső nyelvi felépítéséről, nyelvi motivációjáról stb., illetve a nyelvhasználóknak az ezekhez való szubjektív viszonyulásáról. A helynévgyűjtések során annak is a tanúi lehetünk, hogy az egyes névközösségekben vannak olyan névhasználók is, akiknek helynevekben különösen gazdag a mentális térképe, nagyon sok szemantikailag kidolgozott névvel: a finn szakirodalomban őket találón névmestereknek nevezik.

Az egyén azzal, hogy a neveket kognitív feldolgozás során sajátítja el, valójában minden új név megismerésekor, illetve a nevek jelentésének egyre részletesebb kidolgozása során újra is alkotja azokat, mivel a saját mentális térképének az elemeként maga konstruálja meg őket. E műveletsor eredménye jórészt megegyezhet a névközösség más tagjainak mentális térképén meglévő névegyedekkel, de kisebb-nagyobb mértékben el is térhet azoktól. Éppen ezek az egyéni eltérések, különbségek jelentik maguknak a neveknek a változását is, s mivel az egyes nevek névmintákat is képviselnek, ez egyúttal — hosszabb távon — kihat

⁴ E sokrétű tapasztalatok ellenére is megszívlelendő azonban RESZEGI KATALIN azon megjegyzése, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy „a tulajdonneveknek a mentális reprezentációjáról is csupán feltevéseket tudunk megfogalmazni a megfigyelhető névhasználati szokások alapján” (2009: 7).

a modellek változására, arányainak módosulására is. Az onomasztika számára ez a folyamat mint a névrendszer változása ragadható meg.

A helynevek részletesen kidolgozott jelentésszerkezetében a denotátumra vonatkoztatott, benne felismert tulajdonságfogalmak jelennek meg ugyanúgy, ahogyan minden más tulajdonnév esetében is. TOLCSVAI NAGY GÁBOR megfogalmazása szerint „a tulajdonnév jelentésmátrixa kognitív tartományokban számon tartott absztrahált tulajdonságok hálózatából áll” (2008: 39). Ezekből a tulajdonságjegyekből a helynév nyelvi formájában azonban legfeljebb csak egy vagy kettő fejeződik ki. Mivel azonban ugyanazt a lokális entitást fogalmi nézőpontoktól függően többféleképpen is meg lehet fogalmi és szemantikai értelemben konstruálni, ugyanazt a helyet több név is megjelölheti az elnevező nézőpontjától (a valósághoz való viszonyától, saját mentális térképének nyelvi anyagától stb.) függően. Ez a körülmény adja a helynevek körében egyáltalán nem ritka szinonimitás kognitív magyarázatát.

Mindebből pedig az is következik, hogy a nevekben kifejezett szemantikai tartalom nem közvetlenül magát a világot képezi le, hanem a világról való tudásunkat. És mivel e tudás és a nevekben leképezett reprezentációk között megfelelés van, azt mondhatjuk, hogy a nevek motivációja nem a világban, a lokális entitásokban rejlik, hanem a névhasználó ember elméjében, kognitív rendszerében.

A kognitív működés fenti sajátosságából következik az is, hogy egy névközösségen belül ugyanahhoz a névhez többféle szemantikai interpretáció is tarthat. Egyesek például úgy tartják, hogy a településükön található *Fekete-erdő*-t azért hívják úgy, mert a sűrűn növő fák miatt sötét van benne, mások szerint viszont azért viseli ezt a nevet, mert valamikor egy *Fekete* nevű emberé volt. Az ilyen különbségek — amint azt fentebb láthattuk — a nevek egyéni újrateremtése során jönnek létre. Ha valamely névközösségben a *Farkasverő*-nek nevezett domboldal nevéhez az a magyarázat tartozik, hogy ’agyonverték ott egy farkast’, akkor ezt kell az adott, aktuális névrendszer tagjaként, a mentális térképükön szereplő helynév valós szemantikai motivációjának tekinteni attól függetlenül, hogy esetleg a történeti források azt bizonyítják: egy olyan déli fekvésű hegyoldalról, azaz *verő*-ről van szó, amely egykor egy *Farkas* nevű ember birtokában volt. Ez tehát azt jelenti, hogy ha egy-egy nevet egy egyén vagy egy közösség mentális térképén, azaz a névrendszerük elemeként vizsgálunk, akkor ebből a szempontból a szemantikai motiváció történeti igazolhatóságának nincs relevanciája. A név eredeti szemantikai motivációját és szerkezetét a névrekonstruktó eljárása során az etimológiai elemzésnek természetesen fel kell tárnia, és a névtörténeti vizsgálatnak meg kell állapítania a név szerkezetében történt változást is az alábbi módon: az ’egy Farkas nevű ember tulajdonában lévő (1) / déli fekvésű domboldal (2)’ szemantikai szerkezetű kétrészes névből létrejött egy ’(hely), ahol agyonverték egy farkast (1)’ szerkezetű egyrészes név. Ezt a módo-

sulást a helynévtörténeti elemzés mint a transzszemantizáció esetét tudja jellemezni.

A neveket megismerve, szemantikai tartalmukat megértve/újrateremtve azt is megtapasztaljuk, hogy a helyek, a lokális entitások nem mindig mutatják fel azt/azokat a tulajdosságo(ka)t, amit a nevük kifejez: a *Kékes* hegy sokszor szürkés vagy zöldes színű, a *Fekete-tó* vize pedig égszínkék vagy éppen haragoszöld. Ez azonban nem zavaró számunkra, mert tapasztalatból tudjuk, hogy a világ folyton változik, s a nyelvben nem feltétlenül kívánjuk kifejezni ezeket a változásokat. Egy helynév névségét (azonosító szerepét, a kognitív térképen elfoglalt helyzetét stb.) adott esetben fontosabbnak tartjuk, mint a benne kifejeződő tulajdonság(ok) pontos azonosíthatóságát, (különösen, hogy ismerünk olyan neveket is, amelyek nyelvi szerkezetükkel egyáltalán nem fejeznek ki a jelöltjükre vonatkozó tulajdonságokat). Ezt a szemantikai meg nem felelést olyankor is elfogadjuk, ha a névben kifejezett tulajdonság tartósan sem jellemzi a jelölt helyet, sőt esetleg már vissza sem állítható: a *Nyíres* már nem erdő, hanem szántó, a *Malom-kert* közelében pedig nincs malom. Ugyancsak tapasztalatból tudjuk azonban, hogy a kérdéses hely egykor rendelkezett ilyen tulajdonsággal, mert különben nem nevezték volna el annak alapján. S mivel — ahogyan fentebb láttuk — a nevekben kifejeződő tartalom nem közvetlenül magát a világot, hanem a róla szóló tudásunkat tükrözi, az ilyen történetivé lett tulajdonságot, információt kifejező nevek is motivált nevekként értelmeződnek egy-egy névközösség kognitív térképén.

HOFFMANN ISTVÁN

Irodalom

- BALÁZS JÁNOS (1963): A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1*: 41–52.
- BÉNYEI ÁGNES (2012): *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998): *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- BÍRÓ FERENC (2002): *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Eger.
- BÍRÓ FERENC–KALCSÓ GYULA (2004): *Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere*. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Eger.
- BÖLCSKEI ANDREA (2010): *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

- GYÖRFFY ERZSÉBET (2009): A többnevűség és a szakasznevek folyóvízneveink körében *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*: 105–113.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011a): *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011b): A szleng helynevek névrendszertani helyéről. *Névtani Értesítő 32*: 93–99.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2012): A névszociológiai aspektusról a szleng helynevek ürügyén. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7*: 53–60.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2013): A helynév-szociológia kutatási területei, feladatai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9*: 115–125.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003): *Általános és magyar névtan. (Személynevek)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HÁRI GULYA (2010): *Név és környezet viszonya a létesítménynevekben*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HEINRICH ANDREA (2000): *Szaniszló helynevei kognitív nyelvészeti megközelítésben*. (Szakdolgozat.) Kolozsvár.
- HOCHBAUER MÁRIA (2008): Helyzetviszonyító elemek a barcasági Négyfalu helynév-rendszerében. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 164–169.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újraközlése: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások 37*: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010): Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások 48*: 49–58.
- KIVINIEMI, EERO (1975): *Paikannimien rakennetyypeistä*. Suomi 118: 2. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938): Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk.: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2*. Budapest. 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943): Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 111–313.
- LADÁNYI MÁRIA–TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008): Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 22*: 17–58.
- LŐRINCZE LAJOS (1947): *Földrajzineveink élete*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- MELICH JÁNOS (1925–1929): *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
- PÓCZOS RITA (2001): *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- PÓCZOS RITA (2010): *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- RÁCZ ANITA (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA (2007): *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA (2011): *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN (2009a): A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő* 31: 7–16.
- RESZEGI KATALIN (2009b): A jelentéshasadás mint helynévkeletkezési mód. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 35–45.
- RESZEGI KATALIN (2009c): A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. *Magyar Nyelvjárások* 47: 21–41.
- RESZEGI KATALIN (2011): *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN (2012a): Jelentésbővülés a helynevek körében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 61–68.
- RESZEGI KATALIN (2012b): A mentális térkép és a helynevek. *Pszicholingvisztikai Tanulmányok* 3: 95–100.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1972–1973): Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008): A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREÁN, CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 30–41.
- TÓTH VALÉRIA (2001a): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA (2001b): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen. A Magyar Névtudományi Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

A hivatalos név terminus

1. A nemzetközi névtudományi szakirodalomban manapság számos olyan írással találkozhatunk, amely a hivatalos helynevek problematikájával foglalkozik. Ezek a tanulmányok többnyire a törvények és rendeletek felől közelítenek a jelenséghez, ezenkívül igen gyakran a többnyelvű területek helynévhasználati gyakorlatát és szabályozását mutatják be. Írásomban a *hivatalos név* terminust a nyelvtudomány eszközeit felhasználva járom körbe.

A magyar onomasztikai szakirodalomban régóta hagyományozódik a *hivatalos név* — *közösségi/népi név* fogalompár¹. MEZŐ ANDRÁS a névhasználat szintjén a két csoport közötti fő különbségeket négy szempont köré szervezve mutatja be: a) a közösség vagy a hatóság volt-e a névalkotó, b) a beszélt vagy az írott nyelv része a név, c) a név életét a kollektív emlékezet vagy pedig törvények szabályozzák, valamint d) a nevet az egymás közötti érintkezésben vagy hivatalos fórumon használják (1982: 42). A szerző maga is utal munkájában arra, hogy e kategóriák nem különülnek el minden esetben ennyire élesen egymástól. Könnyen belátható ugyanis, hogy egyes nevek egyszerre tartozhatnak mindkét kategóriába, s bizonyos nevek az egyik csoportból átkerülhetnek a másikba. A *Debrecen* név kapcsán például megállapítható, hogy természetes úton keletkezett, azaz nem hatósági névadás történt. Majd a név „használatba vétele” után a névhasználat szintjén közösségi névként funkcionált, s hivatalos névnek csupán a rendszeres hivatalos helységnévadás megjelenésével tekinthető. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a név elvesztette volna közösségi használati körét is. A MEZŐ által használt markáns határ meghúzása minden bizonnyal azzal függ össze, hogy közösségi/népi névnek a hivatalos név hangtani, alaktani vagy szerkezeti variációit tekinti, emellett az írott és a szóbeli forma éles szétválasztása is ezt a különbségtételt segíti elő.

A kérdést más oldalról megközelítve egyetérthetünk HOFFMANN ISTVÁNNal abban, hogy a hivatalos név kitüntetett szerepe nyelvhasználati szempontból

¹ Érdemes megemlíteni, hogy a nemzetközi szakirodalomban a *hivatalos név*-nek megfelelő *official name* fogalompárja többnyire a *non-official name*. Megnevezésében ez talán szerencsésebbnek tekinthető, mint a magyar terminushasználat, mert a hivatalos nevekkel szemben itt a nem-hivatalos nevek gyűjtő kategóriája áll, amely magában foglal minden névváltozatot, valójában azonban e terminusok is ugyanazt a problémát vetik fel, mint a magyar terminológia.

semmiképpen sem fogadható el, még akkor sem, ha ezt a köznapi gondolkodás bizonyos tekintetben akár erősíti is: a nyelvi osztályozás ugyanis nem alapulhat efféle adminisztratív-bürokratikus szempontokra (2008: 6). A népi vagy közösségi név elnevezéseket megvizsgálva továbbá elmondható, hogy a népi jelzőt túl szűknek, míg a közösségit túl tágának érezhetjük: a népi név ugyanis főképpen a a nyelvjárásokat idézi fel számunkra, míg a közösségi név mindenféle nyelvi réteget magában foglalhat, az ide sorolható nevek használati köre azonban igen eltérő lehet.

2. Írásom fókuszában tehát a hivatalos nevek, pontosabban maga a *hivatalos név* terminus áll. A továbbiakban azokra a kérdésekre keresem a választ, hogy a helynévhasználat nyelvi leírásának kell-e, lehet-e a hivatalos név terminusra támaszkodnia, valamint hogy a hivatalos név fogalma nyelvészeti szempontból összekapcsolható vagy talán azonosítható-e a normatív névhasználat² problematikájával. E kérdések megválaszolásához a helynévhasználó közösség legkisebb eleméből, az egyes névhasználóknak a névhasználói gyakorlatából kell kiindulnunk. A helynevek vizsgálatakor ugyanis érdemes szem előtt tartanunk azt a körülményt, hogy míg a közszókincs nagy része az anyanyelvi közösség esetében megegyezik, addig egy-egy névhasználó mentális helynévlexikona nagymértékben különbözik egymástól. Az eltérések természetesen sokféle szociológiai tényezőre vezethetők vissza: az egyén helynévismeretét és -használatát befolyásolja kora, neme, foglalkozása, lakhelye, iskolázottsága, szociális hálóját stb. Ha az egyéni helynévlexikonokat térképen egymásra vetítenénk, feltételezésem szerint meglepően kevés közös elemet találnánk az egyes beszélők helynévrendszerében. Alátámaszthatja feltevésemet RITVA LIISA PITKÄNEN korábbi összehasonlító vizsgálata is (1998). A szerző két pitkäläi lakos, egy farmer és egy halász névkincsét vetette össze, s az összehasonlítás eredményeképpen kimutatta, hogy a két, a többi névhasználóhoz képest igen sok nevet ismerő és használó ember névkincse jelentősen eltér, s csupán kis részükben mutatnak egybeesést. Ez az eltérés elsősorban azzal magyarázható, hogy foglalkozásukból és származásukból (ti. egyikük svéd, másikuk finn) is eredően más típusú helyekkel kerülnek kapcsolatba.

Az eltérő mentális helynévlexikonok ellenére is jól működő helynévhasználói közösségeket feltételezhetünk: ennek alapja a helynév-kompetencia. Az egyén a nyelvi szocializáció során elsajátít egyfajta tudást, amely lehetővé teszi, hogy a szituációhoz illeszkedő, jól formált helyneveket hozzon létre, illetve megértse, felismerje és alkalmazza azokat. A grammatikai és a szociokulturális értelemben

² E kérdést azért is fontos megválaszolni, mert a nemzetközi terminológiai irodalom olyan terminusokat is használ, mint például a francia *toponyme normalisé* vagy a spanyol *nombre propio normalizado* (KADMON 2002). Ezek a fogalmak az itt idézett szótár szerint az angol *standardized name* megfelelői, melyet magyarul a *standardizált/egységesített név* terminusokkal adhatunk vissza. Erről részletesebben lásd később az 5. pont alatt.

vett tudáson kívül természetesen egyfajta „helyrajzi” tudás is kapcsolódik, kapcsolódhat az elsajátított helynevekhez: azaz a névhasználó képes többé-kevésbé azonosítani is a megnevezett helyeket. Továbbá szintén társas beágyazottságú az a komponens is, amely megszabja, hogy egy-egy közösség mely objektumokat nevezi el.

E tudásnak az alapja az empirikus adatokból leszűrődő helynévi norma. A szakirodalomból most csupán két előzményt említek ennek kapcsán. RUDOLF ŠRÁMEK toponímiai modellemélete alapján a megnevezési modellnek (Benennungsmodell) két meghatározó eleme van: az alapmodell (Ausgangsstellungsmodell), illetve a szóalkotási modell (Wortbildungsmodell) (1972–1973). Míg az alapmodellek a névadás nem nyelvspecifikus motivációját foglalják magukban, addig a szóalkotási modellek egy adott nyelv egy bizonyos korszakában a helynevek létrehozásában szerepet játszó elemkészletet és kapcsolódási szabályokat jelentik. HOFFMANN ISTVÁN ŠRÁMEK elméletét tovább gondolva alakította ki elméletét a helynévi normáról. Ennek összetevői a következők: a helynévadás szemantikai és lexikális bázisa, továbbá a névalkotási és -változási szabályok. Ezek mellett bevezeti még a név keletkezését és életét meghatározó pragmatikus feltételeket, és számol a helynévrendszert állandóan bővítő jövevénynevekkel is (1999).

Megközelítésemben a norma fogalom annyiban tér el RUDOLF ŠRÁMEK toponímiai modelljétől (1972–1973) és HOFFMANN ISTVÁN helynévadási normájától (1999), hogy egyszerre foglalja magában a megnevezési és helynévhasználati szabályokat. A megnevezési minták a nyelvi egység tekintetében mondják ki, hogy egy denotátumot „így és így kell (illetve lehet) elnevezni”, a helynévhasználati minták a megnyilatkozás szintjén ragadják meg a neveket: „ebben és ebben a szituációban ezt vagy azt a variánst kell (illetve lehet) alkalmazni”. Természetesen nem zárt rendszerről beszélünk: ez egyfajta nyelvi kiinduló horizont, amelyet az egyén és/vagy a közösség térben és időben egyaránt megváltoztathat, tágíthat.

A norma fogalom mélyebb megragadásához segíthet bennünket az is, ha a prototípus-elmélet szempontjából értelmezzük a helynévi normát. A névadó/névhasználó az interakcióból kiemelt helynevekhez kapcsolódó tudást típusokba sorolva tartja számon. E típusba sorolás alapja nem valamennyi kritériumnak való megfelelés: lesznek olyan elemek, amelyek jobbak, mások kevésbé jók lesznek, azaz beszélhetünk centrális és periférikus elemekről. A legjellemzőbb példány lesz minden esetben a prototípus. (Lásd ehhez ROSCH 1977.) A névhasználó tapasztalatai mentén kialakulnak tehát prototipikus helynévalkotási (funkcionális, morfológiai, szintaktikai és változási szabályok) és helynévhasználati (pragmatikai, stilisztikai) szabályok. Ezek összessége adja a helynévi normá(ka)t, amelyek — nem lehet eléggé hangsúlyozni — minden esetben szociális jellegűek: csoportképző és identitás-meghatározó funkcióval egyaránt bírnak, emellett létüket a névhasználó közösségben nyerik el.

3. Nagyon fontosnak tartom kiemelni, hogy nem egyetlen létező helynévi normáról beszélhetünk, egy-egy (területi és/vagy réteg- és csoportnyelvi) helynévközösség esetében a helynévi normák eltérő képet is mutathatnak. Ezen a ponton érdemes megállunk egy percre és megvizsgálni, hogy alkalmas lehet-e a *normatív helynév* kifejezés a *hivatalos helynév* alternatívájaként. A válaszuk egyértelműen nem. Az elmondottakból ugyanis evidens módon következik, hogy helynévi normája minden nyelvhasználó közösségnek van, s az egyén többféle közösség tagjaként különböző normákhoz igazodik.

A húszas évei elején járó hajdúszoboszlói fiatal például családi, valamint kevésbé formális helyzetekben minden bizonnyal a *Szoboszló*, esetleg *Szobi* névvariánsokat fogja használni, míg hivatalos iratokat kitöltve születési helyének, lakhelyének a hivatalos *Hajdúszoboszló* formát fogja beírni. Ezzel szemben szűkebb baráti körében (pontosabban a hiphopot, street artot kedvelő csoportban) a szleng *Szop City*, *Soap City*, *Gajdultszoboszló* stb. változatokat fogja előnyben részesíteni, amennyiben valamilyen szociokulturális információt is közvetíteni akar a névvel (pl. értékítéletet, a csoporthoz való tartozást). (Lásd ehhez bővebben GYÖRFFY 2011.)

A hivatalos helynév mint normatív helynévhasználati elem akkor sem vezethető be a valós nyelvhasználatot tükrözőtő nyelvi leírásba, ha különbséget teszünk a teljes nyelvre kiterjedő nyelvközösség (language community) és a teljes nyelven belül valamilyen nyelvváltozatot a nyelvközösségen belüli beszélőközösség (speech community) között (KISS 1995: 153–154). A nyelvközösség a helynevek szempontjából tulajdonképpen leginkább fikciónak, elméleti entitásnak tekinthető: mivel ahogy nincs olyan egyén, amely a közsói szókinccs egészét birtokolná, ugyanúgy senki sem ismeri és használja a helynévkincs teljességét, sőt a közsóihoz hasonlítva — amint fentebb azt megállapítottuk — elenyésző mennyiségű ez a tudásunk.

4. Úgy vélem, hogy egy nyelvészeti szempontokat érvényesítő leírásban a hagyományosan hivatalos névnek tekintett elnevezéseket szerencsésebb a sztenderd nyelvváltozathoz kötni, s így sztenderd névváltozatnak tekinteni. Érdemes tehát a sztenderd nyelvváltozat mibenlétét feltérképezni, s ebből a szempontból megvizsgálni azt itt elemzett névcsoport helyzetét.

A sztenderd nyelvváltozat a korábbi szakirodalomban igen gyakran a köznyelv, valamint az irodalmi nyelv szinonimájaként jelent meg. Ezek a megközelítések minden esetben a sztenderd privilegizált voltából indultak ki, és a többi nyelvváltozatot ehhez képest ítélték meg: a többi nyelvváltozat ehhez viszonyítva alacsonyabb értékű lehet, sőt akár stigmatizált státuszt is kaphat. Míg a szociolingvisztikai szemlélet az egyes nyelvváltozatok között értelemszerűen nem tesz különbséget, így a sztenderd csupán egy a megannyi változat között, addig a köznapi felfogás továbbra is a sztenderdet tekinti a legnagyobb presztízsű nyelvváltozatnak. Elsősorban azért, mert ez a változat az, amelyet „a politikai, gazda-

sági és kulturális javakat birtokló elit társadalmi réteg használ, amelyen a nyomtatott irodalmat közlik, s amelyet az iskolákban tanítanak” (KONTRA 1992: 109). Bár a sztenderd e definíciója igen bizonytalan, hiszen az elit nem feltétlenül alkot homogén társadalmi réteget, s az irodalom és az iskolák táján sem beszélhetünk feltétlenül sztenderd nyelvhasználatról, jelen írásomban megelőlszem ezzel a meghatározással.

A hivatalos név mibenlétének, funkciójának megtalálásához talán legközelebb GARVIN gondolatai vihetnek bennünket, amely szerint a sztenderd egy nyelv kodifikált változata (1993). MILROY és MILROY ugyancsak nem a sztenderd nyelvváltozatról magáról beszél, hanem a sztenderdizációról (1985). A sztenderd lényegét ezért kialakulásából vezetik le. A sztenderdizáció folyamatán a tudatos, hivatalos dokumentumokban kodifikált nyelvtervezési folyamatot értik. Ennek lépcsőfokai a következők: 1. szelekció/politikai döntés, 2. stabilitás/kodifikáció, 3. kiterjesztés/kidolgozás, 4. differenciáció/művelés (lásd ehhez NEUSTUPNY 1970).

Ezt a megközelítést alkalmazhatjuk a sztenderd helynevek kialakulására is, azaz a hivatalos helynévadás folyamatára. Míg azonban a magyar nyelv sztenderdizációja már a 15–16. századtól, markánsan pedig a 18. század második felétől megindult, addig a helynévkincs körében erről meghatározó módon csupán a 19. század végétől beszélhetünk. A továbbiakban a folyamat két első lépésére térek ki részletesebben.

Első lépésként a szelekció/politikai döntés során megszületett az elhatározás, hogy a helyneveket rendezni szükséges. MEZŐ ANDRÁS a hivatalos helységnévadás történetét két korszakra bontja: a török uralom megszűnte utáni szörványos mesterséges névadástól a 1898-as névtörvény megjelenéséig tartó periódust rendszertelen hivatalos helynévadásnak nevezi, míg az ez utáni szakasz a hivatalos helynévadás korszaka (1982: 43). A 19. és 20. század fordulóján létrejövő hivatalos névredezést az az igény szülte, hogy egyszerűsítsék és pontosítsák tájékozódást, az 1867-es kiegyezés után ugyanis a közlekedési hálózat, valamint a posta dinamikusan fejlődni kezdett. Az ország összes lakott helyét feltüntető első hivatalos helységnévtár 1873-ban jelent meg, a nevek egységesítését és annak módját (egy név–egy község, egy község–egy név elve) pedig az 1898. évi IV. törvény rendelte el. Ennek ösztönzésére létrejött az Országos Községi Törzskönyvbizottság, mely 1954-ig látta el a helynévredezési feladatokat. Manapság a helynévredezés ügyével a Földrajznév-bizottság foglalkozik, mely szervezet 1989-től létezik, e szervezet ma a Vidékfejlesztési Minisztérium fennhatósága alá tartozik.

A kiválasztott helynévi változatok stabilitása kodifikáció útján érhető el, azaz hivatalos dokumentumokban kerül rögzítésre a sztenderd változat. Ez helynév-névtárakban történik meg elsődlegesen, majd a helynévszótárak és az -adattárak is ezt a feladatot látják el. A régebbi korokra visszavetítve azt a folyamatot felté-

telezhetjük, hogy a „sztenderd” forma³ létrejöttét, megszilárdulását például az oklevelekbe való bekerülés segíthette elő, hiszen ez már önmaga is egyfajta választás. Arra vonatkozóan azonban, hogy milyen elvek irányították azt, hogy az azonos nyelvű (tehát például magyar), valamint a többnyelvű (tehát például magyar–szláv, magyar–német) névváriánsok közül melyik kerül bele az oklevelekbe, sajnos kevés ismeretünk van. Ez azonban minden bizonnyal összefügg a nyelvi presztízsvizonyokkal és az ezzel szoros kapcsolatot mutató oklevelezési szokásokkal.

Később a helyneveknek a térképeken való rögzítése ugyancsak ebbe az irányba hathatott. Bár a térképnevekkel mindig óvatosnak kell lennünk. A 20. század elején például egyetlen térképészeti intézet, a Magyar Földrajzi Intézet működött Magyarországon, s így a magyar helynevek rögzítése a térképeken nem okozott nagyobb gondot. Amikor azonban létrejött az Állami Térképészet, a két intézmény között a helynevek írásának gyakorlata igen változatosra vált. A helyzet később már-már tarthatatlan lett, és a probléma megoldásaként 1940-ben a földrajzi nevek használatára egységes szabályzat született.

5. A sztenderdizációról beszélve nem tekinthetünk el attól sem, hogy a standardizálás folyamatáról szóljunk. A helynévi standardizálás a helynevek szabványosítását jelenti, melynek elsődleges célja a kommunikáció és a tájékozódás egyértelműségének biztosítása, emellett a társadalmi és gazdasági fejlődés fenntartása, s nem utolsósorban a nyelvi és kulturális örökségünk megőrzését hivatott szolgálni. Az ENSZ Földrajzi Névi Szakértői Csoportja (UNGEGN) 1959 óta működik, Magyarországot az 1989-ben létrejött Földrajzinév-bizottság képviseli ebben a szervezetben. A magyarországi helynevek rendezése mellett fontos nyelvpolitikai és nyelvi kérdés a határon túli magyarlakta települések elnevezéseinek szabályozása is, azaz az újstandardizálás. Ezzel a problematikával a 2011-ben alakult Termini Kutatóhálózat foglalkozik.

Az ENSZ 2002-ben kiadott terminológiai szótárában a *hivatalos név* (*official name*) terminus mellett szerepel az általam előnyben részesített *sztenderd név* terminushoz hasonló *standardizált név* (*standardized name*) is (KADMON 2002). Szándékosan használom a *standardizált* jelzőt, mert a terminológiai szótár definíciója jól mutatja, hogy ez a fogalom nem egyezik meg tartalmában az általam preferáltéval. BÖLCSKEI ANDREA e terminus szinonimájaként kezeli az *egységesített név* fogalmat is (2012a: 167).

A szótár a hivatalos név fogalmát a következőképpen definiálja: „Toponym sanctioned by a legally constituted (e.g. national) names authority and applied

³ Mivel kategóriáimat történeti helynevek elemzésére is ki szeretném terjeszteni, szándékosan kerülöm a sztenderd névváltozat terminust, hiszem a sztenderd nyelvváltozat a nyelv egész története során nincs jelen, a helynévhasználat egyfajta egységesítéséről — legalább mint ilyen irányú törekvésről — azonban véleményem szerint beszélhetünk.

within its jurisdiction” [Valamely jogilag alapított (pl. nemzeti) névhatóság által jóváhagyott és az igazságszolgáltatásban/törvénykezésben alkalmazott név.] (KADMON 2002: 19). Ettől kissé eltér a *standardizált név* meghatározása: „Name sanctioned by a names authority as the preferred name from among a number of allonyms for a given feature. However, a single feature may have more than one standardized name.” [Valamely névhatóság által jóváhagyott név, amelyet egy adott objektumot jelölő bizonyos számú névváltozat közül választottak ki mint előnyben részesített névformát. Egy objektumnak ugyanakkor több standardizált neve is lehet.] (KADMON 2002: 19).

A definíciók és maga a gyakorlat is pusztán a hatóságilag jóváhagyott jelleget emeli ki a két névfajta kapcsán, ezért úgy látom, hogy a standardizációt — ígéretes elvei ellenére is⁴ — csupán adminisztratív aktusnak tekinthetjük. Ez valójában elmondható a 20. század fordulóján és a későbbiekben Magyarországon lezajlott helységnevérendezéssel kapcsolatban is: a helynevek valós állapotának feltérképezését ugyanis a települések vezető rétegének kikérdezésével hajtották végre, a névközösség spontán névhasználatát semmilyen formában nem vizsgálták. Ezt valamelyest súlyosbíthatta az a tényező is, hogy a szakemberek számára előírták, hogy a jóváhagyott hivatalos neveknek történetileg hitelesnek, erősen motiváltak, szabatosnak, etimológiailag világosnak kellett lenniük. Sajnálatos módon időnként a politika is erősen befolyásolhatta a névérendezés elveit, Trianon után például nem lehetett magyar településnek olyan neve, amelyet valamely határon túli hely már magán visel.

Napjainkban vannak azonban olyan üdvözlendő törekvések is, melyek a standardizálást újszerűen, ám számomra is rokonszenves alapokon tudják elképzelni. SZABÓMIHÁLY GIZELLA leszámolna például az egy település–egy név elvvel, valamint a történeti/hagyományos alakok preferálásától is szívesen búcsút vennie, s helyette a jelenlegi élőnyelvi alakok figyelembevételét szorgalmazza, ez ugyanis a hivatalos név elfogadását is javítaná (2007).

6. A fentiek alapján úgy gondolom, hogy a helynévhasználat nyelvészeti leírásában kerülendő a *hivatalos név* és így a *standardizált/egységesített név* terminusok használata, ez ugyanis pusztán adminisztratív–bürokratikus szempontból közelít a jelenséghez, s nem képes a nyelv- és helynévhasználatot komplexitásában megragadni. E fogalmak használatának meg kell(ene) maradnia a helynevek legális státuszának a leírása szintjén.

Helyettük elsősorban a *sztenderd névváltozat* terminust javaslom. E névvariánsnak — ahogy a sztenderdnek általában — egyszerre van egységesítő és

⁴ Csupán a számunkra érdekesebb elvek közül szemezgetve: figyelembe kell venni a lokálisan használt szóbeli és írásbeli variánsokat, többnyelvű területeken több hivatalos névforma kijelölése, a ténylegesen használt helynévhasználatról terepmunka során kell meggyőződni stb. (erről lásd bővebben BÖLCSKEI 2012b).

elkülönítő funkciója. Az egységesítő funkcióból ebben az esetben elsősorban a bürokrácia és egyéb hivatalos szervek (mentők, posta, tűzoltóság stb.) profitálhatnak, hiszen a pontos azonosíthatóság ezeken a szintereken elvileg maradéktalanul megvalósulhat. Az elkülönítés úgy értelmezhető, hogy a helynevek használata (esetünkben például a sztenderdtől való eltérés) megerősíti az adott névhasználó közösség identitását. Az egységesítő vagy elkülönítő funkció azonban talán sokkal jobban megragadható a regionális és/vagy szociokulturális kötöttségű helynevek kapcsán, például a szleng helyneveken keresztül. A presztízsz- (azaz hogy a helynév használója/ismerője birtokol egyfajta presztízst) és az etalonfunkció (a nyelvhelyesség kérdésében ez a variáns szolgál etalonként) azonban minden bizonnyal ehhez a variánshoz kapcsolható legközvetlenebb módon, még akkor is, ha például más nyelvváltozathoz tartozó nevek esetében is beszélhetünk rejtett presztízsről. Utolsóként meg kell említenünk a sztenderd helynév-változat részvételi funkcióját is: ez a variáns képes arra, hogy a névhasználót bekapcsolja a tudományos, kulturális, hivatalos életbe. (A sztenderd általános funkcióihoz lásd GARVIN 1993: 44.)

GYÖRFFY ERZSÉBET

Irodalom

- BÖLCSKEI ANDREA (2012a): A helynév-standardizáció terminológiájáról. *Névtani Értesítő* 34: 167–178.
- BÖLCSKEI ANDREA (2012b): A helynevek standardizációja: alapelvek, terminológiai kérdések a nemzetközi és a magyar gyakorlatban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 85–102.
- GARVIN, PAUL (1993): A conceptual framework for the survey of language standardization. *International Journal of the Sociology of Language* 100/101: 37–54.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011): A szleng helynevek névrendszertani helyéről. *Névtani Értesítő* 33: 93–99.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008): A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- KADMON, NAFTALI szerk. (2002): *Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names*. New York, United Nations Publication. URL: <http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/ungegn/docs/glossary.pdf>.
- KISS JENŐ (1995): *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KONTRA MIKLÓS (1992): A sztenderd angol és a néger angol különbségéről. In: KEMÉNY GÁBOR szerk.: *Normatudat — nyelvi norma*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 109–115.

- MEZŐ ANDRÁS (1982): *A magyar hivatalos helységnévvadás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MILROY, JAMES–MILROY, LESLEY (1985): *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. London, Routledge–Kegan Paul.
- NEUSTUPNY, J. V. (1970): Basic types of Treatment of Language Problems. *Linguistic Communications 1*: 77–98.
- PITKÄNEN, RITVA LIISA (1998): The Nomenclatures of a Farmer and a Fisherman: Occupation as a Decisive Factor. In: WILHELM FRITZ HERMANN NICOLAISEN szerk.: *Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences 2*. University of Aberdeen. 277–284.
- ROSCH, ELEANOR (1977): Human Categorization. In: WARREN, NEIL szerk.: *Studies in Cross-Cultural Psychology 1*. London, Academic Press. 1–19.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1972–1973): Zum Begriff „Modell“ und „System“ in der Toponomastik. *Onoma 17*: 55–75.
- SZABÓMIHÁLY GIZELLA (2007): A határtalanítás a helynevek területén. In: MATICSÁK SÁNDOR szerk.: *Nyelv, nemzet, identitás 1. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) nyelvészeti előadásai*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság. 153–170.

A természetes személynévadásról*

1. A magyar névkutatásra mindenkor jellemző volt a lassú, fokozatos építkezés, a tudományt művelő nemzedékek a korábbi eredményekre támaszkodva pontosították az ismereteket egy-egy kutatási területen. Nagyarányú paradigmaváltás ilyen értelemben nem jellemezte és nem jellemzi az onomasztikát, és annak főként a történeti ágát. Ez pedig önmagában is a vizsgálati módszerek használhatóságáról és helytállóságáról tanúskodik, ami ugyanakkor nem jelenti azt, hogy bizonyos módosítások ne lennének elkerülhetetlenek.

Előadásomban az általam közelebről ismert és művelt történeti személynév-kutatáshoz kapcsolódóan az egyes névfajták egymáshoz való viszonyát kívánom jellemezni kitekintve azokra az ide vágó tudománytörténeti eredményekre, amelyekre építve további lépést tehetünk a történeti személynévek átfogóbb tudományos megismerése felé.

Mielőtt a fenti kérdések tárgyalását megkezdenénk, szükségesnek ítélem néhány érvel a személynévi kategóriának a névtudományi kutatásban látható kiemelt szerepét indokolni, mivel a névtani kategóriák pontos meghatározása alapvetően érinti a kutatás-módszertani kérdéseket is.

A névkutatók többnyire egyetértenek abban, hogy a tulajdonnevek különböző fajtáit nem nyelvi jellegzetességeik alapján lehet elkülöníteni, hanem „osztályozásuk általában külső, gyakorlati szempontok szerint történik” (KÁLMÁN 1989: 12). J. SOLTÉSZ KATALIN szerint az osztályozás „tárgyi-fogalmi szempontok” szerint valósul meg, de azt is hozzáfűzi, hogy ennek a fogalmi rendszernek a kialakítása meglehetősen viszonylagos, hiszen „a szakirodalom korántsem mutat egységes álláspontot abban a tekintetben, hogy a létezők mely fogalmi kategóriáihoz tartozó neveket tekinthetjük tulajdonnévnek” (1979: 44).

A korábbi szakirodalom névtani felosztásait megvizsgálva azt látjuk, hogy a hely- és a személynévek csoportja önálló kategóriaként különül el a többitől (vö. KÁLMÁN 1989, BÁRCZI 2001, J. SOLTÉSZ 1979: 44–104, HAJDÚ 2003: 150). A két névfajta domináns szerepe magától értetődő, hiszen a névadás olyan alapkategóriáiról van szó, amelyek elsődlegessége nyelvfilozófiai szempontból is joggal feltételezhető. Az emberi nyelv létrejöttének kezdetétől e két tulajdonnévfaj-

* A 2012. június 4-én, a Kiss Lajos-díj átadó ünnepségén, Debrecenben elhangzott előadás szerkesztett változata. A tanulmány elkészülését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

ta meglétét valószínűsíthetjük, míg a többi (például tárgynév, intézménynév, állatnév, emberi alkotások elnevezései, eseménynév, fiktív (írói) név stb.) kialakulása ezekhez képest másodlagos, csak bizonyos szintű fejlettséget elérő társadalmi-kulturális közegben képzelhető el. Nem véletlen az sem, hogy egyes nyelvek tulajdonnév-értelmezései ez utóbbi csoport esetében jelentősen különböznek egymástól. A magyar felfogás szerint is például a népnevek, a hónapnevek, a hét napjainak a nevei nem tulajdonnevek, de az eseményneveket (pl. *honfoglalás*, *mohácsi vész*) sem tekinti a standardizált szabályozás tulajdonnévnek, noha az egyedítő „egyszeriség” ezt akár indokolttá is tehetné (vö. AkH.¹¹).

A tulajdonnéven belüli egyes névfajták (személynevek, helynevek, állatnevek, intézménynevek stb.) elkülönítése HOFFMANN ISTVÁN szerint „a denotátumok entitásbeli különbségén” nyugszik, ebből adódik a rájuk vonatkozó szemléleti kategóriák eltérése és a nyelvi struktúrában is megmutatkozó különbség (vö. HOFFMANN 2007: 43), ez pedig az egyes névfajták önálló vizsgálatát mindenképpen indokolttá és szükségessé teszi. A névkutatás sokszínűsége szintén a tulajdonnévi kategória összetettségéből vezethető le. A névtani kutatás ezért nem lehet más, csak interdiszciplináris tudományterület, amely valójában legalább annyi módszerbeli különbségen alapuló megközelítést foglal magában, amennyi tulajdonnévfajta létezik. Másképp kell ugyanis például a 20. századi műalkotások neveit (címeit), az állatneveket, az írói névadást, a kamionok szélvédője mögött látható ún. hívóneveket vagy a világháló megjelenése után keletkezett nickneveket vizsgálni, és lényegesen másképp kell például az Árpád-kori hely- és személynévanyagot, vagy akár Anonymus neveit elemezni. Valójában mind-egyiket a névtan tárgykörébe tartozónak mondjuk, de ténylegesen mindössze a vizsgálat tárgyának tulajdonnévi volta jelenti a közöttük lévő kapcsolódási pontot.

Az általunk korábban kiemelt két névfajta vonatkozásában érzékelhető a leg-szorosabb viszony a nyelvtudománnyal, annak is elsősorban a történeti ágával. A többi esetben névpszichológia, társadalomtörténet, kultúrtörténet stb. irányába mutatnak a vizsgálati lehetőségek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ilyen jellegű elemzésekre ne lenne szükség, de világossá kell tenni, hogy olyan módszerbeli különbségek vannak az egyes névfajták vonatkozásában, amelyek a lényegi tartalmat érintő, eltérő megközelítések miatt nem vonhatók össze egy önálló tudományág alá, mivel a széttagoltság okán — véleményem szerint — nem lehetséges egységes alapokon álló tudományos módszertant kidolgozni, amely pedig az önálló diszciplína egyik fontos ismérve.

2. Az egyes névfajták elkülönítésének alapja nem csupán a névfunkciókra épülő entitásbeli különbözőségben keresendő, hanem elsődlegesen — az előbbivel szoros összefüggésben lévő — **n é v k e l e t k e z é s** eltérő módozataiban is. Ez alapján két nagy csoportot, a **t e r m é s z e t e s** és a **m e s t e r s é g e s** névadást tudjuk megjelölni. A szakirodalomban a helynevek kapcsán már

elég korán találkozhatunk ezekkel a meghatározásokkal, ahol a természetes helynévkeletkezéssel szemben a mesterséges névadás sok esetben egy hivatali alkalmazott, térképész egyéni névadását jelenti (vö. MEZŐ 1982: 38–42). A személynevek vonatkozásában pedig — tudomásom szerint — elsőként BENKŐ LORÁND (1949), utóbb pedig FARKAS TAMÁS (2003) használta ezt a műszópárt a természetes úton keletkezett és a névváltoztatással létrejött mesterséges családnévanyag eltérő sajátosságjegyeinek bemutatásakor.

A természetesség fogalma azt jelenti, hogy a névkeletkezés legősibb, eredendően létező rétege jelenik meg előttünk, azaz a névadás a tulajdonnévvé válás alapvető, természetes útján zajlik. Ebben az esetben a névalkotó általában egy adott közösség (HOFFMANN 2008: 17), szemben a mesterséges úton történő, egyénhez (vagy szűkebb környezethez, családhoz) szorosan kapcsolódó névadással. Ez a különbségtétel a helynevek esetében eléggé nyilvánvaló. A személynevek kapcsán viszont jóval bonyolultabb helyzettel kell szembesülnünk, mert míg a helynevek esetében a két fő csoport elvileg könnyen elkülöníthető, addig a személynevek esetében átmeneti kategóriákkal is találkozunk, emellett a névadó közösség szerepének a feltárása sem mindig egyértelmű.

A közösségi névadásban az elnevezés tehát az egyénre vonatkozóan történik, de az egyéntől függetlenül megy végbe, mert a névadó közösség az, amely az elnevezett egyén megfelelő jellemző sajátosságát kiemelve nevet alkot. Természetesen nem arról van szó, hogy a névadási aktus kollektív módon történik, ugyanis nem feltételezzük azt, hogy egy adott nevet a közösség tagjai együttesen (egyszerre) hoznának létre, hanem itt is feltehetően eredendően egy személy kreativitását tükrözi az új személy- vagy helynév. Ebben az esetben a szókészlet különböző típusú változásaival állítható párhuzamba a névalkotás folyamata. BENKŐ LORÁND a kérdéskört vizsgálva megállapítja, hogy számos esetben az egyén újító kezdeményezése állhat a lexikális változás mögött. Azonban azt is rögtön hozzáteszi, hogy „az efféle egyéni alkotásokból akkor lesz tényleges nyelvi változás, [...] ha nem maradnak meg az egyéni használat keretei között, hanem szocializálódnak, mások is átveszik és használják őket” (1988: 59). „Ha [...] azonban} a környezet, a társadalom a maga nyelvi szabályrendszere ismeretében ellenáll az egyszeri, egyéni változtatásnak, [...] az egyén nem képes egyedül valóságos nyelvi változtatásokra, »alkotása« nyomtalanul eltűnik” (uo.). Erre a legjobb példát napjainkban a szleng szóalkotások szolgáltatják, hiszen ott is az egyéni lelemény, egyéni kreáció alapján közösségi érvényűvé válik egy-egy innováció, melyet az adott szubkulturális közeg szocializál, sőt az adott nyelvváltozatból és csoportból kilépve tovább is terjeszthet.

A mesterséges névalkotási folyamatban viszont az egyén szerepe lesz domináns, ami akár önelnevezést is jelenthet (lásd pl. a névváltoztatás, nicknév stb. eseteit), a létrehozott név nem természetes úton válik a közösség számára elfogadottá, hanem valamilyen hivatalos aktus eredményeként (pl. anyakönyvezés),

erre utal a mesterséges névadás fogalommegjelölés. A családnév-változtatáskor például az egyén és esetleg a szűkebb környezete döntése alapján változtatják meg a nevet valamilyen szubjektív motiváció alapján választott névre. Ugyanez történik a keresztnévadáskor is, amikor a szülők döntenek arról, hogy milyen nevet viseljen a gyermekük.

A személynévfajtákban mutatkozó különbség elsődlegesen a névkeletkezés alapját tekintve válik relevánssá, és ez előrevetíti azt, hogy a vizsgálati szempontjaink is eltérőek lesznek. Erről FARKAS TAMÁS így vélekedik: „Mint tudjuk, a mesterséges névadással keletkezett nevek a természetes módon kialakult történeti családnévektől — bár annak névmodelljei nagyban befolyásolják keletkezésüket — több szempontból is különbözhetnek. Így létrejöttük történelmi-társadalmi körülményei, az elnevezés indokai és lehetséges módjai, az elnevezők és elnevezettek csoportjai, illetve ezek egymáshoz való viszonya alapján — mindazokban a kérdésekben tehát, hogy ki, kinek, miért és mikor ad nevet, ezekből kifolyólag pedig abban is, hogy milyen alapon, hogyan, illetve milyen nevet ad” (2010: 61). FARKAS a névváltoztatásokkal foglalkozva maga is érzékelte, hogy „ezek a nevek nem a [természetes — NFJ.] családnévek körében megszokott névtani folyamat eredményeként jöttek létre, [ezért] a szokásos névrendszerezések számára komoly kihívást jelenthetnek” (uo.), így a természetes családnévek rendszerezésére kidolgozott tipológiák (és itt utalva az általam a HOFFMANN-féle helynév-tipológiára építve létrehozott modellre) „már a magyar családnévanyag ugyancsak magyar nyelvi eredetű, kisebb súlyú, ám az itt említetthez csak többé-kevésbé illeszkedő részlegének, a mesterséges családnévanyagnak a leírására sem teljesen megfelelők, illetve elégségesek” (FARKAS 2010: 69), más szóval a természetes névanyagra épülő tipológiák nem tudják kezelni a családnév-változtatás névadatait. Igazat kell adnunk FARKAS TAMÁS-nak, mert tény, hogy a leíró névadáshoz elsődlegesen kapcsolódó funkcionális-szemantikai szempont alapján nem sokat tudunk mondani a mesterséges névadás eseteiről, csupán azt jelenthetjük ki, hogy az ilyen névadáskor megnevezés történik, azaz a névadó nevet kíván létrehozni, ritka kivételtől eltekintve olyat, amely nem árul el semmit a névviselő tényleges, valóságos sajátosságjegyeiről (a megnevező funkcióra lásd HOFFMANN 1999, 2007: 55, 58–59, TÓTH 2001: 134–140, N. FODOR 2010: 82–84). Az, hogy ki miért változtatja meg a nevét, és miért éppen arra a névre cseréli, amire, illetve a szülők miért választanak egy bizonyos nevet, a névszociológia és a névpszichológia tárgykörébe tartozik, és lényegesen eltér az objektív névadás kategóriáitól.

3. A természetes személynévfajták bemutatása előtt röviden ki kell térnünk a *m o t i v á l t s á g* kérdésére. A természetes módon létrejött nevek keletkezésakor az elnevezettnek az objektív valóság elemeihez kapcsolódó jellemzői alapján, a közösség névadó szerepe által szükségszerűen motivált név jön létre, ezért az így alkotott név „többnyire információt, leírást is tartalmaz” (J. SOLTÉSZ

1979: 53). Azonban az a tétel, hogy „minden névadási aktus szemantikailag tudatos”, tehát „abszolút motiválatlan név nincs” (HOFFMANN 2007: 54, 1999: 208; J. SOLTÉSZ 1979: 53; HAJDÚ 2003: 86 stb.) csak a természetes úton keletkezett nevekre vonatkozhat, mivel a mesterséges névadásban a motivációt mindössze a megnevezési szándék fejezi ki, szemantikai tudatosságról pedig általában nem beszélhetünk.

A természetes névadásban az elnevezett személynek az objektív valótlóságot tükröző sajátosságai jelennek meg. A denotátumok tehát a keletkező neveket motiválják (befolyásolják) olyan értelemben, hogy kizárólag csak a velük kapcsolatos, ténylegesen létező jellegzetesség lehet a névadás alapja (vö. TÓTH 2001: 124). Az objektív névadás azt jelenti, hogy például „egy Péter nevű egyén fiát nem nevezhetik el Pálfi-nak, egy szabómester nem lehet Mészáros, egy Debrecenből származó lakos nem lehet Budai” (N. FODOR 2008: 287). Az objektivitás akkor is érvényes, amikor például gúnynév keletkezésekor éppen ellentétes szemantikai tartalom fejez ki valamilyen sajátosságot, például ha Gólyának neveznek el egy görbelábú személyt vagy Pici-nek egy tagbaszakadt, magas férfit, hiszen a közösség tagjai számára ilyen esetekben is nyilvánvaló a névben tükröztetett valószínű sajátosságjegy. Ezzel szemben az elnevező szabadon (tulajdonképpen önkényesen) választhat az elnevezettel kapcsolatos számos sajátosság közül kiemelve a legjellemzőbbnek tartottat (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 25). A természetes módon létrejött nevekkal szemben a névváltoztatással (vagy egyéb mesterséges névadással) keletkezett nevek viszont „egyéni, tudatos és szubjektív választás eredményei” (FARKAS 2003: 152).

4. A fő választóvonal tehát — véleményem szerint — a névelemzés szempontjából nem annyira az entitásbeli különbségek, mint inkább a névkeletkezés kétféle módja között húzódik, ezért az alábbiakban amellet kívánok érvelni, hogy olyan személynév-tipológia létrehozása és alkalmazása szükséges, amely a névkeletkezés különbözőségeit és nem a névfajták hagyományos elkülönítését veszi figyelembe.

A személynevek denotátumai a létezőknek ugyanarra a kategóriájára vonatkoznak, azaz embereket jelölnek, de az egyes személynévfajták más-más funkciót látnak el. A személynévfajták tulajdonságjegyeinek a megfigyelése, feltárása azt eredményezi, hogy el kell különítenünk egymástól nemcsak gyakorlati és empirikus szempontból, hanem ténylegesen is tudományos megalapozottsággal azokat a névfajtákat, amelyek keletkezésében eltérés mutatkozik. HOFFMANN ISTVÁN a személynévrendszer leírásában négy fő személynévfajtát határozott meg, amelyek tulajdonképpen a szakirodalomban korábban is számon tartott főbb csoportoknak (ragadványnév, keresztnév, családnév, becenév) feleltethetőek meg, de az elkülönítés az eddig megszokott fogalomhasználatától eltérően nála kognitív, illetve pragmatikai alapon nyugszik. Az előző esetében a névadási aktusok jellegét a névadók mentális viszonyulása határozza meg, amely kiegészül a

névadási hagyományok és eljárások pragmatikai aspektusával. A HOFFMANN által kiemelt négy főcsoport: a sajátosságjelölő vagy leíró név (ragadványnév), a referáló név (keresztnev), a nexusnév (családnév) és az affektív név (becenév) (HOFFMANN 2008: 8–12).

HOFFMANN a névfajták egymáshoz való viszonyulásának leírásakor dinamikus és statikus típusokat különít el, ahol a mozgás a dinamikus (leíró) névfajták irányából főként a statikusak (nexus, referáló) felé halad (2008: 16–19). A modell ezzel kísérel meg főként a nexusnév esetében azt az ellentmondást feloldani, amely ezen névfajta több csoportba való besorolását indokoltá teszi, ugyanis a családnév keletkezése pillanatában sajátosságjelölő szerepet lát el, ami az öröklődéssel megszűnik, és helyette a vérségi közösséghez való tartozás kognitív szempontból kapcsolati vagy nexusjelölő jellege kerül előtérbe. A keresztnevkategória esetében a sajátosságjelölés szintén csak az egyes névegyedek keletkezésének pillanatában lehetett jellemző, a nevek rögzülése (elterjedése) után rögtön átkerültek a referáló vagy listanév kategóriába. A keresztnevek is egykor transzparens jelentéstartalommal bírtak egy adott nyelvi közegben, például a héber *Gábrriel* 'Isten embere, bajnoka' jelentéssel bírt a bibliai időkben, de más nyelvekbe átkerülve eredeti közszoói jelentését elvesztette, és listanévvé vált.

Az átmenetiség és a dinamikus mozgás modellje mellett célszerűnek tűnik a magyarázatba a névkeletkezésen, a névadási aktuson alapuló (ugyancsak kognitív) megközelítést is beemelni, amely szerint valójában a személynevek leírásakor két fő kategória különíthető el a fentiekben kifejtett érvek szerint: a természetes és a mesterséges névadás. Amely szerint a természetes névadás a sajátosságjelölő nevekre jellemző, míg a mesterséges névadás a többi személynévfajta sajátja, beleértve az előbb átmenetinek minősített öröklődő családneveket is. Ez az éles elkülönítés főként a vizsgálati szempontok helyes kijelölése érdekében kívánatos. Nyilvánvalóan a természetes keletkezésmód az, amelyik a legtöbbet árul el a nyelvi rendszer működéséről, és amelyik leginkább leírja azt a folyamatot, ami a névalkotásra jellemző. Ez alapján tudjuk feltárni a közösségi névadás jellemzőit, ezért nem véletlen, hogy az eddigi szakirodalmi feldolgozások is főként ennek vizsgálatára irányultak.

5. A családnév esetében — mint láttuk — azt mondhatjuk, hogy mai értelemben valóban kapcsolati (nexus)névnek kell tekintenünk, de eredetét tekintve egyértelműen a sajátosságjelölő (leíró) kategóriába tartozik. Az egytagú (egyelemű) keresztnev mellett az Árpád-kor végén megjelenő névszerkezet második névtagja a változékonysága miatt nem vált rögtön családnévvé, a névadás alapjának megváltozásával vagy az egyén halálával feledésbe is merülhetett. Valójában ez alapján külön névfajtaról kell beszélnünk. FEHÉRTÓI KATALIN az Anjou-kori neveket vizsgálva kijelölte a további kutatás számára az utat azzal, hogy ezt az átmeneti, a mai ragadványnevekhez hasonló személynévfajtat külön névvel illette, *m e g k ü l ö n b ö z t e t ő n é v n e k* nevezte el (1969: 5).

Nyilván e megnevezés vitatható, mivel a megkülönböztetés a többi névfajta sajátja is, mégis az erre a típusra fokozottan jellemző sajátosságjelölő funkció miatt elfogadható és használható. Ez a személynévfajta leginkább a német *Beiname* fogalmával rokonítható, amely nem a családnév (*Familienname*) szinonimája, hanem a keresztnév mellett álló olyan nevek összefoglaló neve, amelyek nem a család, hanem egy egyén megnevezésére szolgálnak, azaz még nem öröklődő, családi nevek (BRENDLER 2006: 5–7; F. LÁNCZ 2008: 307).

A megkülönböztető nevek (családnévelőzmények) etimológiailag transzparens nevek, azaz a névalkotó és a névhasználó számára a névadás pillanatában dekódolható jelentéstartalom áll rendelkezésre. Ezzel kapcsolatban HOFFMANN ISTVÁN megjegyzi, hogy ezen természetes módon kialakuló névfajta ősi voltát az is jelzi, hogy a többi névfajta ebből vezethető le. „Erre utal az a névtanban általánosnak számító — ám bizonyos összefüggéseiben erősen megkérdőjelezhető alkalmazását tekintve sokszor vitatható — tétel, mely szerint minden tulajdonnév végső soron közsóra vezethető vissza” (2008: 13). Az ellentmondás feloldása úgy történhet meg, ha a névfajta előzményeként valóban számon tartunk lexikális szempontból nem közsói eredetűeket (tulajdonképpen tulajdonneveket), de ezek a névadásban mindenképpen közsói jelentéstartalommal fognak megjelenni. Például napjainkban a *Puskás* név egy jól futballozó fiú metaforikus elnevezése lehet, a *Kossuth* (*Kosut*) ragadványnév mögött sokat beszélő, jó szónok stb. keresendő (lásd még N. FODOR 2010: 106). A *Hitler* név pedig Hetés területén a múlt század második felében egy hitlerbajuszt viselő vagy egy nagyszájú, hatalmaskodó személy metaforikus elnevezésére szolgált (ÖRDÖG 1973: 326, 460). A *Lázár* családnév esetében sem a személynévi jelentéstartalom (ennek definiálása is problematikus), hanem az illető személlyel való (véltetően rokon) kapcsolat tükröződik, amely a 'Lázár nevű személy fia, rokona' jelentéstartalommal írható le. Azaz a sajátosságjelölés egyértelműen közsói jelentéstartalmat (névfunkciót) feltételez, amelynek megjelenítése, megkonstruálása különféle nyelvi eszköz és elemkészlet (így akár már meglévő tulajdonnév) felhasználásával is történhet.

6. A személynévtörténetnek három olyan sajátosságjelölő (leíró) személynévfajtája van, amelyek jól elkülönülnek egymástól, mégis az azonos alapú keletkezés okán azonos módszerrel vizsgálhatóak, annak ellenére, hogy több száz éves időszakok választják el őket egymástól.

Ebből a háromból eddig csupán egyet emeltünk ki, azokat a családnévelőzményeket, amelyek természetes úton keletkeztek a 14–15. század folyamán. A legkorábbi névfajta azonban visszavisz minket a korai Árpád-korba, melyet elsődlegesen a magyar közsói eredetű, etimológiailag áttetsző réteg jellemez. A fennmaradt nevek segítségével nemcsak az adott korszakról, hanem a honfoglalás korának személynévadásáról is képet tudunk alkotni. A kor leíró jellegű név-

adását úgy tudjuk elképzelni, hogy abban az időszakban, amikor még nincsenek családnevek, a születéskor kapott név később bármikor megváltozhatott, és gyaníthatóan számos esetben a megnevező funkciójú (mesterséges) nevet is felváltotta (pl. a Borsa nembeli *Jakab* egy idő után *Kopasz*-ként szerepel az oklevelekben). A felnőttkori névváltozás különben HOFFMANN szerint is alapvetően jellemző a dinamikus (leíró) névfajtákra (2008: 17).

Az Árpád-kori névanyag jelentős része olyan közszoói eredetű neveket tartalmaz, amely a névviselővel kapcsolatos konkrét sajátosságokra utal (pl. 1211: *Zemdy* [szēmdi] 'szemecske' ← a névviselő szemének valamilyen tulajdonsága volt a névadás alapja; *Tarsa* [tarcsa] 'kopaszka' ← a haj hiányára utal; *Tetemeh* [tetemēγ] 'csontos' ← 'erős csontozatú' stb. (vö. HAJDÚ 2003: 350–351; lásd még FEHÉRTÓI 1965). E névcsoportot PAIS DEZSŐ vette górcső alá az 1920-as években (vö. 1966). Az azóta eltelt majdnem egy évszázad alatt a szakirodalomban ez a rendszerezés tér rendszerint vissza (vö. HAJDÚ 2003: 348–354). A kutatók ritkán egy-egy név magyarázatára vállalkoztak, de ezen névfajta átfogó rendszertani áttekintése, a korábbi modell újraértelmezése azóta sem történt meg. Ez égetően fontos feladata lenne a névkutatásnak, annál is inkább, mert ma már rendelkezésünkre áll FEHÉRTÓI KATALIN munkájaként egy olyan kötet, amely a nyomtatásban napvilágot látott forrásokból kigyűjtött személynevek és szövegek környezetük alapján igen pontos képet ad az adott korszak személynévi állományáról (vö. GERSTNER 2006: 302). Az Árpád-kori személynevek megfejtése azonban kétségtelenül a legnehezebb feladatok közé tartozik, ahogy ezt maga FEHÉRTÓI KATALIN is jól látta, ezért a munka elvégezhetősége érdekében az etimológiai feltárásokra nem vállalkozott (lásd ÁSz.).

A természetes személynévadás harmadik csoportját a családnév hivatalossá válását követő mintegy 2–2,5 évszázad ragadványneveinek kategóriája alkotja. A fogalom — az általánosnál tágabb értelemben használva — magában foglalja nemcsak a tulajdonságra utaló neveket, hanem minden olyan nevet, amely az említett időintervallumban valami konkrét sajátosságot elárul a névviselőről (lásd pl. falusi ragadványnév, iskolai, katonai stb. ragadványnév, gúnynév stb.).

Az időben több száz évvel korábban jelentkező első két csoport ismertetésénél nem lehet elkerülni a mai ragadványnevekkel való párhuzam kiemelését. Érdemes rámutatni, hogy a szakirodalom számára korábban is látható volt a kapcsolat a személynevek felsorolt fajtái között, mégis a kutatók főként csupán egy-egy névfajta leírására dolgoztak ki sémákat, a rendszerezési modellekben átfedés nem volt tapasztalható.

Ha megnézzük, hogy hogyan keletkeznek a mai ragadványnevek, illetve milyen modelleket követnek a névadók, akkor ezáltal képet alkothatunk a másik két leíró névfajta keletkezési mechanizmusáról is. A mai szinkrón névalkotás vizsgálata alapvető fontosságú a történeti anyag elemzésében. Felmerülhet az a kérdés, hogy helytálló-e visszavetíteni a mai névadási gyakorlatot a korábbi év-

századokra, hiszen az emberi társadalom folyamatosan változik, más a kulturális közeg, más a történeti háttér, mások a szokások, más az életmód. Ez kétségtelenül így van, mégis, ha a névadás alapját nézzük a megismerési (kognitív) folyamat tükrében, akkor párhuzamosságokat, hasonló tendenciákat mutathatunk ki. Egyetértek tehát HOFFMANN ISTVÁNNak azzal a helynevekre vonatkozó kijelentésével, hogy a mai szinkrón névadás vizsgálata hozzásegíthet minket a korábbi évszázadok névadási folyamatának a modellálásához, ugyanis az emberi gondolkodás e téren feltehetően nagy különbségeket nem mutat az eltelt évszázadok alatt, úgy is mondhatnánk, hogy az ember névadó tevékenységében a mentális reprezentáció szempontjából nem feltételezhető nagy eltérés, a külső körülmények változása ilyen értelemben nem a névadási síkhoz tartozik, hanem azon kívül elhelyezkedő tényezőnek minősíthető.

7. A természetes személynév-fajták általános elemzési modelljének bemutatása előtt röviden szükséges ismertetni a személynév-kutatás vonatkozó eredményeit.

A természetes úton keletkező névfajtáknak a névadás pillanatában az elnevezettel való konkrét kapcsolatából adódik a családnevek egyik korábban is létező elemzési lehetősége, a névadás alapján álló *m o t i v á c i ó s r e n d s z e r e z é s é*. Megjegyzem, hogy egyrészt az áttekinthetőség érdekében, másrészt a tárgyalt kérdéskörhöz való érintőleges kapcsolódás okán most nem tartom feladatommak a többi személynév-vizsgálati szempont (pl. a szófaji-jelentéstani, diakrón) bemutatását (ezekre lásd HAJDÚ 2003: 761–875).

Az első számításba vehető motivációs jellegű elemzés KUBINYI FERENC nevéhez fűződik a 19. század második feléből, aki a 14. századi *dictus*-os neveket elsőként vizsgálva, „különböző jelentőségük szerint osztályozva” a következő csoportokat különítette el: 1. testalkatra és testi tulajdonságokra vonatkozók: *Agg, Baglyas, Éjjeltudó, Macskaszemű* stb.; 2. „arcz- és hajszínt jelzők”: *Arany, Fakó, Fejér* stb.; 3. „lelki tulajdonságot kitűntető”: *Bölcs, Bús, Csala, Csintalan* stb.; 4. nemzetiségre emlékeztetők: *Besenyő, Cseh, Horvát* stb.; 5. „foglalkozásra avagy viselt hivatalra utalók”: *Ács, Bakó, Vámos, Zsoldos* stb.; 6. külső körülményekre vonatkozók: *Gyalog, Földes, Földura, Gombos, Keresztes, Özvegy, Pénzes, Peres, Sós, Tegzes, Tornyos, Vő* stb.; 7. állatnevekből kölcsönöztek: *Bárány, Bogár, Borz, Csikó, Csirke, Varjú* stb. (1885). KUBINYI megközelítését vette alapul PAIS DEZSŐ az Árpád-kori közsői eredetű neveket elemző, fent említett Régi személyneveink jelentéstana című munkájában (1966). E tipológiai kísérlet folytatását MELICH JÁNOSnál találjuk meg, aki történeti családnévanyagon végzett elemzésében először próbálta meg a névadás indítékát a név köznévi előzményének lexikális jelentésétől elválasztani, de kategóriái kidolgozatlanok maradtak (1943: 273). Hasonló átfogó névtípusokat találunk BENKŐ LORÁNDnak a 13–14. századi családnévelőzmények rendszerét bemutató munkájában is (1949).

A családneveknek a névadás alapjára épülő rendszerezése azonban ezt követően évtizedekig kikerült a vizsgálati szempontok közül. Ennek oka véleményem szerint az volt, hogy az 1970-es évek két nagy névkutatója (ÖRDÖG FERENC és B. GERGELY PIROSKA) szerint a családnévkutatásban a névadás alapját érintő vizsgálat nem végezhető. A névadás indítékának mellőzését javasoló érvek a többféle magyarázati lehetőséget emelték ki (lásd pl. a *Farkas* név különböző magyarázatait), hangsúlyozva, hogy ezek közül csak önkényesen lehet kiválasztani az egyiket vagy a másikat családtörténeti kutatás nélkül (vö. HAJDÚ 2003: 770). ÖRDÖG FERENC szerint még „a családtörténeti kutatásokkal egybekapcsolt vizsgálódás sem jelentené [...] azt, hogy minden esetben azt is fel tudnánk deríteni, hogy az illető személy milyen elnevezéslélektani mozzanat eredményeként kapta a nevét” (1973: 22). Ez azt jelenti tehát, hogy mivel konkrét adatok nélkül nem tudjuk megmondani biztosan, hogy mi volt egy-egy esetben a névadás motivációja, ezért erről nem, hanem csak a névadásban részt vevő lexémákról nyilatkozhatunk. Véleményem szerint viszont a névkeletkezés modellálása — még a számos bizonytalansági tényező ellenére is — elvégezhető, elsősorban nem az egyes névegyedek megfelelő csoportba sorolásával, hanem inkább a névadási lehetőségek minél teljesebb számbavételével (lásd alább).

A motivációs alapú tipológiák szüneteltetését KÁZMÉR MIKLÓS 1993-ban megjelent történeti családnévszótár (CsnSz.) szakította meg, melynek szócikkei az egyes családnevek történeti adatai mellett megadják keletkezésük lehetséges magyarázatát, a névadás alapmotívumát is. A rendkívül gazdag anyag alapján létrehozott motivációtípusok elkülönítésének alapelvéről azonban nem ismerjük a szerző álláspontját, ezt a hiányt FARKAS TAMÁS és F. LÁNCZ ÉVA munkája volt hivatva enyhíteni, amely a CsnVégSz.-ban KÁZMÉR motivációs kategóriáit megpróbálta rendszerbe foglalni. Ebben az alábbiakban ismertetett (N. FODOR 2008) funkcionális-szemantikai családnév-elemzési modell alapelveire és kategóriáira támaszkodtak, bizonyos pontokon a névanyag sajátosságai függvényében, illetőleg a hagyományos tipológiákhoz való igazodás szándékával módosítva a rendszertani felosztáson (vö. CsnVégSz. 8–11).

A motivációs alapú családnév-tipológiák áttekintését követően a névadás alapját érintő hasonlóságok alapján említést kell tennünk a legfontosabb ragadványnév-rendszerezésekről is, annál is inkább, mivel a fentiekben a két személynév-fajta azonos szemléletű elemzési modelljének megalkotása mellett érveltünk. Itt is első helyen a fent említett két személynév-kutató monográfiáit kell megemlítenünk. ÖRDÖG FERENC ragadványnév-rendszerezésében a nevek motivációjának vizsgálatakor az elnevezett személyen kívül eső okokat és az elnevezett személlyel való kapcsolatot jelölte meg (1973: 154–197). Ehhez nagyban hasonlító osztályozási típust alkalmazott B. GERGELY PIROSKA a kalotaszegi ragadványnevek rendszerezésében (1977: 85, 87–103). Motivációs alapú rendsze-

rezésük igen gazdag és részletes, ezért a családnevek keletkezési lehetőségeinek számbavételekor példák nem hagyhatók figyelmen kívül.

Mindkét névkutató egyetértett abban, hogy „az effajta nevekkel foglalkozóknak elsőrendű kötelességük lejegyezni mindazokat a közléseket, amelyek biztos támpontul szolgálnak a névadás indítékainak a megragadásához” (ÖRDÖG 1973: 154). Ez a mai ragadványneveknél sok esetben megvalósítható, így a tapasztalatok — számolva ugyan a külső tényezők változásával — a több száz évvel korábbi névadási szokások vizsgálatakor is segítségünkre lehetnek.

8. Az alábbiakban itt röviden bemutatni kívánt rendszerezés a természetes módon keletkező személynévfajták keletkezési folyamatának leírására épül, ezért az elemzési szempontok közül kiemelten kapcsolódik ide a *f u n k c i o - n á l i s - s z e m a n t i k a i* (másképpen kognitív) alapú megközelítés (a további szempontokra lásd N. FODOR 2010: 103–120).

A névadás alapja minden természetes névadásban elsődlegesen az elnevezett személy valamely sajátosságához, jellemző attribútumához kapcsolódik, a névrész ilyen esetben *s a j á t o s s á g j e l ö l ő f u n k c i ó t* lát el (vö. HOFFMANN 1999: 209). A névadás megvalósulásának milyenségét legfőképpen a nyelven kívüli tényezők (a valóság elemei) határozzák meg, kézenfekvőnek és célravezetőnek tűnik ezért a sajátosságjelölő kategóriákat *k o g n i t í v* megközelítéssel az elnevezettnek a valóság egy-egy szegmensével, alapösszetevőjével való *k a p c s o l a t a*, ehhez való viszonya alapján elkülöníteni. A nyelvi jelentés ugyanis „szorosan összefügg a megismeréssel (a *kognícióval*), vagyis azzal, hogy a bennünket körülvevő világot hogyan észleljük, hogy az észlelés eredményeit hogyan dolgozzuk fel, hogyan ábrázoljuk mentálisan” (KIEFER 2007: 19, az általános kérdésekhez lásd TOLCSVAI NAGY 2008).

A névadáskor a névadó közösség tevékenysége révén az elnevezettnek mint alaknak a megkülönböztető név keletkezésekor a valóság főbb összetevőivel való kapcsolata emelkedik ki. Ebben a *r e l á c i ó s v i s z o n y b a n* öt átfogó valóságelemet tudunk megkülönböztetni: az elnevezett egyén 1. *i n d i v i d u á l i s a t t r i b ú t u m a* (tulajdonságok, szavajárás, életkor), 2. *e m b e r r e l*, *e m b e r c s o p o r t t a l v a l ó k a p c s o l a t a* (családi és nemzetiségi származás; egyéb emberi kapcsolat: valakihez való tartozás), 3. *t á r s a d a l m i s t á t u s z a* (foglalkozás, tevékenység; méltóság, tisztség; társadalmi és vagyoni helyzet; családi állapot), 4. *h e l y h e z v a l ó v i s z o n y a* (birtok-, lakó- vagy származási hely), 5. *v a l a m e l y d o l o g g a l, e s e m é n n y e l v a l ó k a p c s o l a t a* (pl. konkrét eszköz, állat birtoklása vagy azzal való kapcsolat; esemény). (A fő kategóriák részletes bemutatására lásd N. FODOR 2008: 294–301, 2010: 72–81.)

A fenti tipológiai kategóriák elsősorban teoretikus megközelítés eredményeiként formálódtak ki, tehát nem egy adott névkorpusz teljes anyagának rendszerbe illesztése eredményezte a családnévtípusok elkülönítését, hanem deduktív

módszerrel, a szakirodalom által korábban kialakított és a fentiekben vázlatosan ismertetett motivációs kategóriák számbavételével. Az így létrehozott átfogó kategóriák az elemzésnek olyan tág keretet biztosítanak, amelyben elvileg minden természetes módon keletkező személynév elhelyezhetővé válik, hiszen tudjuk, hogy a névkeletkezés szempontjából nincsenek „besorolhatatlan” nevek.

A szakirodalomban korábban is sok problémát jelentő több motivációs lehetőséget is feltételező nevek kategorizációja azonban a két korai személynév-fajta esetében továbbra sem fog megoldódni, hiszen azt ma már nem tudjuk eldönteni, hogy konkrét esetben a névadáskor választható motivációs lehetőségek közül melyik volt a névadás alapja. Amit el tudunk végezni, az a *n é v a l k o t á s i* lehetőségek teljes körű számbavétele, átgondolása, és az így kapott motivációtípusok rendszerbe illesztése. Ez a rendszerezés tehát nem magukat a neveket, hanem a mögöttük álló névadási indítékokat kívánja elkülöníteni.

Ennek a módszernek a megalapozottságát TÓTH VALÉRIA vitatta (2008), mondván hogy a családnévelőzmény feltárása nagyon bizonytalan, és a többes besorolási lehetőségek miatt nem meggyőző, mivel jelentős részben (konkrét történeti adatok híján) feltételezéseken alapul. Ez kétségtelenül így van, ezért roppant fontos a modellnek a mai ragadványnév-elemzésekben való alkalmazása, kipróbálása, melyet FEHÉR KRISZTINA hasonló szemléletű feldolgozása részben már igazolt (2003).

9. A helynevek leírásával szemben a személynévi elemzésnek az elnevezettek (névviselők) sajátosságjegyének állandóságát illetően jóval nagyobb problémával kell szembesülnie, a személynév-fajta egyedei ugyanis rendkívül változékonyak, maradandóságuk nem hasonlítható a helynevekéhez. Noha előfordul, hogy egy adott hely jellemzői az emberi beavatkozás és a természeti hatások eredményeként megváltoznak (pl. erdő kivágása, mocsár lecsapolása, folyó medrének változása stb.), de általában a hely tovább őrzi, őrizheti az elnevezés alapjául szolgáló eredeti tulajdonságait (pl. *Kopasz-hegy*, *Veresföld*, *Sás-tó* stb.), ezzel szemben az elnevezett személyek esetében csak életükben vagy csak életük egy szakaszában (vö. pl. a külső tulajdonságok változása) lehet konkrét kapcsolat a névviselő és az elnevezés között. Ennek ismerete pedig a névadás alapját érintő kérdések vizsgálatakor nem lenne elhanyagolható tényező, azonban ennek feltárásáról a korai személynév-fajta esetében le kell mondanunk, csupán a jelenkori ragadványnevek kapcsán van némi esély erre. A szinkrón példák alapján empirikus tapasztalások fogják lehetővé tenni a természetes módon keletkező személynévek keletkezési mechanizmusát illetően megfogalmazott teória helyességének alátámasztását.

A fentiekben megkíséreltem igazolni azt, hogy mivel a mesterséges és természetes névadás alapvetően különbözik egymástól, különböző szempontú elemzési modellek létrehozása szükséges. Másik oldalról viszont a természetes úton lét-

rejött személynév-fajták keletkezési időszakuktól függetlenül létrejöttüket illetően hasonló sajátosságokkal bírnak, ezért a névalkotási folyamatot leíró funkcionális-szemantikai elemzési modell mindhárom esetben alkalmazható. A modell működőképessége pedig a mai ragadványnévanyag alapján mérhető le. Utóbbi névfajta szinkrón gyűjtésének újbóli szervezett keretek közötti elindítása ezért is alapvető fontosságú a személynév-kutatás számára.

N. FODOR JÁNOS

Irodalom

- AkH.¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA (2001): *A magyar szókincs regénye*. Második kiadás. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 122–162.
- BENKŐ LORÁND (1949): *A régi magyar személynévadás*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1988): *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BRENDLER, SILVIO (2006): *Warum Zunamen? Zunamen/Surnames 1: 5–7*.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- CsnVégSz. = FARKAS TAMÁS–F. LÁNCZ ÉVA ANNA szerk. (2009): *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. (XIV–XVII. század)*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- FARKAS TAMÁS (2003): *A magyar családnévanyag két nagy típusáról*. *Magyar Nyelv* 99: 144–163.
- FARKAS TAMÁS (2010): *A magyar családnévanyag fogalma és struktúrája*. *Magyar Nyelvjárások* 48: 59–75.
- FEHÉR KRISZTINA (2003): *A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről*. *Magyar Nyelvjárások* 41: 155–166.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1965): *Az Árpád-kori ragadványnevekről*. *Magyar Nyelv* 61: 419–428.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1969): *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. *Nyelvtudományi Értekezések* 68. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- N. FODOR JÁNOS (2008): *A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről*. *Magyar Nyelv* 104: 286–306.
- N. FODOR JÁNOS (2010): *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban*. *Magyar Névtani Értekezések* 2. Budapest, ELTE BTK.
- B. GERGELY PIROSKA (1977): *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

- GERSTNER KÁROLY (2006): Végső búcsú Fehértói Katalintól. *Névtani Értesítő* 28: 301–303.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003): *Általános és magyar névtan. (Személynevek)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007): *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Budapest, Tinta Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008): A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- KÁLMÁN BÉLA (1989): *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KIEFER FERENC (2007): *Jelentélmélet*. Budapest, Corvina.
- KUBINYI FERENC (1885): A régi magyarok személynevei. *Turul* 3: 172–180.
- F. LÁNCZ ÉVA (2008): Zunamen/Surnames 1–2. (2006–2007). Zeitschrift für Namenforschung/Journal of Name Studies. *Névtani Értesítő* 30: 307–309.
- MELICH JÁNOS (1943): Családneveinkről. *Magyar Nyelv* 39: 265–280.
- MEZŐ ANDRÁS (1982): *A magyar hivatalos helységnévvadás*. Nyelvészeti Tanulmányok 22. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÖRDÖG FERENC (1973): *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAIS DEZSŐ (1966): *Régi személyneveink jelentéstana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008): A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 30–41.
- TÓTH VALÉRIA (2001): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Vélemény N. Fodor János PhD-értekezéséről*. (Kézirat.) Debrecen.

Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések Anonymus egy személynévéhez*

1. Azzal, hogy Schwandtner J. György és Bél Mátyás 1746-ban megjelentette Anonymus Gesta Hungarorum című munkáját, nyelvész- és történelemszemzedékek kezébe adott örök érvényű kutatási témát. Az azóta eltelt bő 250 évben ugyanis a magyar nyelvtörténet e méltán kiemelt fontosságú nyelvemléke felé lankadatlan figyelem és érdeklődés fordult, ráadásul nem csupán a tudományos élet, hanem a nagyközönség részéről is. Ez utóbbi persze abban is tetet ölt, hogy az Anonymus-gesztta ügyében is — amint az a magyarság őstörténetével kapcsolatos számos kérdés kapcsán lenni szokott — megjelent a dilettantizmus, sőt képviselői komoly szereplési lehetőséget kapnak a médiában annak ellenére, hogy ezek a kísérletek nemcsak hogy nem a középkori latin történeti irodalom ismeretén alapulnak, de nélkülöznek mindenféle tudományosságot is (vö. GYÖRFFY 1988: 26–27).

Valószínűleg nem tévedünk sokat, amikor azt mondjuk, hogy a magyar nyelv történetét dokumentáló források között messze a legnagyobb figyelemben Anonymus gesztája részesült. Ez a figyelem ráadásul nem is csak a nyelvtudomány felől jelentkezik lényegében két és félszáz év óta folyamatosan, hanem legalább ilyen fokú tudományos érdeklődés övezi a munkát és szerzőjét a történettudomány és részben az irodalom- és stílustörténet oldaláról is. A magyar nyelvtörténeti kutatásoknak minden korszakban voltak kedves témái, s ezek között nyelvemlékek is szép számmal akadnak: a Tihanyi alapítólevélhez, a Halotti beszédhez, az Ómagyar Mária-siralomhoz vagy éppen a Jókai-kódexhez (hogy csak néhányat említsek közülük) szívesen nyúltak kutatóink akár egy-egy részletkérdés vizsgálata kapcsán, akár monografikus igénnyel közelítve a forráshoz. Mégis egyik itt említett nyelvemlékünknek (még csak megközelítőleg) sem olyan gazdag és szerteágazó szakirodalma, mint amilyen Anonymus gesztája büszkélkedhet. Mi adja hát e munka (vagy talán nem is elsősorban a munka?) utolérhetetlen varázsát?

Az Anonymus-kutatásoknak (lényegében a konkrét vizsgálati kérdéstől függetlenül) van egyfajta sajátos pszichológiája is. E tekintetben valójában az sem

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat támogatta.

számít, hogy a konkrét kutatások éppenséggel a geszta nyelvi anyagának a vizsgálatára irányulnak-e, vagy pedig külsődleges körülményeket, a szerző kilétét és a mű keletkezésének a korát igyekeznek meghatározni; hogy éppen a nyelvtudomány vagy a történettudomány képviselőjeként közelítenek-e a témához, maga a *Gesta Hungarorum* mint vizsgálati tárgy alapjaiban határozza meg kutatói érzelmi attitűdjét. Anonymushoz és gesztájához az egyébként legszikárabb gondolkodású tudósok sem tudnak a tudomány teljes objektivitásával, higgadságával viszonyulni: ez a mű valahogyan másként ragadja magával a kutatót, mint ahogyan magával tudja ragadni például a Tihanyi alapítólevél. Érzelmi érintettséget és részben ennek is köszönhetően sajátos „függőséget” okoz.

Ragyogóan érzékeltetik ezt azok a viták, amelyek az Anonymusszal foglalkozó kutatók között egy-egy konkrét kérdés kapcsán igencsak hevesen kirobbantak. Elég, ha csak a Melich János és Moór Elemér, illetve a történész Kristó Gyula és Györffy György „nézeteltéréseire” utalunk, amelyekben a személyes (pontosabban személyeskedő) indulatok részben éppen a tárgynak köszönhetően vetettek nagy hullámokat. Arra, hogy az Anonymus személye iránti elfogódottság hogyan tudta előltni a „józan nyelvészeti kritikát”, BENKŐ LORÁND visszaemlékezése szolgáltat jó példát: „Sosem felejttem el, hogy amikor vagy negyedszázada a *Csepel* ügyet megpróbáltam helyre tenni [...], Pais tanár úr ugyan baráttan, de azért dohogva, szomorkodva ezt mondta: »Lehet, hogy igaza van, Lóri, de azért mégsem kellett volna megírnia; nézze, Anonymusról van szó!«” (1994: 135).

Megítélésem szerint az Anonymus és gesztája iránt megnyilvánuló fokozott érdeklődés és sajátos érzelmi viszonyulás háttérben egyazon körülmény áll: a körülötte lévő rejtélyek és homályok sokasága. A *P dictus magister* mögött rejtőző szerző kiléte, a geszta keletkezési ideje, az előzményeihez, illetve a geszta- és krónikairódalom további darabjaihoz fűződő viszonya, a munkában szereplő személyek és leírt események történeti hitelessége stb. (vö. BENKŐ 1994: 131) egytől egyig olyan rejtélyek, amiket kutatóink előszeretettel és nagy buzgalommal igyekeztek megoldani, hol több, hol kevesebb sikerrel. Bizonyos kérdések mára jobbra nyugvópontra is jutottak, vagy azért, mert nem sikerült megnyugtató választ találni rájuk (mint a szerző kilétének kérdése), vagy azért, mert konszenzus alakult ki velük kapcsolatban a mértékadó kutatók körében (mint a geszta keletkezési idejének a meghatározása kapcsán) (lásd ehhez KRISTÓ 2002: 49).

Anonymus gesztája iránt azért is izzik fel időről időre a tudományos érdeklődés parazsa, mert a Prológusban a szerző magát a korszak (a 12–13. század) írásgyakorlatában egyáltalán nem szokatlan „szerénységi” formulával jelölte meg: a nevének kezdőbetűjéhez (szíglájához) a *dictus* szóval kapcsolt foglalkozásnévvel (vö. JAKUBOVICH 1925: 28). Ezzel pedig örök (de pontosan soha meg nem válaszolható, így aztán egyszerre hálás és hálátlan) kutatási témát kínált nyelvészek-

nek és történészeknek egyaránt. Meggyőződésem, hogy ha P mester pontosan megnevezi magát a munkájában, félreérthetetlenül utal rá, melyik Béla király jegyzője volt, netalántán azt is megírja, mikor készítette művét, nemcsak ő maga, de a gesztája is jóval kevesebb figyelmet kapott volna. Úgy vélem ugyanis, hogy nem elsősorban a Gesta Hungarorum mint történeti forrás, mint nyelvemlék hatott a tudomány képviselőire hatalmas inspiráló erővel, hanem az a rejtély, hogy ki lehetett a névtelen jegyző.

Egyáltalán nem meglepő, hogy voltak neves tudósok, akik tollán valósággal megrajzolódott P mester portréja, minthogy „A Gesta szerzője egyike a legpregnansabban meghatározható egyéniségeknek.” (SÓLYOM 1966: 56), aki büszke saját magára, litterátor mivoltára, büszke királyára, annak őseire, a honfoglaló ősökkel bíró nemzetségekre; alaposan ismeri az ország földrajzát; kitűnően ért a stratégiához; nagyvonalú; ismert; jellemzi egyfajta sajátos vallási közömbösség, természetesen a kor adta és saját klerikus mivoltának keretein belül; stílusa átmelegszik, ha a pogány ősokról, azok tetteiről beszél stb. (i. m. 57). Ugyanez az erős érzelmi kötődés nyilvánul meg továbbá abban is, hogy noha sohasem tudhatjuk meg biztosan, ki volt Anonymus, Ligeti Miklós szobrot készített róla, amelyet a Városligetben, a Vajdahunyad vára mögött állítottak fel. E szobor kapcsán írja aztán szellemesen GYÖRFFY GYÖRGY, hogy „Anonymus története ugyanolyan kevésbé hiteles, mint a csuhás barát képe” (1988: 10).

Nyilvánvalóan az Anonymus körüli rejtélyeknek is köszönhetően nagyfokú aránytalanságot tapasztalunk abban, hogy első renden milyen kérdések is foglalkoztatták P mester munkája kapcsán tudósainkat. Ezek a kérdések elsősorban a geszta külső körülményeire kérdeznek rá: ki rejtőzködhet a *P dictus magister* formula mögött; milyen családi, baráti szálak fűzték őt korának előkelő családjaihoz, nemzetségeihez, mely nemzetségnek lehetett a tagja; mikor és milyen indíttatással írta meg a magyarok történetét; mik lehettek korának jellegzetes társadalmi, politikai, gazdasági körülményei, s ezek milyen szerephez jutottak a történetben stb. A geszta szövegével, annak magyar nyelvi anyagával egészen a legutóbbi időkig arányaiban jóval kevesebbet foglalkoztak, s ha mégis, ezek az írások elsősorban a tulajdonnevek etimológiai magyarázatára irányultak. (Az ezekkel kapcsolatos általános problémákra, a törökből való származtatás „prekonceptiójára” vonatkozóan lásd BENKŐ 1994: 136.) E téren a fordulatot bizonyosan BENKŐ LORÁND Anonymus-tanmányai hozták meg (több ilyen tárgyú írást adott közre például az 1998-ban, illetve a 2003-ban megjelentetett gyűjteményes kötetekben), amelyek a gesztában található személy- és helynevek történeti forrásértékével éppúgy foglalkoztak, mint etimológiai, hangtörténeti kérdésekkel — új alapokra helyezve az ilyen irányú vizsgálatokat (BENKŐ Anonymus-tanulmányainak általános értékeiről s főképpen ezen írásoknak a történeti névkutatásban betöltött szerepéről részletesen szólt HOFFMANN ISTVÁN a kötetekről írt reflexióiban: 1998, 2004).

Az Anonymus-kutatások áttekintésére egyetlen tanulmány kereteiben természetesen még nagy vonalakban sem igen vállalkozhatom, különösen azért nem, mert véleményem szerint ennek a kérdéskörnek a gazdag, sokfelé indázó volta, valamint az egyes, nyelvi természetű részletkérdések felülvizsgálatának az igénye egyaránt monografikus feldolgozást kívánna meg. BÁRCZI GÉZA a múlt század közepén a feldolgozandó nyelvemlékek sorába kiemelt hangsúllyal iktatta be Anonymus gesztáját (1944: 313, 1951: 5). Hatalmas (a Tihanyi alapítólevélét többszörösen meghaladó) magyar nyelvi anyaga „önmagában is felbecsülhetetlen érték a magyar történeti nyelvészet számára”, hely- és személyneveinek változatos tipológiája, a benne lévő különleges nyelvi jelenségek, névmagyarázatok, a nevek és a cselekmények között felderíthető korrelatív viszonyok, a magyar nyelvi elemek mögött rejlő rengeteg történeti vonatkozás — mind-mind olyan tényezők, amelyek a gesztát „valóságos unikummá teszik korai nyelvi emlékeink sorában” (BENKŐ 1994: 131).

2. Az Anonymus-kutatások preferált kérdéskörei közül mostani előadásom témájául olyan problémát választottam, amelyben a gesztában előforduló két személynév esetleges etimológiai-hangtörténeti kapcsolatrendszerét kísérem meg az eddigiektől részben eltérő nézőpontból szemlélve felderíteni, s mindeközben a személynév–helynév korrelációk egyes kérdéseire ugyancsak igyekszem néhány vonatkozásban további kiegészítéseket, módszertani javaslatokat tenni. Az Anonymus gesztájában *Hulec* formában lejegyzett és leginkább *Üley*-ként olvasandó személynév Árpád nagybátyját¹ nevezi meg, aki Szovárd és Kadocsa apjaként szerepel: pl. „cum ... Arpad et duobus filius *Hulec* avunculi sui ... Zuard et Cadusa” (PAIS 1975: 7. fejezet; a 7., a 33. és a 34. capitulumban kerül elő a neve). Az elemzendő másik személynév pedig a honfoglalás eseményeiben kiemelt szerepet játszó Velek vezért jelöli meg *Vevec*, *Veluc*, *Uueluc* és *Veluquio* (latin dat.) alakokban: pl. „in legatione illa missi sunt ... Vsubuu pater Zoloucu et *Vevec* a cuius progenie Turda episcopus descendit” (PAIS 1975: 19. fejezet, lásd még ÁSz. 821; Veleket a 19–20., illetve az 50–53. fejezetekben szerepelteti P mester).

E névformák részletes nyelvtörténeti elemzésén jelen esetben a forrásokban való előfordulásuk bemutatását, az etimológiai és hangtörténeti magyarázataikat, valamint az esetleges helynévi és személynévi továbbélésük, összefüggéseik problematikáját értem. Ám ahhoz, hogy közöttük a kapcsolódási pontokat meg-

¹ VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerint viszont *Hulec* Álmos nagybátyja volt (1999: 14, 55), és nem ki-
mondva ugyan, de hasonló nézetet olvashatunk ki FEHÉRTÓI KATALINNAK az ÁSz.-ben alkalma-
zott szövegközléséből is: „*Almus ... cum ... duobus filius Hulec avunculi sui*” (394). Hasonlókép-
pen vélekedik továbbá a KMTL. is (302 *Jeলেখ* a.). Minthogy azonban e kérdés eldöntése további
adatok híján nem lehetséges (az oklevél szövege ugyanis valóban mindkét értelmezést megen-
gedi), a nyelvészeti természetű vizsgálatoknak efféle problémákban nem is igen kell állást foglal-
nia.

találhassuk, a két névformát előzetesen egymástól elkülönítve, önálló elemzésben célszerű részesítenünk. Erre a tárgyalásmódra azért is szükség van, mert a két személynév részben eltérő problematikája az Anonymus-kutatások más-más területeire kalauzolja a nyelvtörténész kutatót, s egészen más természetű kérdések megfogalmazását és lehetőség szerinti megválaszolását teszi elkerülhetetlenné. Írásom első részében az *Üley* névvel összefüggésben ezért lényegében tisztán nyelvtörténeti ösvényeken haladunk majd, míg a vizsgálatok hangsúlyai más területekre tolódnak át a *Velek* név ügyében, hogy aztán a két szál a dolgozta végén — reményeim szerint — egybefonódhasson.

3.1. Az Árpád nagybátyjaként, illetve Szovárd és Kadocsa apjaként a gesztában szereplő *Hulec* nevének o l v a s t á r a többféle megoldást találunk a szakirodalomban. A kutatók óriási többsége (legyenek bár magyar nyelvtörténészek, turkológusok vagy éppen történészek) [*hülek*] alakban rekonstruálja a vélt hangzós formáját (lásd pl. PAIS 1926: 120, 1975: 151; Adatok 1: 43; LIGETI 1979: 261; GYÖRFFY 1988: 56; KMTL. 302 *Jelexh* a., ZSOLDOS 1996: 189; persze sok esetben nem az olvasatadás szándékával), s csupán az utóbbi időkben, ismereteim szerint BENKŐ LORÁND nyomán vetődött fel — bizonyára a helynévi folytatások hangtani természetétől sem függetlenül — az *Üley* hangzás valószínűbb volta (vö. BENKŐ 2009: 23–25).² E kérdésben a BENKŐ által képviselt felfogás és az *Üley* olvasat mellett teszem le a voksomat azzal a megjegyzéssel, hogy egyúttal nem tartom kizártnak a *Hulec* betűhív forma mögött az *Ülek* hangalak rejtőzését sem, aminek lehetőségére — azaz a *h* hangérték-nélküliségére — munkáiban PAIS DEZSŐ ugyancsak utalt (vö. 1926: 120, 1975: 151). (E felvetés igazolására, illetőleg arra, hogy az *Ülek* ~ *Üley* alakok milyen viszonyban állhatnak egymással, később még visszatérek.)

Mielőtt azonban továbbmennénk, az olvasatok kapcsán felmerülő két hangjelölési kérdésre feltétlenül ki kell térnünk: egyrészt a szókezdő *h*, másrészt a szóvégi *c* jelölés hangértékének ügyére. A kettő közül a kisebb problémát az előbbi jelenti. Arra ugyanis, hogy a *h* jel szó eleji pozícióban hangérték nélkül szerepel a gesztában, több példát is idézhetünk: a nem magyar elnevezések köréből az *Inn* folyó neve például *Hin* alakban (55. cap.) vagy I. Ottó német-római császár neve a szokásos *Atho* mellett *Hoto* alakban (56. cap.) is feltűnik. A magyar elnevezések között pedig az *Ohat* helynévből kreált kun vezér nevének *Huhot*-ként való említése (28. cap.), illetőleg az *Omsó-ér* víznév kettős *Umusouer* (22. cap.) ~ *Humusouer* (28. cap.) formában való szerepeltetése ezt az írássajátosságot véleményem szerint meggyőzően illusztrálhatja.

² Itt említendő meg ugyanakkor, hogy a γ hang jelölési kérdéseit fejtegetve korábban már BÁRCZI GÉZA is felvetette ennek a lehetőségét utalva arra, hogy a γ hang jeleként Anonymusnál a *c* jelölést is megtaláljuk, pl. *Hulec* (1958: 111).

A szóvégi *c* jel mögötti γ hangérték feltételezésének igazolása már súlyosabb nehézségekbe ütközik, minthogy nem tudunk további olyan alakokat idézni a gesztából, amelyek ezt a jelölésmódot minden kétséget kizáróan alátámasztanák: helyette a γ hang mindenképpen szokványosabb *h* jelét találjuk meg például a *Pasztuh* (olv. *pásztuy*, mai Pásztó) helynévben, illetve talán a *Tuhutum* (olv. *tü-γütüm*) személynévben.³ Ha a geszta szövegében nem is találunk további támogató adatokat a γ hang *c*-vel jelölésére, talán számottevő súllyal esik latba az a körülmény, hogy ugyanezen nyelvemlék a γ zöngétlen párjának, a χ -nak a jeleként a *c* betűt láthatóan általános érvénnyel használja: pl. *Bucna* szn. (24. cap., olv. *buxnya*, lásd a mai *Bonyhád* helynevekben, PAIS 1975: 141), *Bodoctu* (50. cap., olv. *bodoxtu*, ma Bodajk település Fejér megyében, PAIS 1975: 140), *Ziloc* ~ *Zyloc* hn. (22. cap., olv. *ziloχ*, ma *Zilah*, PAIS 1975: 172)⁴ (lásd még KNEZSA 1952: 81 is). Mindezek alapján pedig úgy vélem, hogy a bizonytalanságok ellenére a *Hulec* lejegyzésű forma *Üley* olvasatát indokoltan vethetjük fel — és nem pusztán amiatt, mert éppenséggel ilyen alakra van „szükségünk” a névbokor feltételezett elemeinek magyarázatához, hanem önmagában a hangjelölés oldaláról nézve is erre az eredményre juthatunk.

3.2. Az anonymusi *Hulec* személynévvel etimológiailag kapcsolatba hozható személynévi és helynévi előfordulások a történeti munkákban és az okleveles forrásokban a hangalaki paletta igen széles skáláját fogják át. Ezek áttekintését szolgálja az 1. ábra.⁵

³ A legújabb magyar nyelvtörténeti tankönyv szerint a γ jelölése „komoly nehézségek forrása” tekintve, hogy csupán a korai és igen ritka görög nyelvű emlékeink (Kosztantinosz császár munkája mellett a Veszprémvölgyi adománylevél) adnak lehetőséget arra, hogy a fonetikai sajátosságait (az előbbi a χ , az utóbbi pedig a γ jel alkalmazásával) visszadják. Latin betűs forrásaink körében — jelzi a tankönyv — a Tihanyi alapítólevélben találkozunk e hanggal, s itt a jelölése *h* (KOROMPAY 2003: 285).

⁴ Az anonymusi személynévi és helynévi formák feltételezhető olvasatát én adtam meg ebben a formában. A geszta *Bucna* személynéve más forrásokban *Buhna* alakban is előfordul (ÁSz.), ami a fent megadott olvasatát tovább erősítheti. Helynévi folytatását a *Bonyha*, *Bonyhád*-féle helynevekben találjuk meg (FNESz.). A gesztabeli *ad montem Bodoctu* a mai *Bodajk* településsel, illetve a mellette emelkedő hegyvel azonosítható. Más forrásban *g-s* jelöléssel is szerepel; vö. 1193: *Bodogth* (Gy. 2: 351). Az etimológiai irodalom bizonytalanul ugyan, de olyan személynévre vezet vissza, amely a török *buday* ’ág’ szóval tartozik össze (FNESz.). A *Zilah* településnév adatai között sokféle jelölésűt találunk: az anonymusi *Zyloc* mellett *Ziloch* (1214/1550) és *Zylah* (1282) is szerepel. A névnek a *szilánk* szóval való kapcsolatát (ehhez lásd FNESz.) nem tartom valószínűnek.

⁵ Az ábra azokat a személynévi és helynévi adatokat tartalmazza, amelyek etimológiai kapcsolata az anonymusi *Üley* ~ *Ütek* személynévvel fölvetődhet. Egy-egy névforma persze az itt látottaknál gyakrabban is előfordulhat, de ezek teljességének bemutatását fölöslegesnek gondoltam tekintve, hogy az egyes hangalaki (pláne írás-)változatok megterheltségének a mi szempontunkból nincs különösebb relevanciája. (Az itt közölt adatok forrásai: ÁSz., FNESz., Adatok 1: 43, GYÖRFFY 1970b: 205, 219, HECKENAST 1970: 37–38, MEZŐ–NÉMETH 1972: 44 stb.)

Konszt.	Anonymus	krónikák	oklevelek		mai névrendszer
			személynevek	helynevek	
'Ιέλεϋ [jeley]	Hulec [üley ~ ülek]	—	1257: <i>Ulek</i> 1138/1329: <i>Vleu</i> 1252: <i>Yllw</i>	+1138: <i>Jelec</i> 1211: <i>Jelec</i> 1214: <i>Jelech</i> 1156: <i>Jeleu</i> 1289: <i>Vlle</i> 1321: <i>Illeu</i> 1452: <i>Illew</i>	Üllő Ülle, Ölle Elő(telek) Vüllő(hegy)

1. ábra. Az Üley személynév feltételezhető kapcsolatrendszere

Általánosan elfogadott vélekedés a szakirodalomban, hogy az Anonymusnál felbukkanó *Üley* névforma etimológiai kapcsolatba hozható (sőt valójában azonosítható) Árpád második fiának a nevével, amit egyedüli forrásként Konsztantinosz bizánci császár 950–951. évi munkája említ, mégpedig 'Ιέλεϋ ~ 'Ιέλεϋ [acc., olv. *jeley*] alakban (az egyeztetéshez lásd PAIS 1926: 120, 1975: 151; GYÖRFFY 1948: 119, 1970b: 209, 1977a: 57, 1993: 219; Adatok 1: 43; LIGETI 1979: 261; VESZPRÉMY–KRISTÓ 1995: 288; KMTL. 302–303 *Jelech* a.; ZSOLDOS 1996: 189; BENKŐ 2009: 23 stb.). Amennyiben az *Üley Jeley*-gel való azonosíthatóságot elfogadjuk, akkor más szerepben ugyan, de történelmi névnek tekinthető, amit a Magiszter persze nyilván nem Konsztantinosz művéből, hanem vélhetően a hagyományból merített (BENKŐ 2009: 23). A krónikákban ennek a személynévnek nincs nyoma. Az okleveles források azonban — mint látjuk — igen nagy számban említenek olyan személy- és helyneveket, amelyek valamiképpen a *Jeley ~ Üley* személynév folytatásainak tekinthetők. Ám ahhoz, hogy a mikéntre pontos választ adhassunk, előzetesen a személynév etimológiai kérdéseit kell tisztáznunk.

3.3. Azt azonban rögtön leszögezhetjük, hogy a Konsztantinosz császár munkájában említett, történetileg hitelesnek elfogadott 'Ιέλεϋ ~ 'Ιέλεϋ személynév, valamint a helynévrendszerünkben a korai ómagyar kortól mindmáig meglévő *Üllő* helynevek hangalakja között az összekötő kapocs az Anonymus gesztájában szereplő *Hulec* személynév. A máig irányadó etimológiák ezt a kapcsolatot nem is mulasztották el figyelembe venni, sőt úgy is fogalmazhatunk, hogy a származtatásnak ez volt az alappillére. Noha többféle magyarázatát olvashatjuk a szakirodalomban a *Jeley ~ Üley* személynévpárosnak (közte néhány képtelen javaslatot is; lásd pl. WERTNER 1905: 326), abban lényegében egyetértés mutatkozik meg a kutatók között, hogy a névforma honfoglalás előtti török jövevényelem lehet, és feltehetően kazár közvetítéssel került a magyarba. A részletes etimológiai fejtegetést itt most mellőzöm (de lásd a kérdéshez pl. GOMBOCZ 1915a: 47–48, 1915b: 436, 1950: 35; PAIS 1926: 120, 1975: 151;

VIRÁGH 1931: 88; MEZŐ–NÉMETH 1972: 44; LIGETI 1963: 236–237, 1979: 261–262, 1986: 42; ZIMONYI 1983: 200, KMTL. 302–303 stb.), s csupán az eredmények rövid összefoglalására szorítkozom, ügyelve a kérdés sarokpontjainak pontos interpretálására.

Elsősorban az Árpád fiának neveként szereplő *Jeley* névforma, illetve az ezzel etimológiai kapcsolatba hozott *Üllő* helynevek hangtani arculatának eltérése vezette a nyelvtörténéseket és a turkológusokat egyaránt arra, hogy a magyarba kétféle törökségi forma bekerülésével számoljanak. A köztörök *ilik ~ ilig (~ elig)* 'király, fejedelem' jelentésű méltóságnév feltehetően **Iliγ ~ *Eliγ* alakban kerülhetett át a magyarba (méltóságnévként vagy belőle lett személynévként). A csuvasos típusú törökségi nyelvekben ugyanakkor már a 9–10. században is jellegzetes az a jelenség, hogy bizonyos körülmények között „a magánhangzós szókezdő előtt protézist találunk: illabiális magánhangzó előtt *j*-t, labiális előtt *v*-t” (LIGETI 1963: 236), azaz Árpád második fiának a DAI-ban megőrzött neve a köztörök *ilik ~ ilig* 'király, fejedelem' szó csuvasos török (talán kazár-kabar) nyelvjárási alakjának, a **jäläk ~ *jäläγ*-nek az átvétele (i. h., de lásd még LIGETI 1979: 261 is).⁶ A magyarban tehát eszerint az elképzelés szerint ugyanannak a személynévnek kétféle török változata is élhetett egyidejűleg (i. m. 262). Ez a gondolat aztán további feltevésekhez is vezetett a szakirodalomban: fölmerült például az is, hogy a honfoglaláskor a magyarokkal a Kárpát-medencébe érkezett kabarok beszéltek egy csuvasos és (legalább) egy köztörök típusú nyelvet (LIGETI 1979: 262), csak így érthető a kétféle törökségi alak párhuzamos átvétele. Amelyek közül aztán az egyikből (a *Jeley*-ből) szabályosan a *Jelő* (vö. 1156: *Jelev*) névforma alakult, a másikkól (az *Iliγ*-ből) pedig az *Üllő*.

Ezen a ponton föl kell hívnunk a figyelmet egy olyan körülményre, módszer-tani alapelvre, amelynek jelentősége a továbbiak szempontjából sem elhanyagolható, és amely ugyan triviális, az etimológiaadások alkalmával láthatóan olykor mégis megfélekedeznek róla kutatóink. A török (és természetesen más) eredetű jövevényszavakat, jövevényneveket a magyarba bekerülve a nyelvünkben szokásos hangváltozási folyamatok éppúgy érintik, mint a belső keletkezésű elemeket. Ezeket a folyamatokat pedig az adott lexémák 12–13. századi (és persze későbbi) hangtani-fonotaktikai állapotának leírásában, magyarázatában nem lehet figyelmen kívül hagyni. Másként fogalmazva: az etimológiailag azonosítható nevek hangalakjában a 12–13. században mutatkozó eltérések nem feltétlenül az átadó nyelvbéli különbségekkel magyarázhatók, hanem lényegesen nagyobb eséllyel írhatjuk ezeket a belső, a magyar nyelvben bekövetkező változások számlájára.

⁶ A *Jeley* név esetleges kazár jellegét az is alátámaszthatja, hogy a kazár kagán helyettesének *Jeleg* volt az egyik címe (vö. LIGETI 1963: 236).

Ezt a tényezőt figyelembe véve pedig úgy látom, hogy van a fent bemutatott-nál egyszerűbb magyarázat is, és szükségtelen párhuzamos köztörök és csuvasos török átvétellel számolni.⁷ A magyarban a történeti forrásokban és a mai nyelvünkben meglévő valamennyi, e személynévvel kapcsolatba hozható névforma ugyanis végső soron egyazon törökségi alakra vezethető vissza: a csuvasos jellegű **jäläk* ~ **jäläy* átadó (pontosabban: a magyar nyelv számára átvételre kényszerült!) formára, illetve a belőle lett magyar *Jeley* személynévre. Abban, hogy ezt tekintem elsődleges névváltozatnak, nemcsak a honfoglalás előtti csuvasos török jövevényszavak tekintélyes száma befolyásol (hiszen lényegesen kisebb arányban bár, de köztörök elemek is akadnak a nyelvünkben), hanem az is, hogy ez a névalak éppen ebben a formájában a magyar nyelvtörténetben dokumentálhatóan létezett (persze ettől még lehetne másodlagos fejlemény is), ráadásul a magyar nyelvben a korai ómagyar korban zajló hangváltozási folyamatok segítségével a korábbi ábrán felvonultatott minden névadat hangalakja nehézségek nélkül magyarázható belőle.

A magyarázat kulcsa valóban az, hogy megtaláljuk a hangtani kapcsolatot a további variánsok alapjául szolgáló *Jeley* és **Iley* forma között (az előbbi ténylegesen is adathozható, az utóbbit viszont a személynévi és helynévi továbbélések alapján következtethetjük ki). A magyar hangtörténeti szakirodalomban régtől ismeretes az a hangváltozási folyamat, amely a szó elején — sporadikusan — a *ja-/jo-/ju-* hangkapcsolatból *i-* kezdetet teremt. (Az előzményirodalmat legutóbb HEGEDŰS ATTILA foglalta össze, és a változást helynévi példákon is illusztrálta; 2010.) Ez a módosulás ugyanakkor jól láthatóan nem csupán az említett szókezdeteket érintheti, hanem megfigyelhető *je-* kezdetű lexémák esetében is, ráadásul nem is olyan szórványosan, ahogyan erre a korábbiakban utaltak; vö. pl. *Jelk* (1256, ÁSz. 409) ~ *Ilk* (1299>1431, ÁSz. 412), olykor még azonos oklevélben is találunk példát efféle váltakozásokra: 1210: *Jeroslaum* ~ *Iruslou* (ÁSz. 409) stb. Az ugyancsak azonos oklevélből adathozható *Ierugdi* ~ *Irugdi* (1138/1329, ÁSz. 410) személynévformák azt is jelzik, hogy az efféle (*je-* > *i-*) változások nyomán kialakult szinkrón variánsok fonotaktikai mintáját felhasználva a folyamat fordítottja is realizálódott, s elsődlegesen *i-* kezdetű szavak alakultak *je-* kezdetűekké. Elképzelésünket tovább erősítheti az *Ölbő* személy- és helynevek Árpád-kori adatsora is, melyek között a legfontosabbak a következők: 1216: *Helbeu*, 1221: *Ilbeu* ~ *Elbuu* ~ *Elbu*, 1226: *Elbeu*, 1225: *Ielbeu* (ZIMONYI 1983: 198),

⁷ Az a lehetőség, hogy egyazon szónak egyidejűleg többféle törökségi variánsa kerülhetett át a magyarba, az etimológiai irodalomban más lexémákkal kapcsolatban is fölvetődött. Az ugyancsak Konsztantinosz munkájában megőrződött *Kási* [olv. *keszi*] törzsnév magyarázatában szintén az okozta a problémát, hogy ez a hangalak nemigen volt összeegyeztethető a helynevekben szereplő *Keszü* ~ *Kesző* ~ *Keszi* variánsokkal, s ezt az ellentmondást is úgy oldotta fel a kutatás, hogy párhuzamosan többféle török átadó alakkal (*käs* ~ *käsäk* formákkal) számolt (BERTA 1991: 9–10, illetve lásd még 1989: 7 is).

vagyis az adatok között [ilbō ~ elbō ~ jebō] hangzásúakat egyaránt találunk. A helynévhez is alapul szolgáló személynév ugyancsak török eredetűnek tartják, s hasonlóképpen kétféle török nyelvi megfelelővel rendelkező méltóságnévre vezetik vissza (ilbeg ~ jelbeg).⁸ Megítélésem szerint a javasolt kettős átvétel helyett itt is valószínűbben tehetünk fel belső, magyar nyelvi változásokat. Kronológiai vonatkozásban pedig a nevek efféle szókezdő *je-* ~ *i-* ingadozása akár hosszabb időn keresztül — és a magyar nyelvterületen esetleg nyelvjárási különbségként — is fennállhatott.

3.4. Ezek után lássuk a *Jeley* névformával etimológiailag kapcsolatba hozható személy- és helynévi adatok hangalakjának magyarázatát! Az előbbi ábránkat ehhez elsőként ki kell egészítenünk azzal, hogy az okleveles forrásokban látott névalakoknak megadjuk a feltehető hangzós formáját (2. ábra).

Konszt.	Anonymus	krónikák	oklevelek		mai névrendszer
			személynevek	helynevek	
'Iéley [jeley]	Hulec [üley ~ ülek]	—	1257: <i>Ulek</i>	+1138: <i>Jelec</i>	Üllő Ülle Elő(telek) Vüllő(hegy)
			[üley ~ ülek]	1211: <i>Jelec</i>	
				1214: <i>Jelech</i>	
				[jeley ~ jelek]	
				1156: <i>Jelev</i>	
				[jeleü]	
			1138/1329: <i>Vleu</i>	1289: <i>Vlle</i>	
			[üleü]	[ülle ~ üllé]	
			1252: <i>Yllw</i>	1321: <i>Illeu</i>	
			[illő ~ illü]	1452: <i>Illew</i>	
				[illeü]	

2. ábra. Az Üley személynév névbokrának hangalaki jellemzői

Az itt megadott hangalaki variánsok a korai ómagyar kor jellegzetes hangváltozási folyamataival könnyedén magyarázhatók: az előzőekben említett szókezdő *je-* > *i-* változás mellett (*Jeley* > **Iley*) a palatoveláris zöngés spiráns szóvégi vokalizációja (*Jeley* > *Jeleü*, **Iley* > *Ileü*), az intervokalikus gemináció (*Ileü* > *Illeü*), a diftongusok monoftongizációja (*Illeü* > *Illő* ~ *Illü* ~ *Illé*), a szókezdő magánhangzó labializációja (*Iley* > *Üley*, *Ileü* > *Üleü*, *Illő* > *Üllő*) vagy éppen nyíltabbá válása (*Ileü* >> *Elő*) játszhatott szerepet a változatok létrehozásában.

A kérdésben a nagyobb nehézséget az egyes adatok végén szereplő *c* ~ *k* ~ *ch* jelölés rejtheti, mégpedig két vonatkozásban is. Egyrészt: az *Ulek*, *Jelec(h)* típu-

⁸ És annak itt most különösebb jelentősége nincs is, hogy ZIMONYI szerint a két alak mindegyike csuvasos török nyelvjárásból származik, s hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink között kétféle csuvas nyelvjárást vél kimutathónak (1983: 200).

sú adatokat látva számolhatunk-e egyáltalán a spiránsos olvasat lehetőségével (tehát az *Üley ~ Jeley* hangzással), illetve másrészt: elképzelhető-e esetleg az itt látható személy- és helynévi formák egyik-másikában a szóvégi *k* hangérték (tehát az *Ülek ~ Jelek* hangzás)? Ami az első kérdést illeti, a helyzetet még komplikáltabbá teszi az, hogy itt nem pusztán hangjelölési problémáról van szó, hanem egyúttal a γ kronológiai bizonytalanságáról is. A hangtörténeti szakirodalomban ugyanis régóta nyitott kérdés az, hogy vajon a γ megélte-e a szövegelemleink korát, a 12–13. század fordulóját. A pozitív válasza nem csupán a χ/γ fonéma-korreláció (s az egymástól vélhetően nem független eltűnésük) jogosíthat fel bennünket, hanem az is, hogy ez a fonéma a korai szórványelemleinkben például egyértelműen jelen van (vö. TA.: *meneh [meney]*, *azah [ászay]*, VA. *σάμται [számtay]* stb.). És noha szövegelemleinkben valóban nem találunk egyetlen olyan helyzetet, jelölési sajátosságot sem, amely γ -re mutatna (BENKŐ 1980: 71–72), a 12–13. század okleveleiben több olyan előfordulásra is ráakadhatunk, amelyek azt jelzik, hogy a γ még ebben az időszakban is létezhetett a magyar nyelvterület bizonyos részein (a kronológiai jellemzőihez lásd BÁRCZI 1958: 134–5, E. ABAFFY 2003: 302).⁹ Ezek a körülmények pedig az *Üley ~ Jeley* hangzós forma feltételezését mindenképpen alátámasztják. A hangjelölés oldaláról tekintve ezek az olvasatok ugyancsak elképzelhetőek, mivel a γ jelölésére forrásainkban a legáltalánosabb jel ugyan a *h*, de ritkábban a *ch*, Anonymusnál pedig a *c* jel is előfordul ebben a szerepben (lásd ehhez a korábban írottakat, ill. BÁRCZI 1958: 111).

Ami pedig az esetlegesen felvetett szóvégi *k* hangértékének az ügyét illeti, többféle lehetőséggel is érdemes számolnunk. Annak nincs túl sok esélye, hogy a szóvégi γ alakult volna szórványos hangváltozás, zárhangúsodás révén *k*-vá (esetleg *g*-vé), a szakirodalomban ugyanis általánosan vallott tétel, hogy ez a fonéma szóvégi pozícióban — a β -hez hasonlóan — kivétel nélkül vokalizálódott (BÁRCZI 1958: 134–135, E. ABAFFY 2003: 302). Más kérdés, hogy vajon nem történhetett-e efféle módosulás analogikus okok miatt, azaz a szó végén *k*-t tartalmazó (nem is olyan kis számú) személynevek fonotaktikai mintájához igazodva. Konkrét adatokkal mindazonáltal ezt a változást egyelőre nem tudom igazolni. Fölvethetünk ugyanakkor egy másik (az előzőnél talán realisabb) lehetőséget is. Az etimológiai kérdések tárgyalásakor említettem, hogy az itt tárgyalt személy- és helynévbokor kiindulási alapja az a *Jeley* névforma lehetett, amely

⁹ A *bátor* lexéma adatai között az 1138/1329: *servorum ... Bahatur* (ÁSz. 98, olv. *bajatur*, bár amennyiben betű szerinti átíráról van szó, az adat csupán a 12. század első felét jellemezheti bizonyosan), az *ól* adatai között az 1211: *Bureuohul* (BÁRCZI 1958: 111, olv. *-oyul*) például erre mutathat, de figyelemre méltó a *Nemvalód* személynév VR.-beli adata is: 1219/1550: *Numuolohod* (ÁSz. 588, olv. *Nümboloyod*), és talán ide vonható a bizonytalan morfológiai szerkezetű *fekete* lexéma 1211: *Feketeh ~ Feketeu* adata is (ÁSz. 303, olv. ? *feketey ~ feketeü*).

csuvasos jellegű török nyelvből magyarázható, s az átadó, vagy inkább: az átvételre kínált török nyelvi alak **Jäläk ~ *Jäläγ* volt. A honfoglalás előtti török jövevényszavak eredeti *k, g* végződése pedig a magyarban — a hangtörténeti szakirodalom szerint — kétféleképpen viselkedik: minthogy a szavaink az ősmagyar korban nem végződtek mássalhangzóra (kivéve éppen a *β, γ* hangokat, amelyek után a véghangzók korán eltűntek), a *k, g* végű török elemek a magyarba bekerülve analogikusan tövégi magánhangzót vettek fel (amelyek aztán az ómagyar korai szakaszában eltűntek, s az adott szóalakok így végső soron *k, g* végűek lettek, pl. *árok*). Jóval gyakoribb volt azonban ezekben az esetekben a hanghelyettesítés: azaz a török szóvégi *k, g* hangok helyébe (egyfajta spirantizálódás eredményeként) a magyarban *γ* lépett (amely aztán vokalizálódott, és hosszú monoftongusban végezte be pályafutását, pl. *gyűrű, orsó*) (lásd ehhez BÁRCZI 1958: 122, E. ABAFFY 2003: 302).

Mindez pedig azt jelenti, hogy egy törökségi *Jäläk* személynévi alak a magyarban vagy *Jeley*, vagy pedig *Jelek(ü)* formában kezdhette meg az életét, s az sem zárható ki, hogy éppenséggel mindkét variáns „életképesnek” bizonyult, és névhasadással önálló személynévi formákká lettek. Ezért aztán megítélésem szerint az 1257: *Ulek*, illetőleg az 1211: *Jelec* típusú lejegyzések *Ülek ~ Jelek* hangzós formákat éppen olyan valószínűséggel tükrözhetnek, mint *Üley ~ Jeley* alakokat.¹⁰ Igazán meggyőzővé ezt a felvetésünket persze az tehetné, ha ismernénk a névcsaládnak a későbbi-mai nyelvi folytatásokat tekintve is *Ülek ~ Üllek* típusú, azaz névvégi *k*-val álló előfordulásait. Talán erre a kapcsolatra lelhetünk rá a Szatmár megyei *Ilk* település nevében (vö. 1322, 1323: *Elk ~ Elek*, 1330/XV.: *Ilk*, 1366: *Elke ~ Elk*, 1411, 1417: *Elk*, 1892: *Ilk*, NÉMETH 2008: 117), amennyiben elfogadjuk az etimológiai munkák véleményét, hogy tudniillik ez a névalak ugyanarra a személynévi alapszóra vezethető vissza, mint az *Üllő* településnév (vö. MEZŐ–NÉMETH 1972: 55, FNESz.).

4. Amíg *Üley* szerepe a gesztában nem egészen világos (némelyek szerint az Árpád nagybátyjaként történő említése pusztán azt szolgálja, hogy fiait, Szovárdot és Kadocsát — akik valóban fontos szerephez jutnak a honfoglalástörténetben — P mester az Árpád-házzal leszármazói kapcsolatba hozza, és neve talán a Szovárd nemzetség hagyományaiban szerepelt; vö. GYÖRFFY 1948: 119, BENKŐ

¹⁰ Ennek fényében pedig igencsak tanulságos LIGETI LAJOS vélekedése, aki szerint bizonyosra vehető, hogy „egy Anonymus kori *Ütek*-ből a magyarban sohasem lett volna *Üllő*”, mert ennek elsődleges török nyelvi szóvégi *k*-ja megmaradt volna, vagy esetleg *g*-vé alakul (LIGETI 1979: 261). LIGETINEK nemcsak turkológiai, hanem magyar nyelvtörténeti alapon is igazat kell adnunk, ha kijelentését úgy értelmezzük, hogy a 13. század elején szereplő *Ülek* hangalak bizonyosan nem lesz *Üllő*-vé. Ha azonban a török nyelvi előzmény magyarban lehetséges folytatásait tekintjük, és az Anonymusnál szereplő személynévet *Üley*-nek olvassuk, akkor mégiscsak arról van szó, hogy az (*Üley* >) *Üllő* és az *Ütek* azonos (török nyelvbéli) gyökerekre mennek vissza, csak más-más útvoalat jártak be a magyar nyelvben.

2009: 23), *Velek* feltétlenül a történet kiemelt alakjainak egyike. FEHÉRTÓI KATALIN szerint magának az Anonymus-kutatásnak is az egyik központi figurája, és a személyének a kiléte azért is kulcskérdés, mert általa P mester kilétére is választ kaphatunk (1993: 319). Velekre — az Anonymus-kutatásokban egyáltalán nem szokatlan módszertani eljárásként — ebben a tekintetben mások is jelentős terhet raktak, s az ezen az egyre szélesedő ösvényen elinduló kutatók a következő szövegrészlet megfejtésében látták az Anonymus-restély megoldását: „*Velec*, a cuius progenie *Turda episcopus* descendit” (PAIS 1975: 19. fejezet). A kérdés taglalásába, a kutatók által adott megoldási javaslatok részletezésébe itt most nem kívánok belemenni (minthogy a céloom továbbra is a tisztán nyelvi természetű kérdések tisztázása), pusztán azt jelzem, hogy utolsó munkájában, a Szovárd-kérdésről írott könyvében BENKŐ LORÁND határozottan állást foglalt amellett, hogy a gesztában szereplő *Velek* vezér költött alakjának valós személy volt a mintája, az a *Velek dux*, akit okleveles források (1225) is említenek, s aki valójában P mester apja volt, így pedig a *Torda püspök* megjelölés mögött maga Anonymus rejtőzik (2009: 70, lásd erről korábban HORVÁTH 1966: 49, 51, 276).¹¹ A *Velek*-kérdésnek tehát a gesztán jócskán túlmutató jelentősége van, ám ennek tárgyalása igen messze vinne mostani tárgyunktól.

Mindaz, amit magából a geszta szövegéből (s nem a kutatók interpretálásából) *Velek* vezérről megtudunk, a következőkben foglalható össze röviden. Anonymus annyit közöl róla, hogy igen serény vitéz, akinek ivadékából származik Torda püspök.¹² Igen nevezetes nemzetségű ember. A Ménmarót bihari vezérhez küldött követség tagja, majd az ellene vezetett hadjárat egyik vezére Ósbő mellett, akikről mint Árpád legjelesebb vitézeiről emlékszik meg P mester. Ők ketten azok, akik Ménmarót lányát Árpád fiának, Szoltának a jegyeseként elhozzák, s ezért, illetve a bihari győzelemért Ósbő a fejedelemtől jutalmul Veszprém várát, *Velek* pedig a szarándi ispánságot kapja (lásd mindehhez PAIS 1926: 49, 89, 91–92; 1975: 97, 125, 126–127).

4.1. Minthogy *Velek* vezér — sok más társához hasonlóan — kitalált személy a gesztában, érdemes annak is utána kérdezni, vajon honnan vehette P mester az alakját? Általában véve az aligha lehet kérdéses, hogy saját korának személy- és nemzetségnévanyaga, valamint helynévanyaga jó alapot szolgáltatott neki arra, hogy nagy személy- és eseményigényű honfoglalástörténetéhez ezek felhasználásával pótolhassa mindazt, ami e tekintetben az ismereteiből hiányzott.

¹¹ A *Velek*–Péter püspök családtörténetét BENKŐ önálló kötetben, munkája harmadik részeként kívánta volna tárgyalni (2009: 41).

¹² Némelyek ezt a sokat idézett gesztabeli kitétel úgy értelmezik, hogy az nem személyre, hanem „valamire”, esetleg konkrétan valamely egyházi intézményre vonatkozatható. Az első ízben VÉKONY GÁBOR által felvetett ötletet (1991: 359) FEHÉRTÓI KATALIN karolta fel, és további elképzeléseket épített rá, az egyházi intézményben a tordai monostort fedezve fel (1993: 327). Erről a későbbiekben még ejtünk érintőlegesen néhány szót.

Saját korának valós tényei biztosítottak ugyanis igazolást, hitelesítő valóságtartalmat leírásának (lásd ehhez BENKŐ 1998a: 12–13). Az a tétel, hogy *Anonymus személynévadási gyakorlatának* kulcseleme volt a helynévből való személynévalkotás, s ez a módszer nem csupán nagy mennyiségű névszükségletének a kielégítésére szolgált, hanem egyúttal a személynevei számára hitelességet is biztosított, már-már közhelyszámba megy az Anonymus-irodalomban (vö. pl. BENKŐ 1998a: 13, 25, 1994: 135, 1996: 239, 241–245; GYÖRFFY 1948: 22, 1996b: 201 stb.).¹³ Persze a helynévi „alapozás” mellett figyelembe vett az ő korából ismert személyneveket, nemzetségneveket is, olykor még a honfoglaláskori ősökre utaló érdekbeli, birtokigazolók stb. célzattal is (BENKŐ 1998a: 26–27). BENKŐ szerint olyan tudatos, névtársításokra alapozott, átgondolt koncepció volt ez P mester részéről, amelynek célja az lehetett, hogy saját korának ismert névanyagát „az élő nyelv erejével vetítse vissza a múltba akkori személyek és események igazolására” (1996: 244). Ezt pedig azzal igyekezett elérni, hogy „sohasem merő kitalálással, saját maga alkotta nyelvi konstrukciókkal operált, hanem személyneveit már adott, létező nyelvi-névi alapokból építette fel” (BENKŐ 1996: 239).

Ezen a ponton pedig el is érkeztünk a Velek-kérdés ingoványos talajára, s ebbe ismét csak nem lenne kívánatos — egyelőre legalábbis — a szükségesnél jobban belemerülni. Így inkább csak érintőlegesen utalok arra, hogy Anonymus kortársai között II. András 1225. évi oklevele alapján valóban ismerünk egy bizonyos *Velek dux*-ot, akinek a lánya ugyanezen oklevél szerint II. András rokonának, Bors comesnek a felesége; vö. 1225: post mortem uxoris comitis B(ors) filie ducis Velek; Ego Anna, Vxor Bors Comitis (SoprOkl. 1: 15). Arra, ami mindebből a szakembereket leginkább foglalkoztatta, hogy tudniillik Velek és Bors is milyen kitüntetett szerephez jutottak a gesztában, s ebből milyen családi kötöttségekre, érdekvizonyokra gyanakodhatunk esetleg magával P mesterrel kapcsolatban, nem kívánok kitérni (de lásd ehhez az ide vonatkozó igen gazdag irodalomból pl. HORVÁTH 1966: 48; GYÖRFFY 1948: 120, 1970a: 12, 1988: 40; FEHÉRTÓI 1993: 319–328; BENKŐ 2003b: 60–61, 2003c: 145 stb.). Arról azonban, hogy milyen nehézségek adódnak kifejezetten nyelvészeti vonatkozásokban, ha *Velek* vezér nevének feltehető tulajdonnévi „alapjára” építünk, rövidesen még szólok.

4.2. A gesztabeli személynév *Velec ~ Veluc ~ Ueluc ~ Veluquio* [lat. dat.] előfordulásainak *o l v a s a t a* többnyire egységes megítélés alá esik az Anonymus-szakirodalomban: [*velek ~ velük*] (lásd pl. PAIS 1926: 148, 1975: 170), legfeljebb a második szótagbeli magánhangzó minőségét illetően vannak ettől el-

¹³ BENKŐ szerint az sem elképzelhetetlen, hogy a magyar névtanban általános magyarázati elv-vé vált nézetnek, miszerint a helynév – pusztán személynév korrelációban mindig a személynév az elsődleges, szerepe volt az anonymusi magyarázatoknak, sőt ez lehetett a fő megszilárdító tényezője (1994: 136).

térő javaslatok. A hangsúlytalan szótagbeli *ö*-zéssel összefüggésben BENKŐ LORÁND például [*velék ~ velök*] olvasatot ad meg a geszta adataihoz (2003a: 157, lásd még 1996: 229 is). Az előbb tárgyalt *Hulec* analógiáját tekintetbe véve, illetve látva, hogy Anonymusnál a *c* jel olykor *γ/χ* hangértéket takar, elvileg a [*velēγ ~ velöγ*] hangzásra is gyanakodhatnánk, ám a személynévvel kapcsolatba hozható tulajdonnévi formák hangalakja alapján ez látszólag fölösleges hangtörténeti „túlkapás”-nak minősülhetne. Mindazonáltal annak a lehetőségét, hogy esetleg mégis érdemes efféle variánssal is számolni, és a mások által említett tulajdonnévi megfelelések mellett további névformákat is ide kapcsolni, nem feltétlenül zárom ki.

4.3. Előbb azonban lássuk a gesztabeli *Veleg* névbokrát! *Veleg* vezér a geszta egyik legtöbbet szereplő alakja, aki — amint arra fentebb utaltam — nem történelmi és nem krónikai személy (BENKŐ 1998a: 19), hanem Anonymus által kitalált alak. A nevével az eddigiekben valamilyen módon kapcsolatba hozott *s z e m é l y - é s h e l y n e v e k e t* az alábbi ábra foglalja össze (3. ábra).¹⁴

Anonymus	krónikák	oklevelek		mai névrendszer
		személynevek	helynevek	
<i>Veleg, Veluc, Ueluc, Veluquio</i> [<i>velék ~ velök</i>] [? <i>velēγ ~ velöγ</i>]	—	1225: <i>Weleg dux</i>	1406: <i>Welegeh</i>	<i>Velege</i>
		1270: <i>Weleg</i>	1475: <i>Welege</i>	
		1266: <i>Welk</i>		
		1303: <i>Velyek</i>	1430: <i>Weleke</i>	<i>Nagyveleg</i>
		1202–3/1500 k: <i>Vilek</i>	1437: <i>Veleg</i>	
			1260/1346: <i>Welk</i>	<i>Vők</i>
			1270/1275: <i>Veleg</i>	
			1479: <i>Welekhaza</i>	
			1495: <i>Elek</i>	<i>Elek</i>
			<i>Vlk; Valk; Velich; Vilc; Vilik...</i>	1395: <i>Elekfalua</i> 1399: <i>Elege</i>

3. ábra. A *Veleg* személynév feltételezhető kapcsolatrendszere

Már is leszögezhetjük, hogy a fenti okleveles személy- és helynévi, valamint mai névrendszerbeli adatok között alig találunk olyat, amelynek a kapcsolata az

¹⁴ Az itt közölt adatok forrásai: ÁSz. 820–821; FNESz.; PAIS 1928: 94; Adatok 1: 70; KÁLMÁN 1980: 75; FEHÉRTÓI 1993: 324; BENKŐ 1996: 242, 1998a: 19, 23, SLÍZ 2011: 495, 500 stb.

anonymusi *Velek* személynévvel ne lenne legalábbis megkérdőjelezhető. A helynevek egy jó része olyan vidéken fekszik, ahol Anonymus *Velek* vezére megfordul: ilyen például az egykori Zaránd (majd Arad) megye területén, Aradtól Ny-ra lévő *Elek* település (1495, 1508: *Elek*, Cs. 1: 730), de ilyen a Fejér megyei, Veszprémtől Ny-ra fekvő *Nagyveleg* is (1228/1434: *Velgh*, 1230: *Welg*, 1430: *Weleke*, 1437: *Veleg* stb., Gy. 2: 414, Cs. 3: 356), ami pedig *Ósi*, *Öskü* és az egykori *Szalók* településektől alig 25 km-re esik, ami azért lényeges, mert Anonymus *Velek* vezért rendszerint együtt szerepelteti *Ósbő*-vel, *Ósbő* apjával, *Szalók*-kal, *Ósé*-vel, s ezek az elnevezések már pusztán közelségükben is „az anonymusi *Ósbő* és *Velek* kapcsolatának egyik magyarázatát nyújthatják” (PAIS 1928: 94–95, az efféle tulajdonnévcsonomókra lásd még SZILÁGYI 1947: 198–199, GYÖRFFY 1988: 14–15, BENKŐ 1996: 246, 1998a: 19, 23, 2003b: 43, 61 stb.). Ezt látva véli úgy aztán BENKŐ LORÁND, hogy az e „helynévi csoport területére eső *Veleg* helység is alapul szolgálhatott P mesternek a *Velek* személynév megalkotásához”, amely személynévet így esetleg két helynévhez is hozzákötötte (tudniillik *Veleg* mellett *Elek*hez is, vö. 1998a: 23). A további itt szereplő helynevek pedig ugyan másutt vannak, de bizonyára a fentiekhez való hasonlóságuk alapján keveredtek *Velek* vezér nevével kapcsolatba.

Mielőtt ennek az eljárásnak a módszertani buktatóit sorra vennénk, tekintsük át, miféle problémák adódnak magukkal az itt szereplő helynévformákkal! Ahogyan korábban utaltam rá, ezeknek a neveknek a *Velek* személynévvel való etimológiai összefüggése kérdéses. Az *-é* birtokjellel való névalkotás¹⁵ feltételezése a háromszótagú névformák kapcsán morfológiai szempontból, illetőleg a név végén (vagy a *Veleke* ~ *Velege* esetében a név belsejében) a *k* ~ *g* váltakozás hangtörténetileg éppenséggel elképzelhető csakúgy, mint a szókezdő *v* elmaradása palatális magánhangzó előtt (*Velek* > *Elek*),¹⁶ az azonban feltűnő, hogy ezek a hangalaki ingadozások a helynevek feltételezett személynévi *Velek* alapszavára — úgy tűnik legalábbis — nem jellemzőek.¹⁷ FEHÉRTÓI KATALIN megítélése szerint a Vas és Valkó megyei *Elekfalva*-nak és a Zaránd megyei *Elek*-nek „természetesen nincs köze” a *Velek* személynévhez, ahogyan az *Elege* helynév is sokkal valószínűbben származtatható egy *Ilega* személynévből (vö.

¹⁵ Az *-é* birtokjel helynévalkotó szerepéről a régi magyar nyelvben én magam tettem közzé nemrégiben egy tanulmányt bemutatva e névstruktúra és névalkotási mód egyáltalán nem ritka voltát (TÓTH 2010).

¹⁶ A *Veleke* ~ *Velege* formákban „birtokost jelölő, nagyon régies *-e* képzőt” feltételez BENKŐ LORÁND (2003d: 129), ugyanő a szóvégi *k* ~ *g* viszonyát a zöngés–zöngétlen megfeleléssel értelmezi (1998a: 23), a szókezdő *v* elmaradásának lehetősége pedig többek írásában is felmerül (vö. pl. PAIS 1926: 148, 1975: 170–171, SÓLYOM 1966: 66, BENKŐ 1998a: 19).

¹⁷ A nagyszámú *Elek* személynévi formák (ÁSz., SLÍZ 2011: 120) vélhetően nem a *Velek* személynévvel lehetnek kapcsolatban, hanem a latin *Alexius* magyar megfelelőinek tekinthetők, ahogyan az *Elek* településnevek zömének alapszava is minden bizonnyal ez a névforma lehet (vö. Adatok 1: 69, FEHÉRTÓI 1993: 323).

1213/1550: *Ilega*, ÁSz. 411). A Fejér megyei *Nagyveleg*, a burgenlandi *Velegeh*, a Pest megyei *Velek silva* és a Zala megyei *Welekhaza* helyneveket viszont — az indoklást mellőzve ugyan, de — valóban kapcsolatba hozhatónak tartja a *Velek* személynévvvel (1993: 323). A magam részéről az első kettőről sem vagyok egészen meggyőződve tekintve, hogy a települések nevének adatsorában egyetlen tényleges *Velek* forma sem ismeretes.

Megítélésem szerint tehát az *Elek*, *Veleg*, *Velege* stb. helynevek nem feltétlenül állnak összefüggésben a *Velek* személynévvvel, és talán nyelvtörténészeinkben sem okvetlenül vetődött volna fel ez a lehetőség, ha nem olvasták volna Anonymus gesztáját benne azzal a *Velek* vezérrel, aki a történetben megfordul a későbbi-mai *Veleg*, illetve *Elek* települések vidékén (anélkül persze, hogy ezeket a helyneveket Anonymus említené, ám ez a fajta „ravaszabb korreláció” valóban P mester kedvelt módszerei közé tartozik, lásd ehhez és általában az anonymusi személynév–helynév korrelációk típusaihoz BENKŐ 1996: 241, 244, 1998a: 13–14, 18–24).¹⁸ Csakhogy ezek a településnevek, ahogyan a fent említettek egyike sem adatolható Anonymus korából, sőt még csak a 13. század első feléből sem. Ettől persze egyik-másik még létezhetett éppen a korszakban, de ezt adatokkal igazolni — s így a geszta személynévének feltételezett helynévi alapját megtámasztani — nem tudjuk. De ha még föl is tesszük, hogy álltak ezek a települések Anonymus korában, a vezérnév–helynév korreláció kapcsán valószínűleg akkor is elég csupán arra gondolnunk, hogy azáltal, hogy P mester az adott cselekmény leírását oda vitte, ahol a tájban ott volt a *Velek* névéhez hasonló konkrét helynév, „a hitelesítő funkció már működhetett”. És ahogyan a szakirodalom általános érvénnyel gondolja: ezt a módszert aztán P mester eszköznek használta nem csupán a története hitelesítésére (ami nyilván szintén fontos törekvése kellett, hogy legyen), hanem főképpen a nemzetségi, családi birtokjognak az írásbeliség szintjére vitt igazolására (BENKŐ 1996: 244).¹⁹ Nem az *Elek*, *Veleg* típusú helynevek szolgáltatták tehát neki az alapot *Velek* vezér alakjának megformálásához (már csak azért sem, mert ezek talán meg sem voltak még a korban), hanem szinte bizonyosan a saját kortársaként élő, valós személy: az 1225. évi oklevélben is említett *Velek dux*. *Velek dux* személye mint *Velek* vezér „modellje” több ízben is fölmerült a szakirodalomban, igen gyakran P mester családtörténetéhez kapcsolva, köztük rokoni viszonyokat feltételezve (lásd ehhez pl. HORVÁTH 1966: 48–49, BENKŐ 2003b: 60–61, 2003c: 145, 2009: 29, 41, 93; némi-

¹⁸ Maga BENKŐ LORÁND utal ugyanakkor arra, hogy sohasem lehetünk teljesen biztosak abban, vajon P mester is úgy gondolta-e ezeket a kapcsolatokat, korrelációkat, ahogyan mi azt esetleg neki tulajdonítjuk (1998b: 38). Ennek ellenére BENKŐ is szívesen „gondolkodott” Anonymus fejével.

¹⁹ Persze mindez csakis akkor érvényes megállapítás, ha ezeken a vidékeken valóban adva volt a *Veleg*, *Elek* helynév P mester hitelesítő igyekezete számára.

leg másként, a rokoni szálakat nem erőltetve: GYÖRFFY 1948: 120, 1970a: 12, 1988: 108).

4.4. A fentiekből módszertani tekintetben az a tanulság adódik, hogy pusztán annak analógiájára, hogy P mester előszeretettel alkotta meg honfoglalástörténete szereplőinek nevét saját korának helyneveit felhasználva, ezt a módszert nem szabad abszolutizálni, s legalább olyan megalapozottsággal érdemes a kortársai között szétnézni, ha alakjainak mintáit kutatjuk. Az persze más kérdés, hogy a nyelvészeti vizsgálatoknak (sőt tágabban: a tudományos kutatásoknak) vajon célszerű-e olyan feltevésekbe bocsátkozniuk, amelyek igazolására — a dolog természetéből adódóan — semmi esélyük sincs. Megítélésem szerint a nyelvészeti vizsgálatoknak Anonymus munkája kapcsán sem célravezető — legyen bármekkora is a kísértés — még csak föltenni sem efféle kérdéseket.

4.5. A helynévi „megfelelők” mellett a személynévi formák sem egészen problémamentesek, de ennek megvilágításához előzetesen látnunk kell a *Velek* személynév etimológiáját. A *Velek*-irodalomban — annak gazdag, sokszínű volta ellenére — nyelvi kérdések igen szórványosan kerülnek elő: még csak a név etimológiáját sem firtatták különösebben, inkább csak néhány mondatnyi felvetésként fogalmazódott meg egy-egy javaslat, majd mások — hol kisebb, hol nagyobb meggyőződéssel — azt vagy elfogadták, vagy elvetették. Minthogy a szakirodalomban a személynévhez az eddigiekben adott magyarázatokat legutóbb FEHÉRTÓI KATALIN a teljesség igényével összefoglalta (1993: 319–323), e helyütt ismét csak a főbb sarokpontokra kívánok utalni, illetve jellem azokat a nehézségeket, amelyek e magyarázatok némelyikével szemben felmerülhetnek.

A személynév etimológiai megfejtéseként a török származtatás mellett (vö. PAIS, SRH. 1: 60)²⁰ a szláv magyarázat is igen korán fölvetődött, ám MOÓR ELEMÉR etimológiáját, amely a szláv *Velik* ~ *Velek* (< *Veslav*) személynévvel hozta összefüggésben a magyar *Velek* személynévet (1929: 64), MELICH JÁNOS nagy indulattal söpörte félre (1929: 245). Részben nyilván az ő tekintélyének is köszönhető, hogy a „kényszerű” török származtatás mellett a személynév szláv nyelvből való magyarázata majd csak jóval később, KISS LAJOS szótárában került ismét elő (FNESz. *Nagyveleg*). Pedig ez a megfelelés tökéletesnek látszik, mégpedig nemcsak amiatt, hogy a honfoglalás utáni évszázadokban a magyarba nagy számban kerültek be szláv nyelvi elemek, közte személy- és helynevek is, hanem az is erősítheti a származtatás helytálló voltát, hogy a feltételezett szláv

²⁰ PAIS DEZSŐ a *Velek* személynév előzményeként egy török méltóságnevet jelölt meg, amely a török *bäl* ~ *bil* 'tud, ismer' ige *bälik* származékából való, s a szókezdő *b* ~ *v* (vagy még valószínűbben *β*) váltakozás magyarázataképpen olyan analógiákra hivatkozik, mint pl. a *Bela* ~ *Vela* személynév (SRH. 1: 60). A *Velek* személynévnek a PAIS által kifejtett a török etimológiáját mások is elfogadták (lásd pl. HORVÁTH 1966: 279).

előzmény hangalakja teljesen megegyezik a magyar névformáéval. A MOÓR ELEMÉR–KISS LAJOS-féle magyarázat mellé legutóbb FEHÉRTÓI KATALIN ajánlott egy másik szláv etimológiát: meggyőződése szerint a magyar *Velek* személynév a szláv *Vlk* 'farkas' személynévvel tartozik össze, amelynek a magyarban — a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása során — nemcsak veláris (pl. *Valk*, *Volk*), hanem palatális változatai is kialakultak (*Velk*, *Vilk*, *Vilik*, *Velik*, *Velek* stb.) (1993: 323).²¹ FEHÉRTÓI érvei között vannak valóban nyomósak is: az például, hogy ugyanazon személy megjelölésében találunk az oklevelekben ingadozást a különböző alakok (*Vlk*, *Velk*, *Velek*) használatában,²² feltétlenül ezek közé tartozik.

FEHÉRTÓI KATALIN írásának a *Velek*-etimológia kérdésén túl igen fontos tanulsága van általában az Anonymus-kutatások vonatkozásában is. Még az ilyen, látszólag szintisztán nyelvi kérdéseket a középpontba állító vizsgálatok sem feltétlenül azzal az elsődleges szándékkal készülnek ugyanis, hogy az adott nyelvi elemről új ismeretekkel szolgáljanak, hanem sokkal inkább azzal a céllal, hogy az Anonymus-kirakóshoz tegyenek hozzá új mozaikdarabkákat. Ezt a szándékot egyértelműen jelzi FEHÉRTÓinak az a mondata, amely azt hangsúlyozza, hogy végső soron akár közömbös is lehet, hogy melyik szláv személynévből magyarázzuk a magyar *Velek* névformát, az ok, ami miatt mégis ragaszkodik a *Vlk*-ből való származtatáshoz az, hogy ezáltal „egy lépéssel közelebb juthatnánk az Anonymus Gestájából jól ismert *Velek* és *Turda* (*Torda*) nevekkal felruházott szereplők kilétének megfejtéséhez” (1993: 324). Vagyis: ismét a korábban említett Anonymus-talány az, ami vezette a neves személynévkutató tollát akkor, amikor egy valóban nyelvi természetű kérdésből kiindulva teóriát állított fel — végső soron — P mester kilétével kapcsolatban. Még az sem elképzelhetetlen, hogy előbb alakult ki a teória egy konkrét okleveles adat láttán, és arra épült föl aztán — mintegy a teória megalapozásaképpen — maga az etimológiai magyarázat.

FEHÉRTÓI KATALIN figyelmét ugyanis a Várad Regestrumnak az a részlete ragadta meg, amelyben arról esik szó, hogy a Békés megyei tordai monostor kegyura, egy bizonyos *Wilc* a rokonával, *Petrus*-szal együtt esküt tett a monostornak az Apátiba való jobbágyai ellen indított perben (1221/1550: Abbas autem de supradicta ecclesia et *Wilc*, patronus ecclesiae eiusdem, cum *Petro* cognato *Vilc* dixerunt, quod ioubagiones essent *monasterii Tordensis* inseparibiles” (FEHÉRTÓI 1993: 326). FEHÉRTÓI *Wilc* ~ *Vilc* tordai kegyúrban a geszta *Velek* vezé-

²¹ Ezeket a névváltozatokat — az összetartozás egyértelmű jelzéseként — FEHÉRTÓI az ÁSz.-ban is egyazon szócikkben tárgyalja (820–821).

²² A Hont-Pázmány nemzetséghez tartozó Lampert fiait például ekképpen említik az oklevelek: 1266/1274: *Petro*, *Nicolao* et *Wlk* filys comitis Lamperti; 1290: *Welk* et *Alexandrum* filium suum *Alexander* filius *Welk* ... de genere Hunthpaznan; 1303: In comitatu Huntiensi existentis, terris seu possessionibus *Alexandri* filii *Velek*, *Zelche* nominate (FEHÉRTÓI 1993: 325, további hasonló példákat is idéz: 323–324).

rének mintáját ismeri fel, s a már idézett anonymusi szövegrészt (*Velec a cuius progenie Turda episcopus descendit*) — VÉKONY GÁBOR ötletén elindulva — a következőképpen értelmezi: „*Wilc* patrónus »ivadéka, leszármazottja« volt a *tordai monostor*”. A kegyúr *Petrus* nevű rokona pedig akár maga P mester is lehetett (i. m. 327). A továbbiakban aztán erre az elképzelésre egész sor hipotézisláncolat épül fel kezdve onnan, hogy miért is rejtőzködik P mester a gesztában, mi áll a háttérben a Békés megyei helyismeretnek, egész odáig, hogy mi a magyarázata a sok hasonlóságnak a geszta és a Várad Regestrum hangállapota között stb. (i. m. 327–328). Az ötletét FEHÉRTÓI KATALIN nyelvészek és történészek figyelmébe ajánlotta, s a felhívása valójában el is jutott a célközönséghez, minthogy a szakma reakcióját, legalábbis történészi oldalról kiváltotta. A válaszként GYÖRFFY GYÖRGY tollából született tanulmány külön érdekessége azonban — és ez ismétcsak tökéletesen illeszkedik az Anonymus-kutatások pszichológiájába —, hogy a FEHÉRTÓI által javasolt etimológiát egyáltalán nem érintette, csupán azt cáfolta meg — az európai hivataltörténet és írásbeliség egyházi és világi vonatkozásait hívva segítségül —, hogy miért nem lehet azonos *Velek* vezér a VR.-beli *Vilc* ~ *Wilc* nevű személlyel (1994: 318–319). Maga az etimológiai javaslat azonban lényegében visszhang nélkül maradt. A *Velek* személynévvel kapcsolatba hozható névformák között azért is gondolom bizonytalan státusúaknak a *Vlk*, *Valk*, *Vilk*, *Velk* típusú személynéveket, mert noha egyáltalán nem lehet kizárni, hogy a *Velek* valóban a szláv *Vlk* személynévvel tartozik össze (az egyazon személy nevében megfigyelhető váltakozások ezt mindenképpen támogatják), legalább ugyanilyen esélyekkel vehető számba a MOÓR ELEMÉR felvetette *Velek* ~ *Velik* szláv előzmény is.

5. Végezetül pedig arra a kérdésre kellene választ adnunk, hogy nem lehetséges-e valamiféle etimológiai kapcsolat a korábban tárgyalt *Üley* és a most bemutatott *Velek* személynévek között? Vagy másképpen fogalmazva: nem lehetséges-e, hogy a *Velek* valójában szintén az *Üley* személynév hangalaki variánsa annak minden etimológiai következményével együtt?

Hangtörténetileg ez a megfelelés kétségtelenül magyarázható.

a) A szóvégi *k* ~ *γ* különbsége — amint azt az *Ülek* ~ *Üley* tárgyalásakor láthattuk — nem okoz nehézséget.

b) A gesztabeli *Velec* ~ *Veluc* lejegyzésekben ráadásul a *c* jel — csakúgy, mint a *Hulec* esetében — akár *γ* hangértékben is állhat, vagyis a név *vel̥γ* ~ *vel̥l̥γ* hangzása mégiscsak feltételezhető. Ez esetben pedig, minthogy a *γ* névvég szokványos változása a vokalizáció, valamiféle *Vel(l)õ* hangalak létrejötte volna várható.

c) Ami pedig a szó elejének eltérését illeti, magánhangzós szó- és névkezdet elé a *v* bekerülése egyáltalán nem szokatlan jelenség. A *v* efféle — elsősorban nyilván fonetikai-fonológiai tulajdonságainak köszönhető — „mozgékonyágát”

a nyelvtörténetben és a mai nyelvjárásokban, illetőleg tulajdonnévi és köznévi példákon egyaránt tapasztalhatjuk: a minket most főként érdeklő szókezdő pozícióra és kifejezetten palatális lexémákra vonatkozóan lásd pl. *Émén ~ Vémén(d)* hn. (FNESz.), *Edelin ~ Vedelin, Ilemmer ~ Velemmer, Itemer ~ Vetemer* szn. (ÁSz.), *elegyedik ~ velegyedik, üres ~ viüres, ördögös ~ vördögös* (ÚMTsz.) stb. (a jelenségről részletesen lásd TÓTH 2007: 322).

Mindezzel persze nem azt akarom állítani, hogy a *Velek* etimológiailag biztosan azonos az *Üley* személynévvel, pusztán azt jelzem, hogy a hangtörténet oldaláról nézve ezt az eshetőséget sem lehet kizárni. Az anonymusi *Üley* személynév kapcsolatrendszerét ábrázolva szerepeltettem egy névalakot anélkül, hogy ezidáig erről szót ejtettünk volna: a mai névrendszer *Vüllő(-hegy)* névformáját (lásd az 1. ábrán). Ez az alak pedig csaknem tökéletes mása annak a kikövetkeztetett *Vel(l)ő*-nek, amely a *Veley* névből a névvégi spiráns vokalizációjával alakulna. Egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a *Vüllő* helynév tulajdonképpen az a névforma, amely máig őrzi a kapcsolatot az egykori *Üley* és *Velek* tulajdonnévek között.

Mindazonáltal azzal is érdemes számolnunk, hogy amennyiben nincs etimológiai összefüggés az itt tárgyalt személynévek között, abban az esetben is előfordulhat, hogy a neveket — egymástól függetlenül — érő hangváltozási folyamatok eredményeként alakjaik „egybecsúsztak”.

6. Ha a névbokor esetleges elemeit ilyen nézőpontból, azaz a hangtörténet oldaláról tesszük mérlegre, akkor a geszta még egy további személynévét is a csoport tagjai közé emelhetjük. Álmos vezér apjaként szerepel a gesztában *Vgek ~ Ugek*,²³ aki Mágóg király nemzetségéből származó igen nemes vezére Szkítiának (PAIS 1926: 22, 25, 30, 31, 146, 1975: 169–170). A gesztabeli névalak olvasata a szakmunkák alapján [*ügyek ~ üdzsek*]. A név etimológiájaként török és magyar származtatást egyaránt találunk (VESZPRÉMY–KRISTÓ 1995: 281, Adatok 1: 42), s közülük a magyar eredeztetés, a régi *igy ~ ügy ~ egy* ’szent, jó, tiszteletre méltó’ szó *-k* vagy *-g* kicsinyítő képzős származékaként való felfogása vált általánosan elfogadottá (vö. PAIS 1926: 146, 1975: 169–170; BENKŐ 1998b: 29, 2003a: 155, 2009: 23). Valószínűleg költött név, a magyar őstörténet mondai alakjai közé tartozik, „P. mester az apához illő jelentésű nevet korábbi forrásból merítette, de közvetlenül Álmos apjává tétele saját ötletének látszik”, hacsak nem tévesztett, illetve más élő hagyomány zavarta meg (BENKŐ 2009: 23). Szótörténeti, hangtörténeti és alaktani szempontból egyaránt kevésbé valószínű a személynévnek a török *öge, üge* ’bölc, tapasztalt ember; miniszter’ lexémából való származtatása (ez egyébiránt a török hierarchiában a gyulának felel meg), amelyhez e felfogás szerint a magyarban járult a kicsinyítő szerepű *-k* képző (a felvetés-

²³ Kézai Simon gesztája (*Vger*) és a 14. századi krónikakompozíció (*Vgeg, Ugeg, Ugek*) szerint *Ügyek* Álmos nagyapja; e történeti munkákban Álmos apjaként Elődöt találjuk.

hez vö. GOMBOCZ 1926: 8–10; GYÖRFFY 1948: 40–41, 1959: 82–83; a felvetés ellen pedig NÉMETH 1930/1991: 275; BENKŐ 1998b: 29).

A személynév a későbbi okleveles forrásokban is előfordul: 1327: *Vgech* (JAKUBOVICH 1914: 428), bár BENKŐ szerint ez inkább ugyanazon etimon más (bizonyára *-cs*) képzős származékának tekinthető (1998b: 29). A helynévi folytatást talán az *Egyek*-féle helynevek egyik-másikában fedezhetjük fel (FNESz., Adatok 1: 42).

Különösebb kifejtés nélkül, pusztán lehetőségként fogalmazom meg azt az elképzelésemet, miszerint az Álmos apjaként szereplő *Ügyek* személynév esetleg ugyancsak kapcsolatban állhat az Árpád (vagy Álmos) nagybátyjának nevéként említett *Üley* személynévvel, akik között tehát vagy testvéri kapcsolat van (mint azt pl. VESZPRÉMY LÁSZLÓ véli; vö. 1999: 14, 55), vagy pedig apa–fiú kapcsolat (ahogy az pl. PAIS DEZSŐ gondolja; vö. 1926: 120, 1975: 151). Hangtörténetileg ez az összefüggés reálisan felvethető, minthogy az eddig látottakon túl pusztán az intervokalikus helyzetű *l ~ gy* viszonya szorul magyarázatra. Az *l* palatalizációja, majd affrikációja (*l > l' > dzs*) pedig ezt az eltérést világossá teszi.²⁴ A névbokor tagjai között pedig a palatális szóbelseji *l* hangra találunk is biztos adatokat az ómagyar korból: 1303: *Velyek* szn. (Hont m., A. 1: 71, vö. SLÍZ 2011: 495).

7. Anonymus gesztájának nyelvészeti vizsgálata kapcsán hangsúlyozta nemrégiben BENKŐ LORÁND, hogy a kutatás eredményességének „sokáig erős hátráltatója volt, hogy a gesztában felvetődő kérdésekre többnyire a mű szövegén kívül, külső tényezők fürkészésével, illetőleg ezeknek a geszta szövegére történő rávetítésével keresték a válaszokat”, s ebben a tekintetben az újabb idők filológiája, főleg történettudománya hoz fordulatot azzal, hogy kutatói „főként a mű szövegét, annak belső összefüggéseit állították a vizsgálat előterébe, s az innen leszűrt tartalmat, adottságokat szembesítették mindenekelőtt a Magiszter korának [...] történeti valóságával” (2009: 15). BENKŐ szerint márpedig éppen ez az „egyedül célravezető szemlélet” (i. h.). Mindezzel egyetértve azt is kiemelendőnek gondolom azonban, hogy ennek a módszernek, szemléletnek megvan a maga veszélye is, az tudniillik, hogy a geszta szövegéből kiindulónan megfogalmazott valóban nyelvi természetű kérdések mégiscsak elsikkadnak a mögöttes tartalom, az Anonymus-talányok felfejtésének kísérletei mögött. Kitűnően példázza ezt a helyzetet FEHÉRTÓI KATALIN kérdésfelvetése és arra adott saját válasza *Velek* ügyében.

TÓTH VALÉRIA

²⁴ Ugyanilyen változási folyamatot látunk például a *létige gy-s* tövének kialakulása kapcsán is: *βol-* > *βol'* > *βodzs*.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár*. 1–6. NAGY IMRE szerk. Budapest, 1878–1891. 7. TASNÁDI NAGY GYULA szerk. Budapest, 1920.
- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003): Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ GYULA (1973, 1974): *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. 1–2. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Historica 44., 48. Szeged.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA (1944): A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *Magyar Nyelv* 40: 313–330.
- BÁRCZI GÉZA (1951): *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA (1958): *Magyar hangtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (1994): Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. *Magyar Nyelv* 90: 131–137.
- BENKŐ LORÁND (1996): Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.
- BENKŐ LORÁND (1998a): Helynév–személynév–történetes korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: BENKŐ LORÁND: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 11–27.
- BENKŐ LORÁND (1998b): Anonymus beszélő személynevei. In: BENKŐ LORÁND: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 28–39.
- BENKŐ LORÁND (2003a): Anonymus ö-ző tulajdonnevei. In: BENKŐ LORÁND: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 151–160.
- BENKŐ LORÁND (2003b): Szabolcs vezér. Adalékok a Csák nemzetség történetéhez. In: BENKŐ LORÁND: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 38–67.
- BENKŐ LORÁND (2003c): Castrum Borssed Zouolvn. In: BENKŐ LORÁND: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 140–150.
- BENKŐ LORÁND (2003d): Vázlat a Pinka felső vízgyűjtőjének településtörténetéhez. In: BENKŐ LORÁND: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 124–132.
- BENKŐ LORÁND (2009): *Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- BERTA ÁRPÁD (1989): Új vélemény török eredetű törzsneveinkről. *Keletkutatás 1989*: 3–17.
- BERTA ÁRPÁD (1991): Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények 92*: 3–39.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1993): Kísérlet Velek, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére. *Magyar Nyelv 89*: 319–328.
- FNESZ. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915a): *Árpádkori török személyneveink*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915b): *Árpádkori török személyneveink 7*. *Magyar Nyelv 11*: 433–439.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926): Örs és Örkény. *Magyar Nyelv 22*: 6–12.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1950): *Hangtörténet*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 77. Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1948): *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1959): *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970a): Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. *Irodalomtörténeti Közlemények 74*: 1–13. Újraközlése: GYÖRFFY 1988: 28–52.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970b): A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeológiai Értesítő 97*: 191–242.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1977a): *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1988): *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1993): *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések — új válaszok*. Budapest, Balassi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1994): Megjegyzés Turda püspökről. *Magyar Nyelv 90*: 317–319.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1996b): Anonymus Gesta Hungaroruma. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 193–213.
- HECKENAST GUSZTÁV (1970): *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HEGEDŰS ATTILA (2010): A *jo-/ju-* ~ *i-* váltakozás régi helyneveink tükrében. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*: 7–15.

- HOFFMANN ISTVÁN (1998): Gondolatok a történeti helynévkutatásról. *Magyar Nyelvjárások* 35: 121–129.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004): Benkő Loránd: Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kor tulajdonneveiről. *Magyar Nyelv* 100: 209–216.
- HORVÁTH JÁNOS (1966): P. mester és műve. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 1–53, 261–282.
- JAKUBOVICH EMIL (1914): Nyelvtörténeti adatok. *Magyar Nyelv* 10: 426–429.
- JAKUBOVICH EMIL (1925): Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. *Magyar Nyelv* 21: 25–38.
- KÁLMÁN BÉLA (1980): Fejér megyei helynevek a 18–19. századból. *Magyar Nyelvjárások* 23: 58–95.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. (1994): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952): *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA (2003): Helyesírás-történet. Az ómagyar kor. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.
- KRISTÓ GYULA (2002): *Magyar historiográfia 1. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- LIGETI LAJOS (1963): Gyarmat és jenő. In: BENKŐ LORÁND–LIGETI LAJOS–PAIS DEZSŐ szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 40. Budapest, Akadémiai Kiadó. 230–239.
- LIGETI LAJOS (1979): Régi török eredetű neveink. *Magyar Nyelv* 75: 259–273.
- LIGETI LAJOS (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS (1929): Zobor. *Magyar Nyelv* 25: 244–252.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972): *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács.
- MOÓR ELEMÉR (1929): Zur Siedlungsgeschichte der deutsch–ungarischen Sprachgrenze. *Ungarische Jahrbücher* 9: 41–67, 230–255.
- NÉMETH GYULA (1930/1991): *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1930. Második, bővített kiadás: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.
- NÉMETH PÉTER (2008): *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum.
- PAIS DEZSŐ (1926): *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Fordította és jegyzetekkel ellátta: PAIS DEZSŐ. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság.
- PAIS DEZSŐ (1928): Ösbő. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez. *Magyar Nyelv* 24: 92–95, 169–175.
- PAIS DEZSŐ (1975): *Anonymus: Gesta Hungarorum*. Fordította és jegyzetekkel ellátta: PAIS DEZSŐ. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, Magyar Helikon.

- SLÍZ MARIANN (2011): *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik Könyvkiadó.
- SÓLYOM KÁROLY (1966): Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 54–84.
- SoprOkI. = NAGY IMRE szerk. (1889–1891): *Sopron vármegye története. Oklevéltár*. 1–2. Sopron.
- SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arapadianae gestarum* 1–2. Budapest, 1937–1938.
- SZILÁGYI LORÁND (1947): P. magister forrásai és módszere. *Magyar Nyelv* 43: 117–127, 193–199, 246–253.
- TÓTH VALÉRIA (2007): Egy szó eleji hangváltozási típusról. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. 317–327.
- TÓTH VALÉRIA (2010): Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban. Az -é birtokjel helynévalkotó szerepéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 17–32.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk. (1979–2010): *Új magyar tájszótár*. 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VÉKONY GÁBOR (1991): Anonymus kora és korhűsége. *Életünk* 29: 58–73, 135–158, 263–275, 355–375.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ (1999): *Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Milleniumi magyar történelem. Források*. Fordította: VESZPRÉMY LÁSZLÓ–BOLLÓK JÁNOS. Utószó és jegyzetek: VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest, Osiris Kiadó.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ–KRISTÓ GYULA (1995): Anonymus (fordította: V. L., gondozta: K. Gy.). In: KRISTÓ GYULA szerk.: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 277–347.
- VIRÁGH RÓZSA (1931): *Magyar helységnevek eredete*. Szeged, Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó.
- WERTNER MÓR (1905): Üllő. *Magyar Nyelv* 1: 326–327.
- ZIMONYI ISTVÁN (1983): Megjegyzések Ölbő tulajdonneveink etimológiájához. *Magyar Nyelv* 79: 198–200.
- ZSOLDOS ATTILA (1996): Nemzetségek és honfoglalók. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *Honfoglaló őseink*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 176–194.

Az affinitástól a hálózatokig, avagy a nyelvek filogenezise

1. A nyelvrokonság kérdését mintegy százötven éve a családfamodell keretén belül szokás tárgyalni. A történeti-összehasonlító nyelvészek ehhez igazodva a tudományos értelemben vett kutatások kezdetét AUGUST SCHLEICHER nézeteinek megjelenésétől számítják, a klasszikus koncepciótól eltérő elképzeléseket pedig — ha egyáltalán szót ejtenek róluk — többnyire naivnak, módszertanilag hibásnak, netán a saját szempontjukból mellékesnek ítélik.

E helyzetképpel kapcsolatban ugyanakkor némileg elgondolkodtató, hogy azok a közelmúltban készült munkák viszont, amelyek a nyelvek alakulástörténetét nem az összehasonlító iskola tanaira hagyatkozva, hanem a nyelvek empirikus tanulmányozására támaszkodva (többnyire a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet irányából) igyekeztek megközelíteni, éppen az általánosan elfogadott schleicheri tételek bírálatához jutottak el.¹

Mostani írásomban ebből a megfontolásból vizsgálom a családfa-teóriának más nyelvrokonság-elméletekhez való viszonyát. Előrebocsátom, hogy semmiképpen sem szándékom a klasszikus összehasonlító nyelvészet keretein belül elért (egyébként igen jelentős) eredmények tudományos súlyát bármilyen módon kétségbe vonni. A céloom helyett az, hogy — a schleicheri iskola érdemeinek legteljesebb elismerése mellett — felhívjam a figyelmet egyes elfeledett vagy félretett elméletek hasznosítható kritikai meglátásaira, majd pedig ezek segítségével javaslatokat tegyek a közel másfél százados hagyományokkal rendelkező nyelvrokonság-kutatás megújulási lehetőségeire, a továbblépés irányaira.

Mindezeknek megfelelően dolgozatomban főként historiográfiai úton haladok, amikor a romantika kori nyelvhasználat máig alulértékelt, relatív szemléletű elveit, valamint a későbbi, ez idáig csak kevésbé méltatott, a nyelv dinamizmusára és heterogenitására alapozó elképzeléseket kívánom elemezni. Teszem mindezt azért, hogy rámutassak: bár az alternatív koncepciók között valóban sok a „déli bábos” felvetés, ám azokra az elgondolásokra, amelyek közvetlenül vagy indirekten az ún. Sprachphilosophie szellemiségét követik, ez korántsem áll — az idesorolható elméletek csak SCHLEICHER tanai felől nézve tűnnek

¹ Csak a magyar szakirodalomból lásd például CSERESNYÉSI 1994, 2004: 199–228, SZILÁGYI N. 1999, SÁNDOR 2011, innen is főként 21, 69–79, illetve legújabban FEHÉR 2011a.

kezdetlegesnek, illetve mellőzhetőnek, modernizált változatuk valójában adekvát modellezési lehetőséget jelenthet a jövő összehasonlító nyelvészetének is.

2. A hazai tudománytörténeti munkáknak az a szokásos állásfoglalása, miszerint a romantika korának neológus attitűdje együtt járt nyelvünk finnugor származtatásának elutasításával,² nem mai keletű. Ez a vélekedés valójában az új ortológiával egyidejűleg terjedő pozitivista-összehasonlító tanok első magyar képviselőitől ered.

Jól tudjuk, hogy SZARVAS GÁBOR például — a „finnezők bolondoskodásáról” fiatalon írt pamfletjére, majd pálfordulására visszatekintve — a nyelvújító Czuczor Gergely és Fogarasi János ún. Nagyszótára (CzF.) kapcsán kijelenti: a mű szellemiségével „mintegy össze volt forrva az a lelki fölháborodás, a melyet az akkoriban már erősen kísérteni kezdő finn–magyar rokonság elmélete ébresztett bennem [...]. A győzelem, a melyet [...] Hunfalvy Pál ellenesén, Fogarasi Jánoson kivívott, az én szittyá-magyar meggyőződésemen is nem csekély csorbát ütött [...], a fölismert igazság diadalmaskodott ellenállásomon; leraktam a fegyvert. Így lett Saulus Paulussá” (1893: 441–443).³

Az ugor–török háború időben egybeesett a Nyelvőr és az újítok közötti harcral, ami jelentősen hozzájárulhatott ahhoz, hogy a neológiamozgalomnak és a finnugor rokonság tagadásának ez a 19. század végi összekapcsolása a későbbiekben egészen általánossá váljon, még akkor is, ha a tényeknek különben nem felel meg.⁴ Azon túl ugyanis, hogy CZUCZOR és FOGARASI szótárukból (CzF.) egyáltalán nem mellőzték a finnugor nyelvek anyagát,⁵ az ellentmondó adatokat a teljesség igénye nélkül is hosszán sorolhatjuk.

Miközben a Kazinczyval folytatott pannaháborúban a Kölcsey oldalán álló Beregszászi Nagy Pált a tudománytörténetekben Sajnovics János lapp–magyar elméletének vehemens kritikusaként tartják számon (PUSZTAY 1977: 151, BÉKÉS 1991: 91, 1997: 183),⁶ arról többnyire elfeledkeznek, hogy dolgozataiban a finnugor és szamojéd nyelvekkel is hasonlított úgy, hogy ez a mintegy harminc egyeztetése néhány kivételtől eltekintve most is helytállóan bizonyul (PUSZTAY 1977: 14–15, BÉKÉS 1991: 91, 1997: 184–185). A klasszikus historiográfiai áttekintésekben a főként nyelvújító tevékenységéről ismert Horvát Istvánt, Bugát Pált és Ballagi Mórt többek között finnugorelles nézeteik miatt marasztalják el, holott az efféle rokonság lehetőségét egyikük sem zárta ki, sőt Bugát a pesti

² Vö. többek között BALÁZS 1970: 14–18, KELEMEN JÓZSEF 1970: 81–83, a jelenségről pedig SÁNDOR 2011: 392, 407.

³ A szerző kiemeléseit töröltem. További adalékokhoz LÁNCZ 1982: 10–12, 25–26, 30, BÉKÉS 1991: 90, 1997: 180–182, ezeket ismételve HONTI 2010: 163–164.

⁴ Erről lásd BÉKÉS 1991: 89–91, 1993: 49, 1997: 14, 181–185, 194–205, vö. esetleg SÁNDOR 1999a: 1389, HONTI 2010: 163–164.

⁵ Lásd még GÁLDI 1970: 100–102.

⁶ Vö. még GOMBOCZ 1930/1960: 8.

egyetemen éppen egy finn tanszék felállítását és oda a még ma is méltatott Reguly Antal meghívását tervezte, a Tudós Társaság egyik gyűlésén Ballagi pedig a zürjén–magyar kutatások szükségességéről tartott előadást (ZSIRAI 1937: 521–523, PUSZTAY 1977: 16, 155–156, BÉKÉS 1993: 92, 1997: 188–189).⁷

3. Mindazonáltal a 19. század közepének vonatkozó szövegeit szemügyre véve világosan kitűnik: a romantika nemzedékének és az egyre erősödő pozitívizmus képviselőinek a szembenállása valóban markáns volt, de vitájuk „nem arról folyt, hogy a finnugor rokonság gondolata elfogadható-e egyáltalán, hanem hogy egyéb nyelvekhez képest milyen fokú ez a rokonság” (BÉKÉS 1997: 190).⁸ Míg a Magyar Tudós Társaság köre a kérdést relatívan közelítette meg, így a nyelvek hasonlóságának mértéket tulajdonított, a Hunfalvy Pál és Budenz József révén kibontakozó új iskola⁹ az összevethetőséget abszolutizálta, és a vizsgálódást eleve egyetlen szál elemzésére szűkítette.¹⁰

Ennek következtében a rokonságfogalom az ötvenes-hatvanas évek tollharcaiban tulajdonképpen két, egymástól radikálisan eltérő értelmezésben szerepelt (BÉKÉS 1997: 199).¹¹ A schleicheri felfogással szemben ugyanis a romantika — ahogyan azt Gyarmathi Sámuel híres művének (1799/1999) címe eléggé egyértelműen jelzi — még affinitásként szólt a nyelvek közti viszonyokról (BÉKÉS 1997: 198).¹² Ez az „atyafiság” pedig elsősorban tipológiai jellegű, ami nem feltétlenül, csak esetlegesen jelent genetikus kapcsolatot is, ilyen módon inkább egy szellemi rokonságból fakadó belső alkati egyezést reprezentál (BÉKÉS 1997: 198–201).¹³

Nem meglepő, hogy BUDENZ egyik ismertetésében Fogarasit azért marasztalta el, mert „az egy magyar nyelvet alkalmilag indogermán nyelvekkel hasonlította össze, de más altáji nyelvekkel s köztük akár ugor nyelvekkel is, mintha a nyelvcsaládok és családbeli csoportok közt semmi válaszfalak nem léteznének” (1879: 322, vö. BÉKÉS 1997: 200)¹⁴. A CZUCZOR–FOGARASI páros viszont a nyelvek egybevetéséről így nyilatkozott: „Senki nálunknál jobban nem méltányolja Hunfalvy Pál, Fábián István, Riedl Szende, Budenz és Vámbéry társaink

⁷ Esetleg GOMBOCZ 1930/1960: 9, 11–12, SÁNDOR 1999a: 1390, 2011: 369–373, 405–411, BERECZKI 2010: 35.

⁸ Lásd még BÉKÉS 1997: 181–185, 199, 201–202, 1991: 93, BERECZKI 2010: 37, SÁNDOR 2011: 407, 411.

⁹ Erről SÁNDOR 2011: 417.

¹⁰ Vö. STEMLER 2004a: 85, 2004b: 39, SÁNDOR 2011: 415.

¹¹ Továbbá BÉKÉS 1997: 14–15.

¹² Vö. SÁNDOR 2011: 410–411.

¹³ Lásd még BÉKÉS 1997: 15, 1993: 49, STEMLER 2004b: 21–22, 34, esetleg RÓNA-TAS 1978: 326, SÁNDOR 1999b: 604, 2011: 37, 40, 62, 71, nem mindenben támogatható okfejtéssel pedig C. VLADÁR 2001.

¹⁴ SÁNDOR 2011: 418.

buzgalmát és általában helyes irányú munkálkodásaikat, midőn a szűkebb finn és török nyelvcsaládra fordítják kiváló figyelmeiket [...]. Csak azt nem óhajtánók, ha valaki saját buvárlatait tartaná és hirdetné egyedül célra vezetőnek, és más nemű, más terjedelmű törekvésekben ellenséges irányt gyanítana és nézne. Egyes egyedül öszves munkálkodásainkat fogja teljes siker koronázni” (CzF. 1: 33–34).¹⁵

Ez az értelmezésbeli kettősség hazánkban egészen a hetvenes-nyolcvanas évekig fennállt.¹⁶ Jól mutatja ezt, hogy például Budenz és Hunfalvy pályájuk kezdetén a magyarnak a török kapcsolatait maguk is közelebbinek tartották a finnel való összetartozásánál,¹⁷ az ugor–török háború vitaanyagából pedig még az is kiderül, hogy eredetileg „Vámbéry volt a magyar–ugor rokonság híve, s a magyar–török rokonságról éppen a korai Budenz érvei győzték meg” (BÉKÉS 1997: 191).¹⁸

4. Az, hogy a Tudós Társaság köre a nyelvek közti hasonlóságokra mint affinitásokra tekintett, nem eredeti magyar eljárás volt, hanem szerves része annak a szellemiségnek, amit a herderiánus Sprachphilosophie hazai megnyilvánulásának tarthatunk.

Az a szemlélet ugyanis, amelyik a nyelvet a társas léttel és gondolkodásmóddal összefonódó tényezőnek látja, az egyes közösségek nyelveinek analóg és eltérő tulajdonságait a csoport életkörülményeinek azonosságaiából és különbözőségeiből származtatja, így a rokonság fogalmára csakis ’atyafiság’ értelemben tekinthet, a kérdés iránt pedig nem pusztán érdeklődik, de — mivel a nyelv és a közösség összjátékaként kezelt „nemzeti génusz” megragadására törekszik — az efféle vizsgálatokat egyenesen kulcsfontosságúnak tekinti.

WILHELM HUMBOLDT munkásságában nem véletlenül foglalt el központi helyet a problémakör — mégpedig éppen ilyen célzattal. A göttingeni tudós herderiánus kiindulásáról tanúskodik, hogy az összehasonlítás kapcsán nem is egy nyelvészeti, sokkal inkább egy „antropológiai” kutatás tervét fogalmazta meg, amely „arra lenne hivatva, hogy módszeresen egybevetve emberek és emberi közösségek, különösen nemzetek jellemét, az egyéni különbségek jelentőségét felmérje az általánosan emberin belül” (TELEGDI 1985: 312). Ez leghatékonyab-

¹⁵ Vö. CzF. 1: 21, 23–24, 30–31. Erről hagyományos megközelítésben lásd F. MOLNÁR 1964: 371–372, illetve ezt idézve HONTI 2010: 197–198, a romantika kori nyelvhasználatok részletes elemzését pedig BÉKÉS 1991: 91–93, 1993: 49, 1997: 177–201, STEMLER 2004a, 2004b, esetleg H. TÓTH 1996: 113–115.

¹⁶ BÉKÉS 1991: 93, 1993: 45, 49, 1997: 14–15, 199.

¹⁷ GOMBOCZ 1927/1938: 110, 1930/1960: 9, BÉKÉS 1991: 93, 1997: 191, PUSZTAY 1977: 160–161, HAJDÚ–DOMOKOS 1978: 15.

¹⁸ Vö. mindenképp VÁMBÉRY 1869: 114, továbbá PUSZTAY 1977: 99–100, SÁNDOR 1999b: 606, 2011: 62, 392, 417–420, 426, BERCZKI 2010: 37.

ban azoknak a nyelveknek a tanulmányozásával tárható fel, amelyek struktúrája merőben más, mint a már akkoriban is viszonylag jól ismert indogermán nyelveké: HUMBOLDTot erősen foglalkoztatta a baszk és a kínai, valamint az indián, a maláj és a polinéziai nyelvek szerkezete (TELEGDI 1985: 313–315, 325–328),¹⁹ ezért figyelme ösztönösen azon jellegzetességek felé fordult, amelyek majd a pozitivistá-összehasonlító iskola elemzési anomáliái lesznek.²⁰

5. A rokonság affinitásként való felfogásából ugyanakkor a legkevésbé sem következtethetünk a korabeli nyelvfilozófia történetetlen voltára. Jól tudjuk, hogy a romantika — a nyelv és a csoport egybeszövődő életének fókuszba állításával — kifejezetten a közösségi historizmus jegyében tűnt fel.²¹

HERDER a nyelv eredetéről írt programadó értekezésében (1772/1983) az isteni ajándék koncepciója helyébe — a folytonos újraalkotást jelző szüntelen nyelvi változásra hivatkozva — a humán tevékenységet állította,²² az ily módon emberivé tett nyelv kapcsán pedig tételesen meg is fogalmazta minden további geneziselvű nyelvészeti elmélet alapját, azt az axiómát, miszerint „amennyiben megértjük a jelenség kialakulását és történetét, akkor magát a jelenséget értjük meg” (KELEMEN JÁNOS 1990: 118, 123–125).

Ez a történeti érdeklődés persze olyan értelemben nem új, hogy a klasszicizmus idején még csak fel se vetették volna az eredet kérdését. Míg azonban a felvilágosodás korának abszolutizált nyelvfogalmára hagyatkozva legfeljebb valamiféle készen kapott adományt láthattak a nyelvben, Herder relatív közelítésmódja megteremtette annak a lehetőségét, hogy e problémára a későbbiekben valódi megoldást találhassanak.

A racionalizmus — összhangban ÉTIENNE CONDILLAC népszerű szoborhipotézisével (1754/1976) — az autonóm egyén mentális életében próbálja felderíteni az ideák, illetve az ezeket közvetítő nyelvi elemek forrását (KELEMEN JÁNOS 1990: 118), mialatt „Herder teljesen új utat választ: a vizsgált jelenségek, így az ismeretek és a nyelv geneziséét és kifejlődését nem számtalanszor, lényegében minden egyes individuumban megismétlődő történésnek, hanem az adott nép vagy nemzet teljes életét, a nemzedékek egymásutánját átfogó egyetlen nagy folyamatnak látja. Hogy erre az útra ráléphetett, azt természetesen megkönnyítette az a felfogás, melynek értelmében elsődlegesen nem az individuum, hanem egy ennél is magasabb egység hordozza a nyelvet, s a nyelv és a gondolkodás

¹⁹ Esetleg MÁTÉ 1997: 58–59, ROBINS 1999: 157, KELEMEN JÁNOS 2000: 142.

²⁰ HUMBOLDT vonatkozó műveiből lásd például 1812/1985, 1822/1985a, 1830–1835/1985, 1836/1985.

²¹ Vö. VOLOSINOV [= BAHTYIN] 1930/1986: 241–262, BÉKÉS 1997: 51, 59–60, adalékként lásd még SÁNDOR 2011: 38.

²² Erről KELEMEN JÁNOS 1990: 127–130, 2000: 121–123, H. TÓTH 1996: 84–85, ROBINS 1999: 147–149, SÁNDOR 2011: 39.

kölcsönös feltételezettsége folytán az ismereteket” (KELEMEN JÁNOS 1990: 118–119).²³

6. HUMBOLDT tulajdonképpen a herderi téziseket mélyítette el, amikor nyelvészetében a közösségi létformába való beágyazottságból indult ki.²⁴ A nyelvet nem valamiféle terméknek (ergonnak), hanem a beszélők szünet nélkül érvényesülő, a társas környezettől meghatározott szellemi tevékenységének (energeiának) tekintette. Ezért írásaiban a folyton újraszerveződő nyelv mint „a maga valóságos létrehozása aktusának foglya” tűnik fel, aminek megragadása csakis genetikusán és a folyamatot egészében szemlélve lehetséges.²⁵

Noha a közelítésmód határozottan genezisével, ez a romantika korában direkt módon nem kapcsolódhatott össze a nyelvek származási viszonyainak kérdésével. A nyelvészeti rokonságfogalom „csakis Darwin elméletének általános tényszerése nyomán kapta meg azt a biológiai értelemről kölcsönzött szigorúságot, amelyet, illetve amelynek hiányát oly gyakran az elődökön is számon kérnek” (BÉKÉS 1997: 197).²⁶

Figyelembe véve az analóg természettudományos szakszóhasználat átalakulásának kronológiáját, mindez nem is oly meglepő: mivel az öröklődés mechanizmusa a 19. század nagy rejtélye, CHARLES DARWIN az evolúció koncepcióját (1859/2005) az erre vonatkozó ismeretek szinte teljes hiányában kénytelen megalkotni (KAMPIS 2005: xxiii–xxiv).²⁷ Így munkájában az addigi szokásoknak megfelelően többnyire maga is affinitásként szól az élővilágban tapasztalható hasonlóságokról (i. m. xxxviii–xxxix), újítása pedig „pontosan abban van, hogy műve befejező részében a természetes taxonómiát mégis a valódi leszármazási közösség kifejezőjének tekinti, ahol a »rokon« csakugyan biológiai rokont jelent” (i. m. xxxix).

Legkorábban tehát az 1860-as évektől vált lehetővé a nyelvek közti kapcsolatok genetikus tárgyalása.²⁸ Miután azonban ennek az időszaknak a Franz Bopp által megalapozott történeti nyelvésze már nem a Sprachphilosophie szellemiségét mutatta, hanem éppen ellenkezőleg, konfliktusban állt azzal (BÉKÉS 1997:

²³ Egyéb adalékokhoz vö. VOLOSINOV [= BAHTYIN] 1930/1986: 247–250, BÉKÉS 1997: 11–12, 35, 62–67.

²⁴ Lásd még ROBINS 1999: 149, 158–159.

²⁵ Lásd mindenekelőtt HUMBOLDT 1836/1985: 82–84, vö. még 1812/1985: 9–13, 18–23, 1822/1985a: 33–34, 39–41, 46–47, 54–57, 1822/1985b: 125, 139–140, 147, 1836/1985: 71–81, 85–91, 95, 98–99, 102, 105–114; e nézet — nem mindenben helyeselhető — elemzéséhez pedig RÓNA-TAS 1978: 72–73, 76, TELEGDY 1985: 334–356, H. TÓTH 1996: 91–92, 94–95, MÁTÉ 1997: 60, 62, KELEMEN JÁNOS 2000: 145–147, 149–150, találóbban VOLOSINOV [= BAHTYIN] 1930/1986: 198–199, továbbá SÁNDOR 2011: 41.

²⁶ Vö. még BÉKÉS 1993: 45–6, SÁNDOR 2011: 72.

²⁷ Bővebben KAMPIS 2005: xxii–xxvii.

²⁸ RÓNA-TAS 1978: 91–95, BÉKÉS 1993: 49, 1997: 197–199, SÁNDOR 2011: 71.

37),²⁹ az evolúciós tanokra is építő Schleicher és követői az eredetbeli összetartozást egyre kevésbé kezelték úgy, mint a relatív affinitás egy speciális (származási viszonyokat is jelző) alesetét, ehelyett azt mindinkább egy a 19. század első felének gondolkodásmódjától merőben idegen, abszolutizált keretben értelmezték.

Ennek a fogalmi leszűkítésnek a következményeire egyébiránt újabban a hazai összehasonlító nyelvészek is felfigyeltek, a legkritikusabban talán DOMOKOS PÉTER fogalmaz: „a hivatalos finnugrisztika gyakran [...] semmit sem ismer el tényleges tudománynak, értéknek, amely nem folytatása a Budenz szellemi-gyakorlati hagyatékának” (1998: 200; vö. még SÁNDOR 2011: 19).

7. Miközben tehát ebből adódóan egy olyan, a nyelvészetet a mai napig meghatározó genealógiai felfogás körvonalazódott, amelyik csak egy, kizárólagosnak tekintett előnyelvből indul ki, könnyen belátható, hogy a romantika korabeli rokonságfogalom genetikusan leszűkítése nemigen járt volna ezzel a korlátozással.

Kitűnik ez abból is, ahogyan HUMBOLDT a nyelveket arcvonásokhoz hasonlítva kifejti, hogy azok „jellegzetes formája legkisebb elemeinek mindegyikéhez tapad; valamennyit meghatározza, bármennyire is észrevehetetlen ez esetenként. Ellenben alig lehetséges olyan pontokat találnunk, melyekről, ha egyenként tekintjük őket, azt állíthatnók, hogy döntő módon tapadnának hozzá” (1836/1985: 86). Az organikus egységek affinitásban, azaz társulásban lévő, „egymás határait jelentő, mondhatni, egymással dialógust folytató rendszerekként való szemlélete” (BÉKÉS 1997: 70) tehát egy alapvetően kontextuális természetű vizsgálódásra utal (i. m. 70), amiből — a Sprachphilosophie tételeit konzekvensen továbbgondolva — a nyelvek többszülős eredeztetése következne.

A pozitivista-összehasonlító iskola tanaitól a genezis kérdésében való axiómatikus eltérést mutatja az a mind HERDERnél, mind HUMBOLDTnál megtalálható „fejlődési” modell is, miszerint a nyelvek története — közösségi kötelékeikből adódóan — nem egyenes vonalú és egyenletes, sokkal inkább hasonlít a természetes éréshez, amelyek során a szervezetek életük „különböző stádiumaiban egymástól lényegesen eltérő minőségi jegyeket hordoznak” (BÉKÉS 1997: 70). Jóllehet SCHLEICHER a nyelvek életében ugyancsak több, kvalitatíve különböző periódust feltételezett,³⁰ amelyek már pusztán a maturációs folyamatok felidéző metaforikus elnevezéseik (ti. ásványi, növényi és állati szakasz) révén is a romantika szellemiségét idézik, a pozitivista-összehasonlító nyelvészet valójában korántsem a Sprachphilosophie szemléletmódjának megfelelően tekint a nyelvek genezisére. Egyfelől az utókor a mester e nézeteit nem követte, másrészt az-

²⁹ Vö. még BÉKÉS 1991: 93–94, 1993: 49, 1997: 183, 197–199, 204–205, esetleg RÓNA-TAS 1978: 6–7, H. TÓTH 1996: 109–110, 117, MÁTÉ 1997: 52–53, ROBINS 1999: 189, 191–192.

³⁰ Vö. H. TÓTH 1996: 118, MÁTÉ 1997: 66, SÁNDOR 2011: 72–73.

által, hogy a három stádium első és második fázisát már maga SCHLEICHER is prehistorikusnak minősítette,³¹ a nyelvek alakulásának menetét voltaképpen lineárisra tette, a vizsgálatból pedig a történet egy jelentős részét, ezen belül is annak egyik meghatározó momentumát, az eredendő keletkezés tanulmányozását zárta ki.

Bár a modern szociolingvisztika lényegében a nyelv dinamizmusának szakszosságát igazolta azzal a felismerésével, hogy a változások kontextuális bélyegzettségük folytán rendre egy logisztikus függvényt (az ún. S-görbét) leírva mennek végbe,³² a stadialitás tételének itteni, romantikus megfogalmazása nemcsak naiv, de tarthatatlan is. Az ebből adódó korabeli (egyébiránt még Schleicher által is osztott)³³ következtetés, hogy a flektáló nyelvek fejlettebbek a többinél, az agglutinálók pedig előrehaladottabbak az izolálóknál,³⁴ sem a statisztikai komplexitásra vonatkoztatva, sem a benne rejlő értékelő attitűd miatt nem lehet helytálló.³⁵

Az azonban napjaink tudományossága felől is figyelemre méltó, hogy a Sprachphilosophie stadiális teóriája — a későbbi schleicheri tanokkal szemben — az egyes adatok helyett a genesis általános mechanizmusára koncentrál, ezáltal pedig a megközelítés az eredendő nyelvetkezés vizsgálatára nézve „nem elvi hozzáférhetetlenséget és módszertani szempontból tiltott területet jelent (ahogy majd a pozitívizmus számára), hanem speciális szemléletet és módszertani követelményeket előírva bátorít a »Vorwelt« felderítésére” (BÉKÉS 1997: 71).³⁶

8. A pozitívizmus és az evolúcióelmélet térhódításával a nyelvek közti viszonyok tárgyalásának alapfogalma, a „rokonság” észrevétlenül, ám radikálisan értelmeződött át (BÉKÉS 1997: 14–15, 199).³⁷

A 20. század elején a szellemi hasonlóságként felfogott „elemi” („elementar”) és a genetikai kapcsolatként kezelt „történeti” („geschichtlich”) rokonság elkülönítésével HUGO SCHUCHARDT ösztönösen érzett rá ennek problematikájára

³¹ Vö. SCHLEICHER 1850: 10–20, RÓNA-TAS 1978: 95, MÁTÉ 1997: 65, ROBINS 1999: 196.

³² LABOV 1965/1975, 1972: 178–180, CHAMBERS–TRUDGILL 1998: 163–165, CHAMBERS 2003: 222, CRYSTAL 2003: 414, továbbá SÁNDOR 1999b: 602, 606, WARDHAUGH 2002: 182–190.

³³ Vö. SCHLEICHER 1848: 4–5, 1850: 9; lásd még — nem mindenben helyeselhető kontextusban — RÓNA-TAS 1978: 94, BYNON 1986: 133, ROBINS 1999: 196.

³⁴ HUMBOLDT 1822/1985a: 32–33, 36–38, 44–45, 47–50, 52, 67, GOMBOCZ 1898: 343, illetve RÓNA-TAS 1978: 73–75, TELEGDY 1985: 359–360, KELEMEN JÁNOS 1990: 119–123, 2000: 148–149, MÁTÉ 1997: 62.

³⁵ Ez utóbbi kapcsán lásd HUMBOLDT ellentmondásos vélekedését (1822/1985a: 45), pozitívista-összehasonlító megítélését HUNFALVY 1858: 4. A kérdéshez vö. még TELEGDY 1985: 360–362, BÉKÉS 1997: 70–71, KELEMEN JÁNOS 2000: 145, 149, SÁNDOR 2011: 41–42, STEMLER 2004b: 42, ez utóbbit idézve HONTI 2010: 164.

³⁶ Megerősítő szöveghelyekhez vö. például HUMBOLDT 1822/1985a: 33–34, 45–47, 1836/1985: 72, 107–108.

³⁷ Az analóg biológiai terminusok szemantikájának alakulásáról lásd KAMPIS 2005: xxxv–xxxvi.

(1912a, 1912b).³⁸ ANTOINE MEILLET-vel a nyelvkeveredésről és a kontaktusokról vitázva le is szögezte: „Hogy a nyelvrokonság tulajdonképpen mit is jelent, azt eddig sehol nem vizsgálták meg, s ez nincs minden hátrány nélkül meghatározott célunk szempontjából. Nem odavezetnek a dolgokhoz, hanem beleállítanak a közepükbe. Mindenesetre a kifejezés a magátólértetődőség vonásait viseli magán, de ezzel egyben a félreértését is” (1917/1922: 167–168; magyarul idézi RÓNA-TAS 1978: 126).³⁹

9. Ezt szem előtt tartva nem véletlen, hogy miközben a pozitivista-összehasonlító tanok széles körben elfogadottá váltak, a családfa-konceptciónak szinte a kezdetektől akadtak ellenzői is.⁴⁰ A nyelvészettörténet fintora, hogy az elmélet elvi alapjait érintő kritikai észrevételeket elsőként Schleicher tanítványai, SCHUCHARDT és JOHANNES SCHMIDT fogalmazták meg.

Dolgozataikban már az 1870-es évektől fogva szóvá tették, hogy a mechanikusan osztott ábra a változásokat nem képes megjeleníteni, így számos nyelv, amely valójában átmenetet képez az egyes ágak között, nem helyezhető el a modellben. Véleményük szerint mesterük nem számol azzal a jelenséggel, hogy az egyes nyelvek szétválás után is érintkezhetnek egymással, téved, amikor kivétel nélküli szabályoknak tekinti a hangváltozásokat, s nem veszi figyelembe azt sem, hogy a kontaktusok nyomán a nyelvekben ugyanolyan hasonlóságok alakulhatnak ki, mintha közös őstől származnának (SÁNDOR 2011: 73–74).⁴¹

Ezen érvek mentén egymástól függetlenül, de szinte egy időben a két tanítvány egyaránt az ún. Wellentheorie felvetéséhez jutott, amelynek alapötlete — legalábbis SCHUCHARDT visszaemlékezése szerint (1925/1928: 432–433) — furcsamód éppen Schleichertől származott.⁴² A tudománytörténetekben rendre SCHMIDTnek (1872: 27–28) tulajdonított, de először valójában SCHUCHARDTtól publikált elképzelés (1868: 33)⁴³ a családfa helyébe a koncentrikus körökben, illetve ezek egy szeletében terjedő hullámokat állította, így a nyelvek genetikus kapcsolatrendszerét immár az interferenciákkal szerves egységben, elsősorban folyamatként igyekezett megragadni (vö. még SCHUCHARDT 1917/1922: 143).⁴⁴ Ez pedig nemcsak a Schleicher-féle kategorikus nyelvrokonság-fogalmat relativizálja, de a nyelv–dialektus viszonyát is — ahogy azt találóan SÁNDOR KLÁ-

³⁸ Vö. még BALASSA 1922: 8.

³⁹ Vö. továbbá RÓNA-TAS 1978: 326.

⁴⁰ Vö. még SÁNDOR 2011: 21.

⁴¹ Bővebben lásd RÓNA-TAS 1978: 97–102, ezen túl vö. CSERESNYÉSI 1994: 3, MÁTÉ 1997: 67.

⁴² Vö. még CSERESNYÉSI 1994: 4, lásd ugyanakkor másként RÓNA-TAS 1978: 98.

⁴³ RÓNA-TAS 1978: 97–98, CSERESNYÉSI 1994: 3, H. TÓTH 1996: 185–186, MÁTÉ 1997: 67–68, 111, 153–154, ROBINS 1999: 193.

⁴⁴ Továbbá RÓNA-TAS 1978: 97–102, 175–176, 189, 281, 296, 365, CSERESNYÉSI 1994: 3, MÁTÉ 1997: 67–68, 111, 153–154, ROBINS 1999: 193–194, esetleg — nem igazán értő magyarázattal — H. TÓTH 1996: 141, 185–186.

RA is leírja: eszerint „a nyelvi változások terjedése leginkább ahhoz a jelenséghez hasonlítható, mint amikor a sima víztükörbe apró köveket dobunk, s a keletkező hullámok néhol metszik egymást, máshol elhalnak, mielőtt egy másik változási centrumhoz érnének. A kiválasztott vízfelületet egyszerre több kavics hullámai fodrozzák, ehhez hasonlóan a nyelvterületnek egy-egy kiválasztott részét egyszerre nagyon sok helyről érheti változás. Ezek különböző erejűek lehetnek, így a nyelvjárások és nyelvek között a távolság fokozatokban mérhető: összekötheti őket néhány vagy akár nagyon sok tulajdonság” (2011: 73–74).

SCHUCHARDT a századfordulón a nyelvek közti rokonsági viszonyok ábrázolására egyébként további két, ugyanezt a szemléletet tükröző metaforát is használt: a nyelvi határok folyamatos átmenetiségét érzékeltető szivárvány képét (1917/1922: 158),⁴⁵ valamint a gömbét, amelyen a széttartó függőleges vonalak a családfamodellben is feltüntetett divergenciákat jelzik, miközben ezeket keresztirányban a kontaktusokra utaló körök kötik össze (vö. 1917/1922: 149, illetve RÓNA-TAS 1978: 126).⁴⁶

10. A két Schleicher-tanítvány nézetei ugyanakkor nem egyedülállóak a nyelvészet történetében; más-más formában és arányban, de lényegében SCHUCHARDT és SCHMIDT gondolatai köszöntek vissza már az amerikai FRANZ BOAS munkáiban, a húszas évek végétől pedig Európában NYIKOLAJ TRUBECKOJ és ROMAN JAKOBSON, illetve VITTORE PISANI írásaiban is.

Noha az indián nyelvek pozitivista-összehasonlító osztályozása jórészt éppen Edward Sapir tevékenységéhez fűződik,⁴⁷ az etnolingvisztika másik nagy alakja, BOAS tőle egészen eltérően, az antropológiai iskola alapelveivel nagyobb összhangban közelített a leszármazás kérdéséhez: eleinte pusztán kételkedve, majd bíráló attitűddel állt a schleicheri tanokhoz (vö. 1917: 3–4).⁴⁸ BOAS vitatta, hogy a szokásos eljárással meg lehetne rajzolni az indián nyelvek genealógiáját, ezért egytörzsű családfák helyett inkább többszálú gyökerekről beszélt. Mivel a morfológiai jegyek eloszlása a szomszédos nyelvekben egymásnak ellentmondó taxonómiákat eredményez, szerinte mindig számolnunk kell a grammatikai jelenségeknek az érintkező területeken való terjedésével, vagyis azzal, hogy sok nyelv esetében teljesen önkényes a rendszer összetevőiből egyetlen előzménytípust kiválasztani és azt kizárólagos ősnak tekinteni (1929).⁴⁹

⁴⁵ RÓNA-TAS 1978: 123–124, MÁTÉ 1997: 153–154, SÁNDOR 2011: 73, vö. még H. TÓTH 1996: 141–142.

⁴⁶ Lásd ezek mellett még CSERESNYÉSI 1994: 3.

⁴⁷ Vö. BEZECZKY 2002: 94, CSERESNYÉSI 2004: 201.

⁴⁸ SAPIR nyelvészetének sajátos kétféleségéről bővebben BEZECZKY 2002: 71–72, 77–80, 92–93, összehasonlító munkásságáról pedig HAJDÚ–DOMOKOS 1978: 97–100.

⁴⁹ RÓNA-TAS 1978: 156–163, CSERESNYÉSI 2004: 201–202. Az iskola harmadik meghatározó egyéniségének, BENJAMIN WHORFNak a nyelvrokonsággal kapcsolatos — BOAS koncepciója felé húzó, ám kevésbé kiforrott — elképzeléseiről lásd RÓNA-TAS 1978: 163–165, 291, 293–294, a finnugrisztika kérdéseinek ehhez hasonló, de nem az etnolingvisztika nézeteire alapozó tárgyalását pedig SZILÁGYI N. 1999: 349–363.

Abból kiindulva, hogy minden egyes nyelvi elem átvehető, így az interferencia és az öröklés között csak kronológiai különbség van, TRUBECKOJ a nyelvek alakulástörténetének bemutatására szintén új metaforát használt. Az ún. Sprachbundtheorie-t ismertetve kiemelte, hogy az indoeurópai alapnyelv nem lehetett olyan értelemben egységes, ahogy azt a schleicheri ábra sugallja, az e családba sorolt nyelvek őseit inkább olyan rendszerek szövetségeként kell elgondolnunk, amelyek nem rokonok voltak, hanem rokonok lettek (SÁNDOR 2011: 74): az erőteljes érintkezés következtében nagy mértékben hasonlónak váltak, anélkül viszont, hogy valaha is ténylegesen azonosak lettek volna (TRUBETZKOY 1930).⁵⁰

Míg a Sprachbund-elmélet jeles képviselője, JAKOBSON annak érdekében, hogy rámutasson a családfa-koncepció és a TRUBECKOJ-féle elképzelés lényegi különbségére, a „leszármazási” viszony („parenté”) mellé a „szerzett” rokonság („affinité”) bevezetését javasolta (1936/1971: 236),⁵¹ milánói kortársa, PISANI a klasszikus modelltől éppen azáltal tért el minden addiginál következetesebben, hogy munkáiban az öröklés és kölcsönzés elvi azonosságát hangsúlyozta.⁵²

PISANI a hullámteóriát gondolta tovább, és a nyelvek genezisést a folyókhoz hasonlítva kifejtette, hogy „egyszerűsítünk, amikor mindig a Mincióról, Adigéről, Pórról stb. beszélünk: valójában különböző eredetű vizekről van szó, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben keverednek egymással [...]. És ahogyan konvencionálisan Pórról beszélünk azzal az egész vízfolyammal kapcsolatban, amely a Nyugati-Alpokból kiindulva ömlik az Adriai-tengerbe — bár ugyanilyen jogcímen nevezhetnénk Addának is attól a ponttól kezdve, ahol egymásba folyik az Adda és a Pó —, meglehetősen egyoldalú szemléletről tesz tanúbizonyságot, ha indoeurópai nyelvről beszélünk azon hagyomány okán, amely az indoeurópaiktól a mai olasz nyelvig vezet: csak azt nézzük, ami az olaszban az indoeurópaikra vezethető vissza, és nem vesszük tekintetbe az összes többi kapcsolatot — köztük a kevésbé szembetűnő összefüggéseket —, amelyek a latin hagyományú indoeurópai elemek fejlődését és átalakulását okozták [...]. Ha egy nyelv történetét úgy akarjuk leírni, ahogyan az valójában végbement, akkor azt csak visszafelé, hátrálva tudnánk megtenni [...]. Azonban, ha ez így van, akkor minden pillanatban egy új nyelvvel állunk szemben, amelyet a különböző helyekről származó elemek állandóan változó és eltérő egymásrahatása és keveredése hoz létre a beszélők végtelen számú nyelvi alkotásaiban” (1952).⁵³

⁵⁰ RÓNA-TAS 1978: 189–190, BALÁZS 1983: 14–16, MÁTÉ 1997: 186–187, SÁNDOR 2011: 74, további — főként historiográfiai — adalékokhoz RÓNA-TAS 1978: 118–122, 191, 281, 293–294, 365–366, BALÁZS 1983: 17–19.

⁵¹ Vö. RÓNA-TAS 1978: 192–193, BALÁZS 1983: 1416, MÁTÉ 1997: 186, 188, SÁNDOR 2011: 74.

⁵² RÓNA-TAS 1978: 192, 194, MÁTÉ 1997: 185.

⁵³ CSERESNYÉSI LÁSZLÓ fordítása. Vö. még például PISANI 1947, illetve RÓNA-TAS 1978: 191–192, MÁTÉ 1997: 185, a kapcsolódó olasz ún. neolingvisztikai irány téziseiről pedig lásd RÓNA-TAS 1978: 175–179, BEZECZKY 2002: 104–105, nem mindenben tartható magyarázattal H. TÓTH 1996: 184–185, 189, MÁTÉ 1997: 175–185.

11. A SCHLEICHER tanainak bírálatából született elméletek ugyanakkor nem tudták áttörni a pozitivistá-összehasonlító iskola „szilárd bástyáit” (HAJDÚ–DOMOKOS 1978: 119).⁵⁴

BOAS nézeteit manapság legfeljebb az ún. kontaktusnyelvekre korlátozva tartják érvényesnek (CSERESNYÉSI 2004: 202), PISANI elképzelése pedig mindössze az egykorú szakirodalomban jelenik meg, ahol viszont határozottan elutasítják, mert az „kihúzza a talajt a tudományos nyelvvizsgálat alól” (KENT 1948: 194–195). Bár a Wellentheorie-t a nyelvirokossági kérdésekkel foglalkozó dolgozatokban néha idézik, a hullámok képét pusztán egy másodlagos, az alapmodellt kiigazító, annak keresztmetszetét adó metaforaként kezelik (CSERESNYÉSI 1994: 4).⁵⁵

A nyelvszövegek gondolatának hasznosítása ennél jóval kiterjedtebb, ám többnyire szintén csak kiegészítő-szintetizáló jellegű. A trubeckoji elképzelésnek az ún. nyelvtipológiai és areális nyelvészeti kutatásokban van folytatása, amelyek legfőbb feladatának azonban éppen azt tartják, hogy — az univerzálék feltárásával, valamint a közös őstől származtatott nyelvek földrajzának elemzésével — az örökölt jegyeknek az általános hasonlóságoktól, illetve a szétválások utáni konvergenciáktól való elkülönítését segítse.⁵⁶ Ezzel összefüggésben a Sprachbundtheorie mára elfogadottá vált az összehasonlító nyelvészetben, de azal a korántsem lényegtelen megszorítással, miszerint a nyelvcsaládok magja egy-egy nyelv volt ugyan, utódnelveik viszont az érintkezések eredményeként alakultak ki és terjedtek el.⁵⁷

Az olyan elméleteken túl, mint például az olasz ANGELA MARCANTONIÓÉ (2002), a finn KALEVI WIIKÉ (2008), az észt AGO KÜNNAPÉ (1998) vagy a magyar PUSZTAY JÁNOSÉ (1995, 2000, 2010 stb., POMOZI 2010), amelyek naivitásba hajló kidolgozatlanságuk miatt nem vehetők komolyan számításba,⁵⁸ a finnugrisztikában nem is igazán fordul elő, hogy a nyelvek genetikai rendszerezését ne a családfaábrán, továbbá ennek ágrajzzá, esetleg kördiagrammá vagy kúppá alakított változatán jelenítenék meg⁵⁹ — a klasszikus keretből talán csak RÉDEI KÁROLYnak a nyelvszövegek-elméletre is építő fésűmodellje (1998: 25) lép ki valamelyest.⁶⁰

⁵⁴ Továbbá RÓNA-TAS 1978: 95, CSERESNYÉSI 1994: 4.

⁵⁵ Az eljáráshoz finnugrisztikai vonatkozásban lásd BÁRCZI 1953: 134–135, KLIMA 1996: 193, ITKONEN 2010: 248–249, KERESZTES 2010: 288 stb.

⁵⁶ HAJDÚ 1966: 18–19, HAJDÚ–DOMOKOS 1978: 93–137, BALÁZS 1983, BERECZKI 1983, 1998: 33–34, PUSZTAY 1983, ROT 1983, BYNON 1997: 237–240, BAKRÓ-NAGY 2006, HONTI 2010: 219–220, 229, bizonyos tekintetben SIPÓCZ 2006: 290, ITKONEN 2010: 249–251; egyéb tudománytörténeti adalékokhoz RÓNA-TAS 1978: 102, 253, 258–267, 276, 289, 293–298, 307, 322–324, 376–378, 386, 451.

⁵⁷ SÁNDOR 2011: 74.

⁵⁸ Tradicionális kritikájukhoz RÉDEI 1998: 25–27, 119–121, HONTI 2000, 2010: 212–229, HAJDÚ 2001, BAKRÓ-NAGY 2003, KERESZTES 2010: 281–288, emellett SÁNDOR 2011: 88–89.

⁵⁹ Ezekről KLIMA 1996: 188–193.

⁶⁰ RÉDEI nézeteinek összefoglalását lásd SÁNDOR 2011: 89–90.

Noha ettől az amerikai, ausztrál és afrikai komparatív kutatások hagyománya némileg különbözik, az eltérés elsősorban nem szemléleti eredetű. Miután e kontinensek sajátos történelméből adódóan az itteni nyelvek esetében a pozitívista módszerekkel dolgozó nyelvészek a rekonstrukciók során a szokásosnál is nagyobb nehézségekbe ütköznek, a családfák alapjául szolgáló előnyelvek hiányában inkább törzsek kisebb-nagyobb csoportjairól (mikro-, mezo- és makro-phylumokról) beszélnek, amelyek nem feltétlenül vezethetők vissza egyetlen közös ősrre, lazább-szorosabb összetartozásuk többirányú kontaktushatások eredménye is lehet (vö. SZILÁGYI N. 1999: 350, CSERESNYÉSI 2004: 201).⁶¹

A 20. század második felében a családfa-koncepciót elvi nézőpontból megkérdőjelező felvetések inkább az összehasonlító iskolán kívül, főként a szociolingvisták körében tűnnek fel. Az irányzat azon képviselői, akik a nyelvi mechanizmusok általános jellemzőit tanulmányozva a kanonizált elképzelés helyett a hullámok képének felelevenítését javasolják, lényegében URIEL WEINREICH gondolatmenetét követik (1958).⁶² Az amerikai élőnyelvi vizsgálatok jeles teoretikusa WILLIAM LABOVVAL és MARVIN HERZOGGAL közösen jegyzett alapozó munkájában kifejti (1968: 103), hogy egy modell „csak akkor nevezhető érvényesnek, ha a jelenleg zajló változásokat ugyanúgy magyarázni képes, mint a régmúltbelieket, ha elvezet a nyelv kialakulásáig, s ha beilleszthető a ma érvényes átfogó tudományos keretbe, az evolúcióelméletbe” (SÁNDOR 2011: 76).⁶³ Könnyen felismerhető, hogy WEINREICH ezen észrevételével a nyelvi folyamatok korábbi leírásaiból voltaképpen azt az uniformitás elvet hiányolta, ami Darwin koncepciójának fontos eleme volt, ám SCHLEICHER elméletébe furcsamód nem került be: a geológus Charles Lyelltől származó hipotézis szerint „nincs okunk kételkedni abban, hogy az evolúciós folyamatok a múltban is olyanféleképp játszódtak le, ahogyan ma, csak éppen a mai folyamatok közvetlenül megfigyelhetők, a múltbeliek meg nem” (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 128).⁶⁴

Mindazonáltal az, hogy SCHUCHARDT, SCHMIDT, TRUBECKOJ, PISANI és BOAS nézeteinek jelentőségére még az utókor összehasonlító nyelvészete sem figyel

⁶¹ Az amerikai helyzetről — az eurázsiai taxonómiákkal is egybevetve — lásd többek között AUSTERLITZ 1992a, 1992b, afrikai vonatkozásban CHILDS 2003, ausztráliai viszonylatban, a klaszszikus modelltől határozottabban elfordulva pedig DIXON 1997, AIKHENVALD–DIXON szerk. 2001. Ez utóbbiak hazai ismertetéséhez vö. még PUSZTAY 2000: 553–554, FEJES 2010, HONTI 2010: 227, további adalékként SIPOS 2005: 35–36.

⁶² Vö. például BAILEY 1973, LABOV 2007; adalékként BEZECZKY 1996: 439, WARDHAUGH 2002: 186, CRYSTAL 2003: 413.

⁶³ Lásd még SÁNDOR 1998: 66, illetve WEINREICHnak a nyelvszövetségek és a genetikus rokonság összeférhetőségéről írt — nem teljesen konzekvens érvelésű — tanulmányát (1958), ezen túl pedig vö. RÓNA-TAS 1978: 193, HONTI 2010: 220.

⁶⁴ Ennek darwini alkalmazásáról, illetőleg nyelvészeti vonatkozásairól bővebben lásd FEHÉR 2011a, továbbá SÁNDOR–KAMPIS 2000: 127–128, SÁNDOR 1998: 66, 79–80, 2001b: 16–18, 2011: 75–76, KIS 2003, KAMPIS 2005: xiii–xiv, xviii, xxxiii.

fel, korántsem különös. Az elméleteket bemutató metaforák önmagukban is eléggé világosan jelzik, hogy ezek az elképzelések szöges ellentétben állnak napjaink nyelvrokonság-kutatásának axiómaival. A nyelveket változatos, dinamikus rendszerekként kezelve valójában megfordítják a családfaábrát, és egy olyan alakulástörténetet vázolnak, amiben immár nem az a természetes, hogy a nyelvek egyetlen, abszolutizált ősz leágazásai, hanem az, hogy bennük többféle előzmény eltérő erősségű szárai futnak egybe.⁶⁵

12. Nem kell különösebb éleslátás annak a felismeréséhez sem, hogy a 20. század első felének a schleicheri tanokkal szemben megfogalmazott koncepciói valójában a Sprachphilosophie szellemiségét mutatják. Relatív rokonságfelfogásuk a romantika kori affinitásfogalom származási értelemben vett leszűkítésének feleltethető meg, folyamatadekvát közelítésmódjuk HERDER genezisével szemléletét idézi, az pedig, ahogy ennek eredményeképpen a változást és a heterogenitást a nyelv inherens tulajdonságainak tekintik, HUMBOLDT téziseire emlékeztet.

Nem meglepő, hogy a hullám, a szívárvány, a gömb, a gyökér, a szövetség és a folyam képeinek szintetizáló továbbgondolásával⁶⁶ végül ahhoz a hálózat-metaforához jutunk, amire már a herderi nézetekhez FRITZ MAUTHNER filozófiáján (1901) keresztül kapcsolódó LUDWIG WITTGENSTEIN (1953/1992) is utalt. Az affinitás tágabb, 19. századi jelentését tükröző ún. családi hasonlóság bevezetésekor a „játék” kapcsán indirekt módon és más oldalról közelítve, de tulajdonképpen HUMBOLDTnak a nyelvek jellegzetességei és az emberi arcok tulajdonságai között vont képletes párhuzamát idézte fel (1836/1985: 86).

„Vizsgáld meg például azokat a folyamatokat, amelyeket »játékok«-nak nevezünk. [...] Mi a közös mindezekben? — Ne mondd, hogy »Kell valami közösnek lennie bennük, különben nem hívnák őket 'játékok'-nak« — hanem nézd meg, van-e valami közös mindben. — Mert ha megnézed őket, nem fogsz ugyan olyasmit látni, ami mindben közös, de látsz majd hasonlóságokat, rokonságokat, mégpedig egész halomnyit. [...] E vizsgálódás eredménye pedig így hangzik: az egymást átfedő és keresztező hasonlóságok bonyolult hálóját látjuk. Hasonlóságokat nagyban és kicsiben. [...] Ezeket a hasonlóságokat nem tudom jobb szóval jellemezni, mint hogy »családi hasonlóság«-ok; mert így fedik át és keresztezik egymást a különböző hasonlóságok, amelyek egy család tagjai között állnak fenn: termet, arcvonások, a szem színe, a járás, a temperamentum stb., stb. — És azt állítom: a 'játékok' egy családot alkotnak” (WITTGENSTEIN 1953/1992: 57–58).⁶⁷

⁶⁵ Vö. RÓNA-TAS 1978: 102, 194, 281, SZILÁGYI N. 1999: 355, 357.

⁶⁶ A probléma részleges felvetéséhez vö. SZILÁGYI N. 1999: 358–359.

⁶⁷ A szerző kiemeléseit töröltem. A „családi hasonlóság” és a háló fogalmának összefüggéseiről WITTGENSTEIN kései filozófiájának története felől közelítve vö. még NYÍRI 2004: 22–23, a

Ez a rokonsági hálózat relatív, tehát dinamikus és változatos, így karakterét tekintve teljes egészében grammatika, még hozzá egy olyan grammatika, amiben az egybetartozás erőssége immár „nem azon múlik, hogy valamely szál egész hosszában végigfut-e a fonálon, hanem azon, hogy elég sok szál fonódik-e össze egymással” (WITTGENSTEIN 1953/1992: 58).

13. Első ránézésre paradoxnak látszhat, hogy az itt körvonalazódó elképzelés egyszerre van összhangban és ellentétben a darwini gondolatokkal. Egyrészt az evolúcióelméletnek megfelelően a mechanizmusokra koncentrálnak, így Lyell elvét követi, a nyelvet pedig olyan rendszernek gondolja, amelynek két, egymásba ágyazott szerveződési szintje (a csoporté és az egyéné) panta rhei („minden folyik”) elven működik: szüntelen mozgása révén létmódját tekintve csak története, mégpedig egymással szervesen összeszövődő társas és egyéni története, azaz filo-, illetve ontogenezise van. Másrészt viszont egy lényeges ponton eltér a törzsfajlás eredeti koncepciójától, hiszen éppen a családfa képének használhatóságát vitatja.

Közismert, hogy a lingvisztikai párhuzamot maga DARWIN említette meg azért, hogy a fajok genealógiájával kapcsolatos nézeteit megvilágítsa: „Hasznos lesz, ha az osztályozás e felfogását a különböző nyelvek példáján illusztráljuk. [...] Az egy töről eredő nyelvek között a különböző fokú eltéréseket egymás alá rendelt csoportok segítségével kellene kifejeznünk. A legmegfelelőbb, vagy úgy szólván az egyetlen lehetséges elrendezés itt is a genealogikus lenne, és ezáltal természetes is, mert az élő és a holt nyelveket a legszorosabb rokoni kapcsolatok segítségével kötné össze egymással, és beszámolna valamennyi nyelv fejlődéséről és eredetéről” (1859/2005: 374–375).⁶⁸

DARWINnak ez az ötlete azonban történetesen téves volt (SÁNDOR 2011: 72, 75, 78). Az egyszülős ábra valamelyest már a biológiai folyamatok tekintetében is megtévesztő, ám korántsem olyan mértékben, mint nyelvészeti alkalmazásakor. Az előbbi esetben a családfa rajza inkább csak egy nagyítás megválasztását jelenti (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 140),⁶⁹ az utóbbiban viszont a lényegre érintő anomáliát (SZILÁGYI N. 1999: 350–351).

Míg a nyelvek kisebb-nagyobb mértékű keveredéséhez elegendő az emberi interakció, a fajoknál nem elég az együttélés, az egyedeknek jórészt szaporodási közösséget is kell alkotniuk egymással. Az egyetlen őstől való származtatás ugyanakkor biológiai vonatkozásban sem egészen pontos. „Minden faj (illetve kisebb vagy nagyobb rendszertani egység) számos más fajjal áll történeti kapcsolatban. A fajok eredete nem egyetlen történet. Nem igaz, hogy egy fajnak egy

---

nyelvfilozófia oldaláról lásd FARKAS–KELEMEN 2002: 31–32, az elme konnekcionista modelljei irányából pedig NÁNYAI 1997: 820–821.

⁶⁸ Vö. még RÓNA-TAS 1978: 92–93, SÁNDOR 2011: 72.

⁶⁹ További adalékként lásd KAMPIS 2000: 37–38.

eredete volna: az izoláció hiányában legfeljebb különböző források arányairól lehet beszélni. Egy fajnak annyi története van, ahány egyede, és annyi őse, ahány elődje az egyedeknek. Ezek vagy ugyanabba a fajba tartoznak, vagy nem — egy darabig rendszerint igen, aztán rendszerint nem” (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 140).

Egyébiránt DARWIN szemléletmódja is ehhez igazodott; talán nem véletlen, hogy fajfelfogását WITTGENSTEIN „családi hasonlóság” fogalmával állítják párhuzamba (KAMPIS 2000: 13, 39, 42, 2005: xvii), evolúciókonceptiója legfontosabb elemének pedig azt tartják, ahogyan ennek következtében — a heterogenitást és a dinamizmust egymásravezítve — összefüggést teremt a fajok, a kisebb genealógiai csoportok, valamint az egyedek között (KAMPIS 2000: 35).

DARWIN a nyelvész SCHUCHARDT szivárványteóriáját előlegezte meg biológiai vonatkozásban, amikor utazásai tanulságait összegezve megállapította, hogy a fajok időbeli alakulásukon túl földrajzilag is „rendre kicserélődnek, de közöttük fokozatos átmenet észlelhető, a közbülső változatok finom, besorolhatatlan, megszámlálhatatlan fokozatainak keresztül” (KAMPIS 2000: 36).⁷⁰ Ettől fogva gondolkodásában nem is annyira a fajok, hanem inkább a különféle kontextusfüggő változatok a fontosak. Ily módon relatív fajértelmezése épp olyan radikálisan antiesszencialista, mint a prototípus-elmélet előfutárának tartott WITTGENSTEIN kategorizációmodellje, és épp úgy enyhén nominalista, mint HUMBOLDT nyelvképe.⁷¹

A darwini logika szerint az egy fajba tartozás feltétele nem disztinktív jegyek együttes érvényesülése (konjunkció), hanem bizonyos tulajdonságok vagylagos jelenléte (diszjunkció). Az evolúcióelmélet a faj fogalmát ebből adódóan nem valamiféle diszkrét határokkal rendelkező, abszolút entitásnak tekinti, hanem egy absztrakt elnevezésnek, ami megengedi a köztes sávok létezését is. Ezáltal az egyedekkel szemben tagadja ugyan a fajok valóságosságát, ám ezt csak korlátozottan teszi, hiszen azok meghatározását mindeközben szigorúan a tényleges dolgokhoz, a biológiai folyamatokhoz kapcsolja. Ezt mutatja, hogy DARWIN felfogásában a változatok és a fajok környezetükbe beágyazódó populációkként kezelendők, amelyek erre vonatkozó „identitást fejeznek ki, s hogy mi bizonyul releváns azonosító jegyeknek az egyes változatokra nézve, az nem a fajból, illetve a változathoz magából, hanem a csoportok összetételéből és az általuk meghatározott kontextusból következik” (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 136–137).⁷²

⁷⁰ Vö. SÁNDOR–KAMPIS 2000: 128–129.

⁷¹ A kérdéskörhöz kiegészítésként lásd ROSCH 1978, 2003, ROSCH–MERVIS 1975, BIBOK 1991–1992: 5–7, KAMPIS 2000: 36–37, 39–40, 42, 2005: xvii, SÁNDOR–KAMPIS 2000: 126, 128, 134, 136–140, SÁNDOR 2011: 75, PLÉH 2003: 306–307, BAŃCZEROWSKI 2009: 253–255, CSERESNYÉSI 2009: 13–15.

⁷² Vö. még KAMPIS 2000: 35–36, 2005: xvi–xviii, SÁNDOR–KAMPIS 2000: 128–134, 136–138, SÁNDOR 2011: 75.

Jól látszik, hogy ez a gondolatmenet teljességgel megfeleltethető a nyelvek hálózatmodelljének, amellyel — furcsamód — éppen a darwini példa által megnyitott SCHLEICHER-féle kerülőútról találhatunk vissza a darwini koncepcióhoz.⁷³ A fajfogalom ilyen értelmezésének módszertana „általános példát nyújt arra, hogyan lehet inhomogén, időben is változó rendszerekről kategóriáktól mentesen gondolkodni” (KAMPIS 2000: 35), amelynek nyomán haladva a nyelvek alakulástörténetéről, majd az ebből adódó rokonsági viszonyokról egy a szokásostól merőben eltérő kép tárul elénk.

14. Azt, hogy a nyelvhalózat-koncepció korántsem naiv elképzelés, sőt nem pusztán versenyképes lehet a családfaelmélettel, de új távlatokat is nyithat az összehasonlító nyelvtudomány számára, több, a nyelvrokonság-kutatás tágabb és szűkebb kontextusát jelentő tényező sejteti.

Megjegyzendő mindenekelőtt, hogy az elképzelés átfogó értelemben véve tökéletesen illeszkedik ahhoz a kétszintű hálózatmodellhez, amit közösségi vonatkozásban, valamint a nyelvelsajátítás kapcsán empirikus oldalról már számos szocio- és pszicholingvisztikai írás, teoretikus érveléssel pedig több nyelvelméleti, illetve elmefilozófiai dolgozat is felvázolt. Ezek egybehangzó tanúsága szerint ugyanis a csoportok nyelve a társas kapcsolatok révén képletesen maga is egy grammatikai hálózatot képez, aminek egyes pontjaira ráközelítve pedig a fizikailag is tetten érhető, az agy/elme neurális-kognitív struktúrái révén szintén hálózatos módon szerveződő egyéni nyelvek tűnnek elő.⁷⁴

Nyilvánvaló az is, hogy a hálózatalapú nyelvészeti megközelítés az eredendő nyelvkeletkezés ügyét nemhogy nem kerüli meg, de a kérdéskör kutatását egyenesen magába integrálja; az adatok helyett a mechanizmusokra koncentrálna e keretben a nyelv első megjelenésének problémája immár mint a vizsgálódás természetes velejárója vetődik fel. A modell kontextualitása folytán a hálózatos nyelvi rendszert eleve olyan relatív struktúraként tünteti fel, ami csak számos, eltérő jelentőségű történeti gyökeréből együttesen magyarázható meg, ám aminek előzményei közül a csoportkohézió növelésének igénye a többenél mégis hangsúlyosabbnak látszik. Ez a nézet — amellet, hogy összevág a herderi-humboldti axiómával, miszerint a nyelv lényege elsősorban nem referenciális, hanem fatikus jellegében rejlik — a törzsfajlás tágabb forгатókönyvébe is jól belehelyezhető: a nyelv közösségképző szerepének kiemelése „szervesebben illeszti az embert az evolúció folyamatába azzal, hogy kapcsolatot teremt az emberi nyelvi viselkedés és a primáták társas viszonyokat kifejező viselkedése között, mint ha

⁷³ Ehhez tudománytörténeti oldalról lásd NERLICH 1989, SÁNDOR 2011: 72, 75, a konnekcio-nizmus és az evolúcióteória közös szemléleti vonásai kapcsán pedig KAMPIS 2000: 39–40.

⁷⁴ NÁNAY 1996, 1997, 2000: 127, 130, 132–139, 147–150, BOCZ 1998, SÁNDOR 1998: 64, 68–73, 2001a, KIS 2003, MACWHINNEY 2003: 507–509, 512–518, MACWHINNEY–LEINBACH–TARABAN–MCDONALD 1989, FEHÉR 2008a, 2008b, 2011b, 2011c, GYÖRI 2008: 259–260, KOVÁCS 2011 stb.

azt tételezzük föl, hogy a nyelv elsődleges — és sok nyelvész számára kizárólagos — funkciója a gondolatok közlése” (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 143).⁷⁵

Arról, hogy ez a vélekedés a 21. század nyelvtudománya számára nemigen jelent majd tévutat, egyébként már most számos biztató eredmény árulkodik — nem a nyelvészet területéről, hanem a nyelveredet iránt a kognitív evolúció kapcsán érdeklődő etológiából és pszichológiából. Ezek közül csak néhányat említve: ROBIN DUNBAR pletykaelmélete kifejtésekor arra a megállapításra jut, hogy a nyelv az emberszabásúaknál megfigyelhető, a csoport tagjainak egybetartozását erősítő kurkászást váltotta fel (1996, 1998). Ezzel összhangban van STEVEN MITHEN (1996), de lényegében ROBERT WORDEN (1999) következtetése is, amely szerint a verbalitás abból a szociális intelligenciából magyarázható, ami a főemlősöknél a társas helyzetek kezeléséért felelős. Hasonló ehhez MERLIN DONALD javaslata (2001) is, aki úgy vélekedik, hogy a vokális nyelvet lehetővé tevő két nagy kognitív változás (az epizodikus kultúrából a mimetikusba, majd a mitikusba való átmenet) mögött a kommunikációs igények megnövekedése áll, ezek viszont elválaszthatatlanok a csoportban éléstől. JEAN AITCHISON kutatásaiból (2000) kitűnik, hogy a nyelv az információk átadásában mérsékelten jónak, a térbeli, illetve emocionális leírások tekintetében meg kifejezetten gyengének bizonyul, viszont különösen alkalmas arra, hogy kapcsolatokat építsen és tartson fenn (vö. főként 16–25). LEDA COSMIDES és JOHN TOOBY tanulmánya (1993) arra mutat rá, hogy könnyebben oldunk meg problémákat társas környezetben találva, mint elvont logikai keretben.⁷⁶

Nem mellékes az sem, hogy a hálózatstruktúra az ún. kontaktusnyelvek genesisének modellezésére is alkalmasnak tűnik. E keretben a pidzsinek és kreolok immár nem „kivételes” jelenségek abban az értelemben, hogy létrejöttük ugyanúgy találkozó rendszerek kölcsönhatásainak tulajdonítható, mint a többi nyelv keletkezése, csak esetükben a forrásnyelvek szálainak összeszövődése jóval nagyobb fokú is lehet. Ez pedig éppúgy létrejöttük sajátos, lingua franca kiindulású kontextusából adódik, mint azok a szerkezeti hasonlóságok, amelyeket a legkülönfélébb kreolok körében tapasztalhatunk.

A kognitív tudományok megállapításai szolgálhatnak megerősítésként arra nézve is, hogy jó nyomon járunk, ha ezeket a strukturális analógiákat a továbbiakban nem egyetlen közös ősből (a WHINNOM és TODD által feltett ún. szabir alapnyelvből),⁷⁷ de nem is az e nyelveket kialakító egyének valamiféle biológiai-

⁷⁵ A klasszikus nézethez vö. leginkább CHOMSKY 1975: 57, 69, 1980: 51, 230. A kérdésről lásd még FARKAS–KELEMEN 2002: 2223.

⁷⁶ A témához lásd még EMLER 1994, CSÁNYI 1998, 1999: 133–134, 250, 2000: 34, SZVETELSZKY 2002, SZATHMÁRY–SZÁMADÓ 2008, továbbá SÁNDOR 2002: 68–69, SÁNDOR–KAMPIS 2000: 142–143, KIS 2003, PLÉH 2009: 15–17, PLÉH–LUKÁCS 2003: 496–502.

⁷⁷ WHINNOM 1965 és TODD 1974. A pidzsinek efféle eredeztetésének problematikájáról részletesen lásd még FEHÉR 2011a.

lag programozott, univerzális nyelvformáló képességéből származtatjuk, ahogy ez utóbbit CHOMSKY evolúciósan vitatható teóriája nyomán DEREK BICKERTON gondolja (1983, 1984, általánosítva 1990/2004).⁷⁸ A pszichológus AITCHISON a pidzsinek és kreolok genezisének tanulmányozva arra jutott, hogy e nyelvek konvergencia változása leginkább egy olyan, több generáción át tartó folyamattal jellemezhető, mint amelyet a „spagettikereszteződések”-ként emlegetett közlekedési csomópontoknál megfigyeltek: bár elvileg számos módja van annak, hogy az emberek átjussanak ezeken az igen bonyolult forgalmi hálózatokon, egy idő után mégis mind ugyanazt a néhány útvonalat választják (1989, 2000: 12–13, 135–147).

Bár kívül esik a hálózatmodellekkel dolgozó etológusok és pszichológusok érdeklődési körén, az már az e diszciplináknak a kérdéskörhöz közvetetten kapcsolódó megállapításaiból is eléggé jól látszik, hogy a rokonsági viszonyokat a nyelvi interferenciák erősebb-gyengébb egybefonódásaiból származtató hálózatelmélet a klasszikus nyelvcsaládok képét is átrendezi.

A modell ahelyett, hogy egyetlen, stabil nyelvtani váznak tekintett sajátosságcsoportot kiemelne, majd elkülönítené az ehhez állítólag jórészt csak lexikális többletként járuló újabb elemektől, a nyelvek alakulástörténetét valamennyi, egymással hálózatszerűen találkozó előzménye dinamikus összjátékának tulajdonítja: a magyar esetében például a nyelvstruktúra szerves komponenseiként számol még egy igen markáns ótörök szállal is, egy ennél kevésbé meghatározó, de azért jelentős szláv kapcsolattal, kisebb mértékben pedig a német, latin és minden más érintkező nyelv rendszertani hatásával (vö. SZILÁGYI N. 1999: 356, 363).

15. Tekintettel arra, hogy a hálózatrendszerek minden eleme összefügg egymással, az egyes nyelvek ilyen értelemben vett filogenezisének kibontásához a folyamatot egészében és a jelenből visszafelé haladva kell megragadni. Ez viszont azon túl, hogy az eddigieknél lényegesen komplexebb vizsgálatokat kíván meg, nem pusztán a jelenlegi schleicheriánus irányzat axiomatikus átfarmálódásával jár, de hálózatalapú közelítésmódot igényel a klasszikus összehasonlító iskola szemléletét továbbvivő,⁷⁹ a közösségi értelemben vett nyelv történetét vizsgáló nyelvtudománytól is.

E feladatokat látva persze lehetnek, akik szívesebben maradnának valamiféle ésszerű kompromisszumnál, és a könnyebb tárgyalhatóság érdekében a nyelvek rokonsági viszonyainak bemutatására eztán is a családfamodellt, legfeljebb annak egy rugalmasabb (kisebb mértékű relativitást is megengedő) változatát használnák. Ez az eljárás vitathatatlanul kényelmesebb volna, ám éppen azokat a té-

⁷⁸ Vö. H. VARGA 2001, WARDHAUGH 2002: 67–68, CSERESNYÉSI 2004: 212–213, MAGYARI 2005: 455–460.

⁷⁹ Ehhez általában véve BÉKÉS 1997, konkrétan pedig FEHÉR 2004, illetve 2011a.

nyezőket zárna ki a vizsgálódásból, amelyekről az itt taglaltak alapján bizonyosodott, hogy a nyelvtől elválaszthatatlan, lényegi tulajdonságok (vö. SÁNDOR 1998: 69, 74, 81).

Ahogy WITTGENSTEIN írja: „Minél inkább szorosan a tényleges nyelvre irányul vizsgálatunk, annál élesebb lesz az ellentét a nyelv és követelésünk között. A szembenállás elviselhetetlen lesz; s ekkor attól kell félnünk, hogy a követelés valami üressé válik. — Csúszos, jeges útra tévedünk, ahol nincsen súrlódás, a feltételek tehát bizonyos értelemben ideálisak — de éppen ezért nem is tudunk járni. Mi pedig menni akarunk, s ehhez szükségünk van a súrlódásra. Vissza a göröngyös talajra! [...] Azt lehetne mondani: a szemléletnek meg kell fordulnia, de saját tulajdonképpeni szükségletünk mint sarokpont körül” (1953/1992: 77–78).⁸⁰

FEHÉR KRISZTINA

Irodalom

- AIKHENVALD, ALEXANDRA Y.–DIXON, ROBERT M. W. szerk. (2001): *Areal diffusion and genetic inheritance. (Problems in comparative linguistics.)* New York, Oxford University Press.
- AITCHISON, JEAN (1989): Spaghetti junctions and recurrent routes: some preferred pathways in language evolution. *Lingua* 77: 151–171.
- AITCHISON, JEAN (2000): *The seeds of speech. (Language origin and evolution.)* Cambridge, Cambridge University Press.
- AUSTERLITZ, ROBERT (1992a): Az uráli nyelvcsalád más nyelvcsaládokkal való összehasonlításáról. In: AUSTERLITZ, ROBERT: *Nyelvek és kultúrák Euráziában. (Válogatott tanulmányok.)* Budapest, Tankönyvkiadó. 250–257.
- AUSTERLITZ, ROBERT (1992b): Nyelvcsalád-sűrűség Észak-Amerikában és Euráziában. In: ROBERT AUSTERLITZ: *Nyelvek és kultúrák Euráziában. (Válogatott tanulmányok.)* Budapest, Tankönyvkiadó. 258–266.
- BAILEY, CHARLES-JAMES H. (1973): *Variation and linguistic theory.* Arlington, Center for Applied Linguistics.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE (2003): Az írástudók felelőssége. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 46–63.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE (2006): Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése. In: KIEFER FERENC szerk.: *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 267–287.
- BALASSA JÓZSEF (1922): Schuchardt és a magyar nyelvtudomány. *Magyar Nyelvőr* 51: 6–9.
- BALÁZS JÁNOS (1970): A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920).* Budapest, Tankönyvkiadó. 13–36.

⁸⁰ A szerző kiemelését töröltem.

- BALÁZS JÁNOS (1983): Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és legfőbb eredményei. In: BALÁZS JÁNOS szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó. 7–112.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2009): A nyelvészeti strukturalizmus és kognitívizmus alapelvei és tézisei. *Magyar Nyelvőr* 133: 253–262.
- BÁRCZI GÉZA (1953): *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÉKÉS VERA (1991): „Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság!” — Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. (A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai.)* Budapest, Akadémiai Kiadó. 89–95.
- BÉKÉS VERA (1993): A 'rokonság' terminus jelentésváltozása a 19. századi nyelvtudományi vitákban. In: SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE–SZÍJ ENIKŐ szerk.: *Hajdú Péter 70 éves. Linguistica Series A Studia et dissertationes 15*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 45–49.
- BÉKÉS VERA (1997): *A hiányzó paradigma*. Debrecen, Latin Betűk.
- BERECZKI GÁBOR (1983): A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: BALÁZS JÁNOS szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó. 207–236.
- BERECZKI GÁBOR (1998): *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest, Universitas Kiadó.
- BERECZKI GÁBOR (2010): Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.: *A nyelvrokonságról. (Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.)* Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Kiadó. 31–44.
- BEZECZKY GÁBOR (1996): Bábeli nyelvészet. (Ronald Wardhaugh: Szociolingvisztika.) *BUKSZ* 8: 436–444.
- BEZECZKY GÁBOR (2002): *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Modern filológiai füzetek 58. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BIBOK KÁROLY (1991–1992): Szószemantika: egy elmélet vagy több elmélet? *Néprajz és Nyelvtudomány* 34: 3–25.
- BICKERTON, DEREK (1983): Creole languages. *Scientific American* 249: 116–122.
- BICKERTON, DEREK (1984): The language bioprogram hypothesis. *The Behavioral and Brain Sciences* 7: 173–221.
- BICKERTON, DEREK (1990/2004): *Nyelv és evolúció*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BOAS, FRANZ (1917): Introductory. *International Journal of American Linguistics* 1: 1–8.
- BOAS, FRANZ (1929): Classification of American Indian Languages. *Language* 5: 1–7.
- BOCZ ANDRÁS (1998): A nyelvi kompetencia modellálása konnekcionista alapú rendszerekkel: újabb kísérletek. In: PLÉH CSABA–GYÖRI MIKLÓS szerk.: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya Kiadó. 221–233.
- BUDENZ JÓZSEF (1879): Ismertetés és bírálat — Studien zur vergleichung der ugro-finnischen und indogermanischen Sprache (von Nikolai Andersen). *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 309–324.

- BYNON, THEODORA (1986): August Schleicher. In: BYNON, THEODORA–PALMER, FRANK R. szerk.: *Studies in the history of western linguistics*. Cambridge, Cambridge University Press. 129–149.
- BYNON, THEODORA (1997): *Történeti nyelvészet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- CHAMBERS, JACK K. (2003): *Sociolinguistic theory. (Linguistic variation and its social significance.)* Oxford–Cambridge, Blackwell.
- CHAMBERS, JACK K.–TRUDGILL, PETER (1998): *Dialectology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- CHILDS, GEORGE T. (2003): *An introduction to African languages*. Amsterdam, John Benjamins.
- CHOMSKY, NOAM (1975): *Reflections on language*. New York, Pantheon Books.
- CHOMSKY, NOAM (1980): *Rules and representation*. New York, Columbia University Press.
- CONDILLAC, ÉTIENNE B. (1754/1976): *Értekezés az érzetekről*. Budapest, Magyar Helikon.
- COSMIDES, LEDA–TOBBY, JOHN (1993): Cognitive adaptations for social exchange. In: BARKOW, JOHN–COSMIDES, LEDA–TOBBY, JOHN szerk.: *The adapted mind*. Oxford, Oxford University Press. 162–228.
- CRYSTAL, DAVID (2003): *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874): *A magyar nyelv szótára*. Pest, Magyar Tudományos Akadémia.
- CSÁNYI VILMOS (1998): A kultúra és a nyelv kialakulása az emberi evolúcióban: egy etológiai rekonstrukció. In: PLÉH CSABA–GYÖRI MIKLÓS szerk.: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya Kiadó. 165–176.
- CSÁNYI VILMOS (1999): *Az emberi természet. (Humánétológia.)* Budapest, Vince Kiadó.
- CSÁNYI VILMOS (2000): *Bukfenc és Jeromos. (Hogyan gondolkodnak a kutyák?)* Budapest, Vince Kiadó.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ (1994): *Gengo sesshoku to saikō*. (Phd-értekezés.) Tokió, Kokusai Kirisutokyō Daigaku.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ (2004): *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 37. Budapest, Tinta Kiadó.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ (2009): Poliszémia és jelentéskiterjesztés. (Az elveszett kontextus nyomában.) *Magyar Nyelvjárások* 47: 5–20.
- DARWIN, CHARLES (1859/2005): *A fajok eredete. (Természetes kiválasztás útján.)* Budapest, Typotex Kiadó.
- DIXON, ROBERT M. W. (1997): *The rise and fall of languages*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DOMOKOS PÉTER (1998): *Szkitiától Lappóniáig. (A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban.)* Budapest, Universitas Kiadó.
- DONALD, MERLIN (2001): *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- DUNBAR, ROBIN I. M. (1996): *Grooming, gossip, and the evolution of language*. Cambridge, Harvard University Press.
- DUNBAR, ROBIN I. M. (1998): The social brain hypothesis. *Evolutionary Anthropology* 6: 178–190.

- EMLER, NICHOLAS (1994): Gossip, reputation, and social adaption. In: GOODMAN, ROBERT F.–BEN-ZE'EV, AARON szerk.: *Good gossip*. Lawrence, University of Kansas Press. 117–138.
- FARKAS KATALIN–KELEMEN JÁNOS (2002): *Nyelvfilozófia*. Budapest, Áron Kiadó.
- FEHÉR KRISZTINA (2004): Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban. (A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején.) *Magyar Nyelvjárások* 42: 5–32.
- FEHÉR KRISZTINA (2008a): A szó problémája 2. *Magyar Nyelvjárások* 46: 55–70.
- FEHÉR KRISZTINA (2008b): Grammatika és hangsorminta. *Magyar Nyelvjárások* 46: 21–54.
- FEHÉR KRISZTINA (2011a): A családfamodell és következményei. *Magyar Nyelvjárások* 49: 105–128.
- FEHÉR KRISZTINA (2011b): Anyanyelv és közösség. *Magyar Nyelvőr* 135: 65–77.
- FEHÉR KRISZTINA (2011c): A nyelv modularizálódó hálógrammatikája és az alkalmazott nyelvtudomány. *Modern Nyelvoktatás* 17/2–3: 87–100.
- FEJES LÁSZLÓ (2010): Nyelvek tündöklése és bukása. (Családfák helyett.) *Nyelv és Tudomány*. 2010. szeptember 20. URL: <http://www.nyest.hu/hirek/nyelvek-tundoklese-es-bukasa>.
- GÁLDI LÁSZLÓ (1970): Etimológiánk száz éve és ma. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Budapest, Tankönyvkiadó. 99–108.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1898): A jelenkori nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 27: 6–13, 53–61, 97–103, 193–201, 339–343, 433–438, 481–486.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1927/1938): Magyar nyelvészet. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Összegyűjtött művei 1*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 110–112.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1930/1960): Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink*. Nyelvtudományi Értekezések 24. Budapest, Akadémiai Kiadó. 5–30.
- GYARMATHI SÁMUEL (1799/1999): *Affinitás*. (A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn nyelvekkel.) Bibliotheca Regulyana 3. Budapest, Tinta Kiadó.
- GYÖRI MIKLÓS (2008): A megismerő elme átfogó modelljei. In: CSÉPE VALÉRIA–GYÖRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT szerk.: *Általános pszichológia 3. (Nyelv, tudat, gondolkodás)*. Budapest, Osiris Kiadó. 229–266.
- HAJDÚ PÉTER (1966): *Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai)*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HAJDÚ PÉTER (2001): Egy vitás paleolingvisztikai teória. *Magyar Nyelvjárások* 39: 3–12.
- HAJDÚ PÉTER–DOMOKOS PÉTER (1978): *Urali nyelvrokonaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HERDER, JOHANN G. (1772/1983): Értekezés a nyelv eredetéről. In: HERDER, JOHANN G.: *Értekezések, levelek*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 169–345.
- HONTI LÁSZLÓ (2000): Pusztyai János „Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Uralische)” Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 43. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1995. *Nyelvtudományi Közlemények* 97: 296–330.

- HONTI LÁSZLÓ (2010): Anyanyelvünk rokonságáról. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.: *A nyelvrokonságról. (Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.)* Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Kiadó. 161–246.
- HUMBOLDT, WILHELM (1812/1985): A baszk nyelvvel és nemzettel foglalkozó írás bejelentése nézőpontjának és tartalmának ismertetésével. In: HUMBOLDT, WILHELM: *Válogatott írásai*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 7–27.
- HUMBOLDT, WILHELM (1822/1985a): A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben. In: HUMBOLDT, WILHELM: *Válogatott írásai*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 29–67.
- HUMBOLDT, WILHELM (1822/1985b): A történetíró feladatáról. In: HUMBOLDT, WILHELM: *Válogatott írásai*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 117–150.
- HUMBOLDT, WILHELM (1830–1835/1985): Einleitung zum Kawi-Werk. (Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts.) In: HUMBOLDT, WILHELM: *Schriften zur Sprache*. Universal-Bibliothek 6922/3. Stuttgart, Phillipp Reclam jun. 30–207.
- HUMBOLDT, WILHELM (1836/1985): Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: HUMBOLDT, WILHELM: *Válogatott írásai*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 69–115.
- HUNFALVY PÁL (1858): A lapp nyelv, vagy az igazolt és megigazított Sajnovics. *Akadémiai Értesítő* 18: 3–59.
- ITKONEN, ESA (2010): A családfe és/vagy a nyelvek közti kapcsolatok a modern összehasonlító nyelvtudományban: a finnugor nyelvek rekonstrukciójának néhány problémája. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.: *A nyelvrokonságról. (Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.)* Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Kiadó. 247–253.
- JAKOBSON, ROMAN (1936/1971): Sur la théorie des affinités phonologiques entre les langues. In: JAKOBSON, ROMAN: *Selected Writing I. (Phonological Studies.)* Hága–Párizs, Mouton. 234–246.
- KAMPIS GYÖRGY (2000): A tudás folytonossága a paradigmák rendszerében. *Világosság* 11–12: 32–42.
- KAMPIS GYÖRGY (2005): Bevezető tanulmány. (Darwin és A fajok eredete.) In: DARWIN, CHARLES (1859/2005): *A fajok eredete. (Természetes kiválasztás útján.)* Budapest, Typotex Kiadó. vii–xl.
- KELEMEN JÁNOS (1990): *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KELEMEN JÁNOS (2000): *A nyelvfilozófia rövid története Platóntól Humboldtig*. Budapest, Áron Kiadó.
- KELEMEN JÓZSEF (1970): A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Budapest, Tankönyvkiadó. 77–97.
- KENT, ROLAND G. (1948): Pisani V., *Linguistica generale e indoeuropea*. Milano, 1947. *Language* 24: 194–195.

- KERESZTES LÁSZLÓ (2010): A magyar nyelv eredete. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.: *A nyelv-rokonságról. (Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.)* Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Kiadó. 277–292.
- KIS TAMÁS (2003): Az evolúciós gondolkodás a nyelvészetben. (Összefoglaló áttekintés.) (Előadás). *A nyelvtudomány újabb ágainak és irányzatainak bemutatása.* (A Debreceni Akadémiai Bizottság Nyelvészeti Munkabizottságának előadás-sorozata.) Debrecen. URL: <http://mnytud.arts.klte.hu/tananyag/nyelvkialak/dab-ea.htm>.
- KLIMA LÁSZLÓ (1996): Az uráli őshazaábrák történelmi-földrajzi vonatkozásai. In: MÉSZÁROS EDIT szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére.* Szeged, A JATE Finnugor Tanszék különkiadványa. 188–195.
- KOVÁCS LÁSZLÓ (2011): Hálózat kutatás és szociolingvisztika. *Magyar Nyelvőr* 135: 90–96.
- KÜNNAP, AGO (1998): *Breakthrough in present-day Uralistics.* Tartu, University of Tartu.
- LABOV, WILLIAM (1965/1975): A nyelvi változás mechanizmusáról. In: PAPP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY szerk.: *Társadalom és nyelv. (Szociolingvisztikai írások.)* Budapest, Gondolat Kiadó. 255–285.
- LABOV, WILLIAM (1972): *Sociolinguistic patterns.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- LABOV, WILLIAM (2007): Transmission and diffusion. *Language* 83: 344–387.
- LÁNCZ IRÉN (1982): *Szarvas Gábor.* Újvidék, Forum Könyvkiadó.
- MACWHINNEY, BRIAN (2003): A nyelvfejlődés epigenezise. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GÜLYÁS BALÁZS szerk.: *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris Kiadó. 505–527.
- MACWHINNEY, BRIAN J.–LEINBACH, JARED–TARABAN, ROMAN–MCDONALD, JANET L. (1989): Language learning: cues or rules? *Journal of Memory and Language* 28: 255–277.
- MAGYARI LILLA (2005): A nyelv miért nem olyan, mint a szem? In: GERVAIN JUDIT–KOVÁCS KRISTÓF–LUKÁCS ÁGNES–RACSMÁNY MIHÁLY szerk.: *Az ezerarcú elme. (Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára.)* Budapest, Akadémiai Kiadó. 452–460.
- MARCANTONIO, ANGELA (2002): *The Uralic language family. (Facts, myths and statistics.)* Publications of the Philological Society 35. Oxford–Boston, Blackwell.
- MÁTÉ JAKAB (1997): *A 19. századi nyelvtudomány rövid története.* Elméletek, irányzatok és módszerek 1. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MAUTHNER, FRITZ (1901): *Beiträge zu einer Kritik der Sprache.* Stuttgart, Cotta.
- MITHEN, STEVEN (1996): *The prehistory of the mind. (The cognitive origins of art, religion and science.)* London, Thames–Hudson.
- F. MOLNÁR GIZELLA (1964): Finnugor szóegyeztetések Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárában. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 371–377.
- NÁNAY BENCE (1996): Új divat a tudatfilozófiában: a konnekciónizmus. (Andy Clark: A megismerés építőkövei.) *Budapesti Könyvszemle* 8: 262–269.
- NÁNAY BENCE (1997): Szavak és reprezentációk. *Magyar Filozófiai Szemle* 41: 805–826.

- NÁNAY BENEC (2000): *Elme és evolúció. (Az elmefilozófia és a kognitív tudomány evolúciós megközelítése.)* Budapest, Kávé Kiadó.
- NERLICH, BRIGITTE (1989): The evolution of the concept of 'linguistic evolution' in the 19th and 20th century. *Lingua* 77: 101–112.
- NYÍRI KRISTÓF (2004): Hálózat és megismerés. In: BÉKÉS VERA szerk.: *A kreativitás mintázatai. (Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában.)* Budapest, Áron Kiadó. 22–33.
- PISANI, VITTORE (1947): *Linguistica generale e indoeuropea. (Saggi e discorsi.)* Milano, Libreria universitaria.
- PISANI, VITTORE (1952): Parenté linguistique. *Lingua* 3: 3–16.
- PLÉH CSABA (2003): *A természet és a lélek. (A naturalista megközelítés a pszichológiában.)* Budapest, Osiris Kiadó.
- PLÉH CSABA (2009): A Nyelv [sic!] idegrendszeri képviselete: tények és új elméletek. *Modern Nyelvoktatás* 15/3: 3–18.
- PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES (2003): Nyelv, evolúció és az agy. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GÜLYÁS BALÁZS szerk.: *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris Kiadó. 485–504.
- POMOZI PÉTER (2010): A nyelvcsalád születése és a „családfák” (Megjegyzések egy „paradigma-vitához”). *Vasi Szemle* 64: 96–113.
- PUSZTAY JÁNOS (1977): *Az „ugor–török háború” után. (Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből.)* Budapest, Magvető Kiadó.
- PUSZTAY JÁNOS (1983): Areális nyelvi kapcsolatok Szibériában. (Egyezések az uráli és a paleoszibériai nyelvek névszói tartományában.) In: BALÁZS JÁNOS szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó. 237–344.
- PUSZTAY JÁNOS (1995): *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung. (Beispiel: das Uralische.)* Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 43. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- PUSZTAY JÁNOS (2000): A „megszakított egyensúly” elmélete és az uráli alapnyelv kialakulása. In: BALÁZS GÉZA–CSOMA ZSIGMOND–JUNG KÁROLY–NAGY ILONA–VEREBÉLYI KINCSŐ szerk.: *Folklorisztika 2000-ben. (Folklór — irodalom — szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára 2.)* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 550–556.
- PUSZTAY JÁNOS (2010): A magyar nyelv eredetéről. *Vasi Szemle* 64: 114–28.
- RÉDEI KÁROLY (1998): *Őstörténetünk kérdései. (A nyelvészeti dilettantizmus kritikája.)* Magyar Őstörténeti Könyvtár 11. Budapest, Balassa Kiadó.
- ROBINS, ROBERT HENRY (1999): *A nyelvészet rövid története.* Budapest, Osiris Kiadó–Tinta Kiadó.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1978): *A nyelvrokonság. (Kalandozások a történeti nyelvtudományban.)* Budapest, Gondolat Kiadó.
- ROSCH, ELEANOR H. (1978): Principles of categorization. In: ROSCH, ELEANOR H.–LLOYD, BARBARA B. szerk.: *Cognition and categorization.* New Jersey, Hillsdale. 312–322.

- ROSCH, ELEANOR H. (2003): Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. In: PLÉH CSABA–BOROSS OTTILIA szerk.: *Bevezetés a pszichológiába*. Budapest, Osiris Kiadó. 362–377.
- ROSCH, ELEANOR H.–MERVIS, CAROLYN B. (1975): Family resemblance. (Studies in the internal structure of categories.) *Cognitive Psychologie* 7: 573–605.
- ROT SÁNDOR (1983): A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései. In: BALÁZS JÁNOS szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó. 181–206.
- SÁNDOR KLÁRA (1998): Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: SÁNDOR KLÁRA szerk.: *Nyelvi változó — nyelvi változás*. Szeged, JGYTF Kiadó. 57–84.
- SÁNDOR KLÁRA (1999a): A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány* 106: 1387–92.
- SÁNDOR KLÁRA (1999b): A megtalált paradigma — avagy mire jó a tudománytörténet. *Magyar Filozófiai Szemle* 43: 595–606.
- SÁNDOR KLÁRA (2001a): A nyelv „gyenge pontjai”. In: KÁROLY LÁSZLÓ–KINCSES NAGY ÉVA szerk.: *Néptörténet — nyelvtörténet. (A 70 éves Róna-Tas András köszöntése.)* Szeged, SZTE Altajisztika Tanszék. 119–135.
- SÁNDOR KLÁRA (2001b): Szociolingvisztikai alapismeretek. In: SÁNDOR KLÁRA szerk.: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged, JGYTF Kiadó. 7–48.
- SÁNDOR KLÁRA (2002): A nyelvi arisztokratizmus alkonya. In: NYÍRI KRISTÓF szerk.: *Mobiltársadalom — mobilmegismerés. (Tanulmányok.)* Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete. 67–77.
- SÁNDOR KLÁRA (2011): *Nyelvrokonság és hunhagyomány. (Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet.)* Budapest, Typotex Kiadó.
- SÁNDOR KLÁRA–KAMPIS GYÖRGY (2000): Nyelv és evolúció. *Replika* 40: 125–143.
- SCHLEICHER, AUGUST (1848): *Sprachvergleichende Untersuchungen 1*. Bonn, H. B. König.
- SCHLEICHER, AUGUST (1850): *Linguistische [= Sprachvergleichende] Untersuchungen 2*. Bonn, H. B. König.
- SCHMIDT, JOHANNES (1872): *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. Weimar, Hermann Böhlau.
- SCHUCHARDT, HUGO (1868): *Der Vokalismus des Vulgärlateins 3*. Lipcse, Teubner.
- SCHUCHARDT, HUGO (1912a): Geschichtlich verwandt oder elementar verwandt? *Magyar Nyelvőr* 41: 3–13.
- SCHUCHARDT, HUGO (1912b): Történeti vagy elemi rokonság? *Magyar Nyelvőr* 41: 211–214.
- SCHUCHARDT, HUGO (1917/1922): Sprachverwandtschaft. In: SCHUCHARDT, HUGO: *Schuchardt-Brevier. (Ein Vademekum der allgemeinen Sprachwissenschaft. Als Festgabe zum 80. Geburtstag des Meisters zusammengestellt und eingeleitet.)* Halle (Saale), Verlag Max Niemeyer. 142–182.
- SCHUCHARDT, HUGO (1925/1928): Der Individualismus in der Sprachforschung. In: SCHUCHARDT, HUGO: *Schuchardt-Brevier. (Ein Vademekum der allgemeinen Sprachwissenschaft.)* Halle (Saale), Verlag Max Niemeyer. 416–437.

- SIPOS MÁRIA (2005): Másodlagos egyezések az obi-ugor kori etimológiákban. *Nyelvtudományi Közlemények 102*: 35–63.
- SIPŐCZ KATALIN (2006): A magyar mint uráli nyelv. In: KIEFER FERENC főszerk.: *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 288–314.
- STEMLER ÁGNES (2004a): Mátyás Flórián nyelvészeti munkásságáról. *Magyar Nyelv 100*: 84–91.
- STEMLER ÁGNES (2004b): *Nyelvrokonság és nyelvtörténet. (Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága.)* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó.
- SZARVAS GÁBOR (1893): Keressétek az igazságot. *Magyar Nyelvőr 22*: 440–448, 493–498, 539–547.
- SZATHMÁRY EÖRS–SZÁMADÓ SZABOLCS (2008): Language: a social history of words. *Nature 456/6*: 40–41.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1999): A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: POZSGAI PÉTER szerk.: *Tűzcsiholó. (Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére.)* Budapest, Táton. 345–365.
- SZVETELSZKY ZSUZSANNA (2002): *A pletyka*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- TELEGDI ZSIGMOND (1985): Utószó. In: HUMBOLDT, WILHELM: *Válogatott írásai*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 303–70.
- TODD, LORETO (1974): *Pidgins and creoles*. London, Routledge–Kegan Paul.
- H. TÓTH IMRE (1996): *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. (Csomópontok és átvezető szálak.)* Szombathely, Savaria University Press Alapítvány.
- TRUBETZKOY, NIKOLAJ S. (1930): Proposition 16. In: [szerk. n.]: *Actes du premier congrès international des linguistes*. Leiden, A. W. Sijthoff. 17–18.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1869): Magyar és török-tatár szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények 8*: 109–189.
- H. VARGA MÁRTA (2001): A kreol nyelvek kialakulása és az anyanyelv-elsajátítás, nyelvkeletkezés kérdése. *Magyar Nyelvőr 125*: 242–249.
- C. VLADÁR ZSUZSA (2001): Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? *Magyar Nyelv 97*: 184–191.
- VOLOSINOV, VALENTIN NY. [= BAHTYIN, MIHAIL M.] (1930/1986): Marxizmus és nyelvfilozófia (részletek). In: BAHTYIN, MIHAIL M.: *A beszéd és a valóság. (Filozófiai és beszédelméleti írások.)* Budapest, Gondolat Kiadó. 193–350.
- WARDHAUGH, RONALD (2002): *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- WEINREICH, URIEL (1958): On the compatibility of genetic relationship and convergent development. *Word 14*: 374–379.
- WEINREICH, URIEL–LABOV, WILLIAM–HERZOG, MARVIN (1968): Empirical foundations for a theory of language change. In: LEHMANN, WINFRED P.–MALKIEL, YAKOV (szerk.): *Direction for historical linguistics*. Austin, University of Texas Press. 95–188.
- WHINNOM, KEITH (1965): The origin of the European-based creoles and pidgins. *Orbis 14*: 509–27.
- WIİK, KALEVI (2008): *Az európai népek eredete*. Budapest, Nap Kiadó.

- WITTGENSTEIN, LUDWIG (1953/1992): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- WORDEN, ROBERT (1999): The evolution of language from social intelligence. In: HURFORD, JAMES–STUDDERT-KENNEDY, MICHAEL–KNIGHT, CHRIS szerk.: *Approches to the evolution of language*. Cambridge, Cambridge University Press. 148–166.
- ZSIRAI MIKLÓS (1937): *Finnugor rokonságunk*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

A szemiotikai textológiai jelértelmezés szerepe a szöveg jelentésrepresentációjában

1. Bevezetés

A PETŐFI S. JÁNOS által megfogalmazott szemiotikai textológiai szövegmeghatározás egyik alapvető állítása az, hogy „a szöveg komplex jel”. Nem pusztán a klasszikus bühleri jelmodellből kiindulva komplex, hanem mind a jelölő, mind a jelölt komponens magában foglal egy „objektíválható vagy objektívált” síkot, valamint ennek a mindannyiunk számára nagyjából azonos módon hozzáférhető vetületnek egy mentális leképeződését, „imágóját”. (Ilyen értelemben tehát mind a jelölő, mind a jelölt komponens voltaképpen megkettőződik.)

A jelszerkezetnek ilyen módon történő elgondolása azt tükrözi, hogy a hagyományos szövegkutatás modelljéhez képest a szemiotikai textológiai szövegrepresentáció számol az egyén (az alkotó vagy befogadó, értelmező) mentális folyamataival is, pontosabban azokkal a körülményekkel, adottságokkal, amelyek a szöveg mint komplex jel komponenseit az egyén számára egyedivé teszik. Emellett a mentalizációnak valószínűleg vannak/lehetnek interszubjektív „sarrokkövei” — minden bizonnyal ezekre is gondolva állítják néhányan (köztük pl. korábban van Dijk is), hogy a szöveg a legkomplexebb nyelvirendszer-egységként feltételezhető, azaz — a rendszermondathoz hasonlóan — számolhatunk a „szöveg tervé”-vel. Az utóbbi időszak kognitív kutatásainak hatását látva ez és az ehhez hasonló elképzelések egyre kevésbé tűnnek elfogadhatónak. A jelölő, illetve jelölt objektíválható komponense valószínűleg annyiban játszik elvi szerepet a szövegjelentés értelmezésében, mint az egyéni mentalizációs különbségek viszonyítási pontja. (Ebben a kérdéskörben az objektíválhatóság témájával mélyebben foglalkozni talán irreális, és a szövegkutatás szempontjából valószínűleg szükségtelen vállalkozás is lenne, mert számos további kérdést generáló filozófiai területen találnánk magunkat.)

A szövegjelentés-representáció vonatkozásában meg kell tehát elégednünk azzal, hogy az „objektíválható komponens” az a közelebből meg nem határozható tulajdonságeggyüttes, „amihez képest egyedinek ítélnünk valamit”.

A jelfelfogásnak itt körvonalazott változásából kiindulva a szövegek tanulmányozása szempontjából érdemes átgondolni, hogy 1) a szövegrepresentáció kulcsfogalmainak értelmezésében miben érhető tetten a szemiotikai textológiára

jellemző szemléletváltás; valamint 2) a jel komplexebb felfogása hogyan hat ma-
gára a szövegvizsgálatra: milyen lehetőségeket kínál egyrészt — az egyéni men-
talizációnak inkább teret engedő — nem litterális jelentésű szövegek, másrészt
pedig a textualitás szempontjai szerint nem prototipikus szövegek kutatásában,
hiszen a szövegszerűség vonatkozásában bizonytalanul megítélhető szövegek rep-
rezentációja a szövegtudomány számára ma is megoldandó feladat. Az alábbiak-
ban e két kérdéskör feldolgozásához próbálok hozzájárulni néhány gondolattal.

2. A szövegértelmezés alapfogalmai a szemiotikai textológiai jelmodell tükrében

PETŐFI S. JÁNOS sokat idézett szövegmeghatározásában jelen vannak a beve-
zetőben említett jelfelfogás lenyomatai: „szövegnek nevezek minden olyan (verbá-
lis vagy verbális összetevőt is tartalmazó) nyelvi képződményt, amely egy adott
vagy feltételezett kommunikációs helyzetben, egy adott vagy feltételezett funkció-
nak (intenciónak) eleget tevő, összefüggőnek és teljesnek tekinthető *tényállás-
konfigurációt* juttat kifejezésre összefüggő és teljes megformáltságának tekinthe-
tő *szövegmondat/szövegmondatlánc* formájában” — írja az Officina Textologica
15. kötetében, amelynek programadó szerepet szánt a poliglott szövegnyelvésze-
ti-szövegtani kutatások folytatásához (2009: 25).

A szövegfogalom meghatározásában a kommunikációs helyzet és a funkció
„adott”-ként vagy „feltételezett”-ként való minősítésével teret kap az egyéni íté-
let, amely az egyéni mentalizáción alapszik.

Az egyéni mentalizáció a jelmodellben a jelölő és a jelölt vonatkozásában is
megnyilvánul: a jelölő síkján a szöveg fizikai megformáltságának imágójaként
(vehikulum-imágó), a jelölt síkján pedig a feltételezhetően kifejezett tényállás-
konfiguráció (valóságvonatkozás) imágójaként (relátum-imágó).

Az egyéni mentalizáció beépítésével egy jelkomplexum szövegnek ítéltető-
ségének a feltételrendszere is módosul. A szövegség feltételeként számon tartott
összefüggőség- (és teljesség-)kritériumlista (a szövegszerveződés egyes síkjain)
szükségszerűen kibővül egy új szemponttal: az említett — a jelkomplexum által
feltételezeten kifejezett — tényállás-konfiguráció összefüggőségével (és teljes-
ségével).¹ Ezzel együtt a klasszikus összefüggés-fogalmak (konnexitás, kohézió,
koherencia) közül a koherencia értelmezése is módosul, és — a tényállás-konfi-
guráció összefüggőségének központi szerepével — megváltoznak az egyes síkok
közötti függőségi relációk is.²

¹ A teljesség kritériuma egyéni megfontolásból szerepel általában zárójelben, ugyanis én ma-
gam az adott téma szempontjából az összefüggőség kritériumát tartom valódi feltételnek a szöveg-
szerűség megítélésében. A teljesség sérülése az elemi textualitásjegyeket kevésbé kérdőjelezi meg.

² Ebben a témában hasznos segédlet NAGY ANDREA Szövegszerűtlenség a szövegszerűségben
című tanulmánya, amelyben példaszövegek elemzésével világít rá az egyes összefüggőségi síkok
relációjára (2012).

A tényállás-konfiguráció összefüggőségére PETŐFI S. bevezeti a konstringencia fogalmát, amelyet úgy határoz meg, hogy „a szövegek lineáris organizációjától független, vertikális (hierarchikus) *relációs* organizációforma” (2009: 25). Egy jelkomplexum szövegnek ítéltettségéhez szemiotikai textológiai értelemben annak a feltételnek kell teljesülnie, hogy a jelkomplexumhoz rendelhető tényállás-konfigurációt összefüggőnek (és teljesnek), azaz *k o n s t r i n g e n s - n e k* minősíthessük. A minősítésben nagy szerepet játszik az a tudásunk, amely arra a valóságmozzanatra vonatkozik, amelyre feltételezésünk szerint az adott szöveg fizikai megnyilvánulása utal. Ennek a tudásnak egy része interszubjektív, azaz minden értelmező számára ugyanúgy hozzáférhető — ezt nevezzük fogalmi sémának —, másik része pedig egyéni, amely nagyon összetett (kulturális, történelmi, szocializációs stb.) hatások eredményeként mint a mentális leképezést egyediesítő bázis tartható számon.

A *k o h e r e n c i a* fogalma szemiotikai textológiai keretben a konstringenciával összefüggésben vizsgálható meg: „Ma már általánosan elfogadható az a nézet, hogy egy verbális képződmény *koherenciája* (*szövegsége*) nem nyelvi szövetének összefüggőségétől — konnexitásától és/vagy kohéziójától — függ, hanem attól, hogy a nyelvi szövege által feltehetően utalt tényállásokat szerves egységű *tényállás-konfigurációnak* (*tényállás-együttesnek*), más kifejezéssel élve konstringens képződménynek tudjuk-e elfogadni” (PETŐFI S. 2009: 69).

A *k o n n e x i t á s* és a *k o h é z i ó* fogalmának értelmezését alapjaiban nem befolyásolja a jel szerkezetéről alkotott elképzelés megváltozása. A szemiotikai textológiai alapállás két vonatkozásban hoz újat e két kifejezés értelmezésében: mivel PETŐFI S. a szöveg, azaz — elrendezését tekintve — szövegmondat-lánc megformáltságával kapcsolatban különbséget tesz a tényállás-specifikus és a nyelv-specifikus megformáltság (jólformáltság) között, a konnexitás és a kohézió fogalmát a nyelv-specifikus szöveg-összefüggőség döntően grammatikai, illetve döntően szemantikai hordozórelációira használja.

PETŐFI S. a szövegösszefüggés-síkok függőségi viszonyairól azt állapítja meg, hogy a „*szövegségnek* a konnexitás és/vagy kohézió se nem szükséges, se nem elégséges feltétele. A *szövegség* egyedüli feltétele a *konstringencia* és a *tényállás-specifikus horizontális organizáció*, amely feltételt a *koherencia* feltételének” nevezi (2009: 25).

Az egyéni mentalizáció lehetőségének figyelembevételével szükségszerűen differenciálódik magának a *j e l e n t é s n e k* a fogalma is. Ennek háttérében az intenzionális és az extenzionális jelentés közötti különbségtevés áll (e két fogalom carnapi felfogásában), ahol az intenzionális jelentés a nyelvi síkhoz kötődik, az extenzionális jelentés pedig a nyelvi vetület valóságvonatkozásaként kezelendő. Az extenzió bevonása a szövegjelentés vizsgálatába új, tágabb alapra helyezi magát az interpretációt: a jelentésreprezentáció az interpretáció olyan körülményeivel is számol, amelyek a szövegelemzést kivezetik a nyelvtudomány

keretein kívülre, és olyan területre terelik, ahol lehetőség nyílik a szövegjelentés többértű megközelítésére, a szubjektív tartalmak vizsgálatára, az egyéni mentalizáció figyelembevételére.

Ez az alapállás — a szöveg mint komplex jel lehetőség szerint explicit reprezentációjának szolgálatában — PETŐFI S. JÁNOST a jelentés három típusának — az értelmi, a referenciális, valamint a kommunikatív jelentésnek — az elhatárolására készíti.³ A két utóbbi jelentés létrehozásának alapja az értelmi jelentés.

Az értelmi jelentést PETŐFI S. JÁNOS verbalizált fogalmi jelentésnek is nevezi, amely többet elárul e jelentéstípus természetéről. Az értelmi jelentés nyelvi-szemantikai értelmezés következménye, amely annak a folyamatnak az eredménye, amely során a szöveg nyelvi megformáltságához feltételezhetően hozzárendelhető felépítést követve létrehozuk a nyelvi megformáltság alkotóelemeihez rendelt jelentésegységek szerveződését. PETŐFI S. az említett művelettel kapcsolatban két — egymással szükségszerűen szorosan összefüggő — eljárás fontosságát emeli ki: egyrészt a nyelvileg kifejtett kompozícióegységek alapján kikövetkeztethető, nyelvileg nem kifejtett kompozícióegységekkel egészítjük ki a szöveget; másrészt pedig az értelmezéskor „a konvencionális szótári jelentéseket alapul vevő jelentések alkalmazásán kívül világra vonatkozó konvencionális ismereteket (‘tudáskereteket’, ‘forgatókönyveket’), illetőleg feltevéseket is” alkalmazunk (2008).

A referenciális jelentés a szöveg fizikai megformáltságához a lineáris és a hierarchikus kompozíció értelmezése alapján rendelhető hozzá. A kompozíciót nominális és predikatív referenciájú egységek alkotják. A nominális referenciális szerveződés értelmezésekor az entitásokat (személyeket, tárgyakat, tényállásokat) és a közöttük lévő korreferenciális viszonyokat azonosítjuk a (fizikai megnyilvánulás síkján) feltételezhetően kifejezett valóságvonatkozás mentális leképeződésében. A predikatív referenciális szerveződés értelmezésekor azoknak az igei vagy más szófajú predikátumoknak a hálóját határozzuk meg a közöttük feltételezhetően fennálló korreferenciális relációkkal együtt, amelyekkel a szöveg fizikai megformálása a tényleges vagy feltételezett valóságmozzanata tényleges vagy feltételezett tényállásait reprezentálja. A kétféle referenciális szerveződés feltárása mellett a referenciális jelentés értelmezéséhez szükséges még az a művelet, amelynek során létrehozuk a szövegnek a megállapított (nominális és predikatív) referenciális egységekkel operáló elfogadható lineáris és hierarchikus szerveződését. Az értelmezésnek ez a mozzanata „a referált entitások által létrehozott tényállások (tényállás-konfigurációk) között értelmez el-

³ A jelentéstípusok meghatározásában azokat a mozzanatokot emelem ki, amelyek a szemiotikai textológiai jelmodell összetevőinek ismeretében mint az elméleti keret sajátosságai foghatók fel, és mint ilyenek összefüggésben állnak az egyéni mentalizáció szövegértelmezésbeli szerepével.

várásoknak megfelelő összeférhetőségi-relációkat, illetve e relációkat kifejező természetes nyelvi kifejezések között lineárisan jól formált makro-láncokat” (PETŐFI S. 2008). Az ismertett műveletek eredményeként olyan referenciális jelentés értelmezhető, amelynek alapján a fizikai megformáltság szerveződési formái által kifejezett valóságmozzanat mentális képét egy összefüggő (konstringens) valóságdarab mentális képeként tudjuk elfogadni.

A k o m m u n i k a t í v jelentés értelmezése egy adott nyelvre vonatkozó művelet, amely egyrészt a szöveg mondatainak belső elrendezésétől és prozódijától függ, másrészt pedig maguknak a mondatoknak a szövegbeli lineáris szerveződésétől. Erre a kétféle szerveződésre az egyes természetes nyelvek eltérő szabályokat (lehetőségeket és kötöttségeket) értelmeznek, amelyek egyben meghatározzák a prozódiai struktúrákat is. Mivel a magyar nyelvben egy egysegen belül az összetevők jellemzően különböző módokon rendezhetők el, és a sorrendi variációkhoz eltérő prozódiai struktúrák is tartoznak, a jelentésreprezentáció szempontjából informatívnak tekinthető az, hogy a lehetséges sorrendi variációk közül melyik elrendezés (illetőleg melyik prozódiai struktúra) választódik ki egy bizonyos szöveghelyen. PETŐFI S. ezt az informativitást nevezi „a szóban forgó alapegység, illetőleg alapegység-lánc kommunikatív jelentésének” (2008).

A szövegfogalom, a jelentéssíkok és a szövegösszefüggés-típusok szemiotikai textológiai értelmezése a szövegjelentés leírását tehát új alapra helyezi, a szöveg jelentését a feltételezhetően utalt tényállás-konfiguráció (valóságmozzanat) mentális képével azonosítja, az adekvát szövegjelentés feltételének pedig a feltételezhetően utalt tényállás-konfiguráció (valóságmozzanat) összefüggőségét tartja. A konstringencia a PETŐFI S. által értelmezett jelentéstípusok közül a referenciális és a kommunikatív jelentéssel áll kapcsolatban.

3. Az egyéni mentalizáció megnyilvánulása a szemiotikai textológiai jelentésreprezentációban

Nem árulunk el újdonságot azzal, hogy egyetlen szöveghez voltaképpen anynyi jelentés rendelhető, ahány értelmezési folyamaton a szöveg „átesik”. Az értelmezés folyamatában, a szöveg jelentésreprezentációjában legmeghatározóbb tényező az aktuális értelmező egyén sokrétű adottságainak összessége.

PETŐFI S. JÁNOS komplexjel-felfogása — a fizikai megnyilvánulás és a feltételezhetően jelölt tényállás-konfiguráció mentális képének bevonásával — megfelelő apparátust kínál ahhoz, hogy ez az önmagában természetes jelenség magában a jelentésreprezentációban is tetten érhetővé váljon.

A mentalizációs különbségek leírásában és magyarázatában leginkább a referenciális és a kommunikatív jelentés vizsgálatára támaszkodhatunk.

A referenciális jelentés vonatkozásában: a feltételezhetően jelölt valóságmozzanat mentális leképezése egy konvencionális kollektív tudás ismeretében törté-

nik. Az egyedi (egy feltételezett normától eltérő, csak bizonyos megkötésekkel konstringens valóságleképezést produkáló) mentalizáció háttérében jellemzően egyrészt a kollektív tudás hiányossága vagy torzulása állhat; másrészt arra vonatkozó képességnek a korlátozottsága, hogy az interpretáló a referált entitások által létrehozott tényállások között összeférhetőségi relációkat, illetve e relációkat kifejező nyelvi egységek között lineáris láncokat értelmezzen.

A kommunikatív jelentés vonatkozásában: a feltételezhetően utalt valóság-mozzanat mentalizációja feltételezi az adott nyelv kommunikációorientált strukturális és prozódiai szabályainak ismeretét a mondat- és szövegalkotás (és -értelmezés) vonatkozásában is. A mondaton belüli összetevők és a szövegmondatok lineáris elrendezésének, valamint az adott elrendezésekhez rendelhető prozódiai formáknak a megítélésében jelentkező anomáliák háttérében nem adekvát mentalizációs folyamat áll, ez vezet a kommunikatív jelentés nem vagy nem megfelelő értelmezéséhez.

A nyelvi sík által feltételezhetően kifejezett valóságdarab mentális leképezésének vizsgálata bizonyos szövegfajták jelentésrepresentációjában különösen fontos szerepet játszik. Az alábbiakban erre láthatunk néhány példát, melyek rövid vizsgálata kapcsán láthatóvá válik, hogy a PETŐFI S.-féle jelentésmodell miképpen tágítja ki a jelentésrepresentáció keretét.

4. A mentalizáció megnyilvánulása jellegzetes szövegekben (Példák)

Arról, hogy egy bizonyos szövegben feltételezhetően kifejezett tényállás-konfigurációhoz egyes szövegértelmezők eltérő mentális képeket rendelnek, jól tanúskodnak azok az irodalmi alkotások, amelyekhez több művész, grafikus készített illusztrációt. Ezek az illusztrációk többnyire arra kevésbé alkalmasak, hogy a szövegkutató rámutasson azokra a konkrét mozzanatokra, amelyekben az egyes értelmezők mentalizációs folyamata eltér egymástól. Magának a különbözőség tényének azonban szemléletes igazolói. Rendkívül jó példa erre PETŐFI S. JÁNOS egyik vizsgált szövege, Weöres Sándor *Ha vihar jó a magasból* című verse, melyhez a verset közlő egyes kötetek illusztrátorai ötféle képi „aláfestést” rendeltek (vö. 1998: 31–33).

Kommentár nélkül az alábbi szöveg–illusztráció párokat figyelhetjük meg az egyes verseskötetekben:

A Weöres *Medúza* című kötetéből származó négy sort PETŐFI S. a vers magjának nevezi, amely alapja a későbbi megjelenésű, már két versszakos változatoknak.

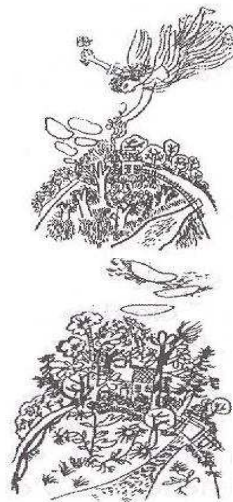
*Ha vihar jó a magasból,
ne eressz el, kicsi bátyám.
Ha a lomb közt telihold lép,
kicsi néném, te vigyázz rám.*

Később a Gyümölcskosár című kötetben:

*Ha vihar jó a magasból,
ne eressz el, kicsi bátyám,
Ha a lomb közt telihold lép,
kicsi néném, te vigyázz rám.*

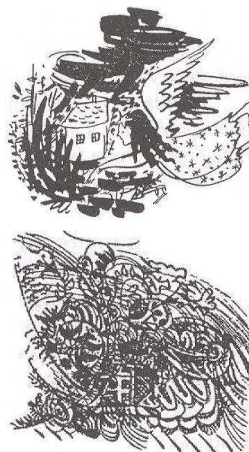
*Falu végén van a házunk,
a bozótból ki se látszik,
de az angyal ha leröppen,
küszöbünkön vacsorázik.*

Aztán a Tarka forgó és a Ha a világ rigó lenne című kötetekben:

*Ha vihar jó a magasból,
ne bocsáss el, kicsi bátyám,
Ha falomb közt telihold lép,
kicsi néném, te vigyázz rám.*

*Falu végén van a házunk,
a bozótból ki se látszik,
de az angyal ha leröppen,
küszöbünkön vacsorázik.*

Végül a Bóbita című kötetben a következő szöveg jelent meg:

*Ha vihar jó a magasból,
Ne bocsáss el, kicsi bátyám,
Ha falomb közt telihold lép,
Kicsi néném, te vigyázz rám.*

*Falu végén van a házunk,
A bozótból ki se látszik,
De a cinke ha leröppen,
Küszöbünkön vacsorázik.*

Az egyéni mentalizáció témájában érdemes megvizsgálni olyan szövegeket is, amelyek a szövegszerűség vonatkozásában prototipikus szövegeknek tarthatók ugyan, a hozzájuk rendelhető szövegjelentés értelmezése azonban sajátos mentalizációs lehetőségeknek enged teret, ennél fogva ezek jelentése nem minden egyes értelmező számára azonos formában hozzáférhető.

Az egyéni mentalizáció egyik legegyszerűbb és leggyakoribb példái az olyan szövegmondatláncok, amelyek között a logikai kapcsolat nincs jelölve. Az alábbi példa illusztrálja ezt.

Eleredt az eső. Útnak indultak.

A tényállások, amelyek az egyes szövegmondatokhoz hozzárendelhetők, nem vetnek fel különösebb dilemmákat. A mentalizációs folyamat, amely a két mondat által alkotott szöveghez tényállás-konfigurációt rendel, mégsem egyetlen meghatározott minta szerint történhet a logikai kapcsolat többféle értelmezési lehetősége miatt. A két tényállás között értelmezhető ellentét vagy következtetés is, sőt akár az ok-okozatiságot kiegészítő időbeli sorrendiség is, amit legtisztábban a kellően semleges és fejezhet ki. E három logikai viszony három különböző mentalizációs folyamatot tükröz, melyek háttérében szükségszerűen eltérő tudati tartaléknak kell állnia.

Eleredt az eső. [DE/ENNEK ELLENÉRE] Útnak indultak.

A tudati tartalék ebben az esetben azt a mintát mozgósítja a tényállás-konfiguráció nyelvi síkhoz való hozzárendeléskor, hogy 'ha lehetséges, esőben nem szokás útnak indulni, hanem inkább célszerű megvárni, míg eláll, és addig is fedél alatt maradni'.

Eleredt az eső. [EZÉRT/ENNÉLFOGVA/ÍGY] Útnak indultak.

Ebben a példában a tényállás-konfigurációt létrehozó mentális működés a tudati tartaléknak abból a mozzanatából táplálkozik, hogy 'esőben, ha csak tehetjük, a szabadból igyekezzünk fedél alá kerülni'.

Eleredt az eső. [ÉS] Útnak indultak.

Ez a példa az előzőhöz nagyon hasonló logikai viszonyt feltételez a tényállás-konfiguráció moduljai között. Azzal az árnyalatnyi különbséggel, hogy a két tényállás oksági viszonya kiegészül egy a történetmesélésre jellemző attitűddel.

Az egyéni mentális működés szerepéhez jutását a szövegértelmezésben jól illusztrálja, ugyanakkor az előzőnél komplexebb megközelítést kíván a másodlagos jelentést feltáró mentalizációs folyamatok vizsgálata. A másodlagos jelentés feltárásához kapcsolódó mentalizáció működésbe hozza a kollektív tudásnak és az egyéni tudati tartaléknak (háttértudásnak) arra vonatkozó szegmensét, amely alapvetően a metaforikus jelentésértelmezés bázisának nevezhető. Illusztratív példa lehet az ilyen egyéni mentalizációra a gyermekköltés. Az alábbi meseszöveg egy három és féléves kisgyermek alkotása. A meseszöveg értelmezésekor

zajló mentalizáció gyakorlatilag nagyon hasonló az irodalmi művek metafora-alkazatainak mentális feldolgozásához. A különbség a két értelmező művelet háttérében zajló mentális működés között az, hogy a metaforikus jelentés értelmezésének bázisa egy sokrétűen komplex kollektív tudás, a meseértelmezéshez kapcsolódó mentális működést pedig elsősorban a műfajra vonatkozó tapasztalati tudásunk és az ezekből keletkező elvárásaink határozzák meg.

A kismalac

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy kismalac. Ez a kismalac nagyon szeretett vásárolni. Történt egyszer, hogy elmentek vásárolni, hogy vásároljon három téli fagyit. Azért téli fagyit, mert olvadás fagyit csak akkor eszünk, ha reggel rövidnadrágba öltözünk.

Vásárolt három téli fagyit, hazavitte, és megették.

Itt a vége, fuss el véle!

Az *Egyszer volt, hol nem volt...*, a *Történt egyszer...* és az *Itt a vége, fuss el véle!* szövegmondatok az értelmező mentális működését ráállítják a mesebefogadás „pályájára”, azaz a szöveg nyelvi megformáltsága által feltételezeten jelölt tényállás-konfiguráció vonatkozásában a valóságnál tágabb világot kínál az értelmezés keretként.

A szöveget olvasva — annak ellenére, hogy a szövegmondatok láncának nyelvi megformálása nem tökéletesen konnex — minden befogadóban létrejön valamilyen mentális kép arról a feltételezett valóságról, amit a szavak és a közöttük kifejeződő viszonyok együttesen jelölhetnek. Ezek a mentális képek eltérőek lehetnek aszerint, hogy az egyes befogadók milyen tudáskeret, hiedelemrendszer, szociokulturális háttér, előfeltevések, tapasztalati tudás stb. birtokában értelmezik a szöveget. Ez annyit tesz, hogy egyikünk-másikunk számára máshogy festhetnek a történet szereplői (a személyeket és a tárgyakat is beleértve), az események színterei, esetleg más-más módon zajlanak a cselekvéssorok. Mindentől függetlenül annyi bizonyos, hogy a szöveghez rendelhető feltételezett tényállás-konfiguráció (függetlenül a befogadó és a befogadás egyedi körülményeitől) konstringens.⁴

Az egyéni mentalizáció feltárása szempontjából különleges figyelmet (és egyedien komplex megközelítési módot) érdemelnek azok a szövegek, amelyek esetében a nyelvi megformáltsághoz feltételezhetően rendelhető tényállás-konfiguráció vonatkozásában a mentalizáció folyamatában olyan mértékű „elhajlások” tapasztalhatók, amelyek a szövegjelentés jól formáltsága ellen hatnak. Emiatt az ide sorolható szövegek nem tekinthetők prototipikus szövegeknek; jelentésrepresentációjuk jellemzően neurológiai, neurolingvisztikai szemléletű megközelítést is kíván, mivel a mentalizációs folyamatok elégtelenségének hát-

⁴ Az idézett példa egy korábbi tanulmányban (vö. DOBI 2011) közölt szövegvizsgálatnak a tárgya.

terében gyakran neurológiai probléma áll (értelmi fogyatékoság, a mentalizáció korlátozottsága bizonyos fejlődési zavarok esetében stb.).

Ezeknek a szövegeknek a vizsgálata az elemzőtől tehát szélesebb körű, nem tisztán nyelvtudományi keretbe tartozó kompetenciákat, neurológiai, pszichológiai szaktudást kíván, az ide tartozó szövegszerű képződmények elemzése e tanulmány keretében így szükségszerűen magyarázat nélkül maradna. Mindemmellett vizsgálatuk érzésem szerint nagyon hasznos adalékokat nyújtana általában véve a szövegekhez kapcsolódó mentális folyamatok kutatásában és leírásában.

DOBI EDIT

Irodalom

- DOBI EDIT (2011): A szemiotikai textológia a magyar szövegtani kontextusban. (Terminológiai kérdések a magyar nyelv szövegtanában). In: DOBI EDIT szerk.: *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. (Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés). Petőfi S. János 80. születésnapjára. Officina Textologica 16.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 11–36.
- NAGY ANDREA (2012): Szövegszerűtlenség a szövegszerűségben. (Szövegösszefüggés-hordozók nem prototipikus párbeszédű szövegben). In: DOBI EDIT szerk.: *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. (Diskusszió). Officina Textologica 17.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 25–56.
- PETŐFI S. JÁNOS (1998): A verbális és képi összetevővel rendelkező multimediális szövegek néhány szemiotikai aspektusa. In: PETŐFI S. JÁNOS szerk.: *Multimédia. Több mediális összetevővel rendelkező irodalmi szövegek elemzése 2.* Budapest, Országos Közoktatási Szolgáltató Iroda.
- PETŐFI S. JÁNOS (2009): *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram 2. (Adalékok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatához). Officina Textologica 15.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- PETŐFI S. JÁNOS (2008): *A szemiotikai textológia elnevezésű szövegtani diszciplína megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásáról. (Szemléltető példa: egy multimediális szöveg szemiotikai-textológiai megközelítése).* Előadásként elhangzott 2008. április 7-én.

EMLÉKEZÉS

Kiss Lajos (1922–2003)*

Immár hagyománnyá vált, hogy így június elején kijövünk együtt a temetőbe, hogy tiszteletünket és — azt hiszem, bátran mondhatom mindazok nevében, akik személyesen is ismerték, vagy akár csak egyszer is találkoztak vele — szeretetünket fejezzük ki Kiss Lajos iránt. Debreceniekként egyébként is különös büszkeséggel emlékezhetünk a nagyformátumú tudósra, igazi régi vágású úriemberre, aki 90 évvel ezelőtt, 1922. június 2-án született városunkban, és mindig is debreceninek vallotta magát, s a beszélgetések során ezt soha nem mulasztotta el hangsúlyozni. Az általa elmesélt történetekből, visszaemlékezésekből mindig kiérezhettük különleges kötődését Debrecenhez és az egyetemünkhöz egyaránt. Tanszékünkkel a 90-es évek közepétől jó kapcsolatot ápolt, élvezetes előadásokat tartott magyar szakos hallgatók és doktoranduszok számára, részt vett doktori és habilitációs eljárásokban, de tudományos tanácsadóként és könyvek lektoraként is számíthattunk rá. E szoros, többretnű kapcsolatnak is köszönhetjük, hogy Fehértói Katalin, aki maga kiváló személynévkutató volt, a férje emlékére 2005-ben létrehozott Kiss Lajos-díj gondozását is Tanszékünkre bízta. A ma már „debreceni iskola”-ként emlegetett kutatócsoportunk formálódásakor, első szárnypróbálgatásunkkor végzett munkánkat illetően, férjéhez hasonlóan, Fehértói Katalin is sokszor biztatott minket. Soha nem fogjuk elfelejteni a kettejükkel való első, 1995-ös miskolci találkozást, beszélgetést, és kettejük pozitív megítélésére (fiatal kutatókként) akkor és (kicsit korosabban) ma is nagyon-nagyon büszkék voltunk és vagyunk.

Kiss Lajos középiskolai tanulmányait a debreceni piarista gimnáziumban végezte, és itt alapozta meg nyelvészeti ismereteit is több nyugati nyelv (német, angol, francia) mellett a latin grammatika elsajátítása során. Érettségi után katonai pályára készült, a Ludovika Akadémiára járt, ahol nemzetiségi nyelvként a ruszint tanulta. Amikor a II. világháborúban szovjet fogságba került, arra használta fel az ott töltött éveket, hogy megtanult oroszul. Döntése nemcsak a fogság

* Elhangzott 2012. június 4-én Kiss Lajos sírjánál.

elviselésében segítette, hanem abban is, hogy hazatérve pályájának új szakaszát kezdhesse el.

Szabadulása után a debreceni egyetem német–oroszlakára iratkozott be. Hamarosan felkérték, hogy oktasson is, a végzés utáni években tanársegédként dolgozott, majd átkerült az ELTE-re, ahol 1954-től 1957-ig volt aspiráns a legendás hírlú Kniezsa István vezette szlavisztikai tanszéken Hadrovics László közvetlen irányítása alatt. Ezekben az években fejlődött russzisztából képzett szlavistává, és egyebek között lengyelül is megtanult. Bár Kniezsa nagyon szeretne volna megtartani oktatóként, politikai okokból az ELTE nem szerződtette. Ettől kezdve Kiss Lajos nem tanított rendszeresen egyetemen, így hatalmas tudását elsősorban publikációk és alkalomszerű előadások formájában adhatta tovább.

1957-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetében kapott állást, ahol a hétköte-tes Magyar értelmező szótár munkálataiba kapcsolódott be, amelynek elkészülése után a Történelmi etimológiai szótár szerkesztésében is közreműködött, hiszen a szlavisztika mellett az etimológia volt a fő érdeklődési és kutatási területe. A Értelmező kéziszótár készítői között is ott volt, ebben is elsődlegesen az etimológiai kérdésekkel foglalkozott. Kiss Jenő méltatását idézve: „Az etimológia, a szó- és névfejtés annyira központi része munkásságának, hogy azt is mondhatjuk: voltaképpen minden más ennek rendelődött alá, minden út, amelyet Kiss Lajos a nyelvtudományban bejárt, ehhez kapcsolódó út volt, s így vagy úgy, közvetve vagy közvetlenül az etimológia, a szó- és névfejtés egyre magasabb szintű művelését segítette elő.” (Búcsú Kiss Lajostól. Magyar Nyelv 99 [2003]: 130.).

Kiss Lajos felkészült szlavistaként, a lexikológia és a lexikográfia eredményes művelőjeként kezdett el helynév-kutatással foglalkozni az 1960-as évek közepén. Munkássága egyfajta hagyomány folytatásának is tekinthető, hiszen a 20. század magyar helynév-kutatásának több kimagasló képviselője éppen a magyarországi szlavisták közül került ki: a döntően történelmi-etimológiai érdeklődésű helynév-kutatás a magyarság Kárpát-medencei történelmének legrégebbi időszakával mindig is különös figyelemmel foglalkozott, s a 10–15. század névtörténete nem nélkülözheti a magyar–szláv kapcsolatok megkülönböztetett vizsgálatát. Szlavisztikai ismereteit Kiss Lajos a magyarra vonatkozó kutatások gyarapítására, elmélyítésére is felhasználta, névmagyarázatai mögött többnyire jól kitapinthatóan van jelen az a szándék, hogy a szavak, nevek vizsgálatával bővítse a magyar nyelv-közösség életéről, múltjáról való ismereteket is. A régi magyar földrajzi nevek elemzésével például az ómagyar kor történelmének a tisztázását is elősegítette.

1970-től lehetőséget kapott arra, hogy egyéni kutatási tervet valósítson meg: ennek köszönhető legnagyobb műve, a Földrajzi nevek etimológiai szótára, amely a magyar helynév-kutatás történelmi-etimológiai kutatási vonulatának ered-

ményeit foglalta össze. A munkából egyértelműen kitűnik szerzőjének kivételes műveltsége, széles körű nyelvészeti, etimológiai, földrajzi és történelmi ismeretei. A szótár címszóanyagának kiválasztásakor a magyar olvasók világképét tartotta szem előtt: legalaposabban a Kárpát-medence földrajzi neveinek leírására törekedett. A mai települések nevei mellett tárgyalja sok elpusztult középkori település nevét, kisebb és nagyobb vizek, hegyek megnevezéseit, illetve számos határnevet, fontosabb régebbi utcaneveket is bemutat. A magyar nevek között természetesen nagy számban szerepelnek olyan szláv, német, román stb. eredetű helynevek is, amelyek a magyarság több mint ezer éves Kárpát-medencei tartózkodása alatt kerültek be a magyar helynévkincsbe. De a világ más tájairól is több ezer válogatott helynév eredetét mutatja be. Feltűnően sok debreceni nevet emelt be szótárába: Bánk, Két malom utca, Nagytemplom, Nyomtató utca, Olajútó, Csapó utca, Péterfia utca (itt, az 53. szám alatt található a szülőháza) stb. nemcsak megfejtésre váró nyelvi alakulat volt számára, hanem a gyermek- és ifjúkor tanúi, helyszínei is egyben. Az első kiadás 1978-ban egy kötetben jelent meg, hamarosan el is fogyott, három változatlan kiadást ért meg, majd 1988-ban két kötetre bővítve, teljesen átdolgozva látott napvilágot, több mint 13 ezer kidolgozott címszó terjedelemben. Ez a kézikönyv nemcsak különféle szakterületek (nyelvészet, néprajz, földrajz, történelem) kutatóinak nélkülözhetlen mindennapi munkaeszköze, hanem közérthetősége miatt a művelt nagyközönség körében is páratlanul népszerű sikerkönyv lett.

A szótári munkák mellett szlavisztikai és etimológiai kutatásait is folytatta. Nagyobb tanulmányain kívül több száz egyedi szómagyarázatokat tartalmazó etimológiai cikket közölt.

1980-tól egy évtizeden át a Hadrovics-féle orosz–magyar nagyszótár korszerűsítésén dolgozott, a 80-as évek derekától pedig egy másik, még nagyobb szabású szótári munkának, a nemzeti ügynek tekintett magyar Akadémiai nagyszótárnak lett irányítója.

A 90-es évek közepén egy újabb összefoglaló munka került ki a keze alól Földrajzi nevek nyelvi fejlődése címmel, amelyben kézikönyvszerű elrendezésben csaknem félszáz, zömmel hangtani jellegű változástípust mutat be, de alakítási és jelentésbeli változásformákat is leír igen gazdag példaanyaggal szemléltetve.

Kiss Lajosnak, a magyar és európai nyelvészet, onomasztika kivételes alakjának munkásságát számos díjjal és kitüntetéssel ismerték el, maga tevékeny élete vége felé, az utolsó születésnapján köszöntése alkalmával mégis így gondolkozott fennhangon: „Hallgatom a szép szavú laudációt, nézem a baráti arcokat, és elgondolkodom. Az időpont és az alkalom számadásra késztet. Mintha csak tükör előtt állnék, és kemény kérdésekkel ostromolnám saját magamat. Hogyan gazdálkodtam lelki-szellemi adottságaimmal? A nagy egyéniségek, a jó és a kedvezőtlen körülmények milyen szerepet játszottak tudományos pályám alakításá-

ban? Hagytam-e magam sodortatni az árral, vagy magam hajtottam a csónakot? Túlságosan belefeledkeztem-e az aprólékos részletvizsgálatokba, vagy átfogó szintézisekre is vállalkoztam? Törődtem-e az utánam jövő nemzedékekkel, és segítettem-e önzetlenül előrehaladásukat? Lehetőségeimhez képest kivettem-e részem az egészséges tudományos légkör, az igazságos értékelési rend formálásából? Igyekeztem-e átmenteni a múlt tudományos értékeit a jövő számára úgy, hogy az új megközelítések és irányzatok ígéretes csírái se pusztuljanak el, hanem esélyt kapjanak a kibontakozásra? Egészséges arányban tudtam-e tartani a kollektív feladatokat és az egyéni kutatásokat? Eleget tettem-e mindenben, kivált a helynévvizsgálatokban, a tudományos tárgyilagosság kötelező elvének, amelynek értelmében, ha nehéz is, mégsem hallgatni a rokonszenv vagy ellenszenv hangjaira, magunknak nem hízelegni, hanem a keserűt is kimondani, másokat nem kevesbíteni, hanem egyenlően részeltetni? Csakúgy záporoznak rám a kérdések. Többnyire igenlő a válaszom, de olykor hetykén mentegetem magam: Feci, quod potui. Faciant meliora potentes. (Megtettem, amit tudtam. Aki jobban tudja, csinálja.)” (idézi Kiss Jenő: Búcsú Kiss Lajostól. Magyar Nyelv 99 [2003]: 132–133).

Kiss Lajos munkássága előtt fejet hajtunk, és akik most itt vagyunk, a saját munkáinkban az ő eredményeit is felhasználva állítunk neki nap mint nap, újra meg újra emléket.

RÁCZ ANITA

Poliszémia az állathangutánzó szavakban

1. Bevezető

1.1. A téma kutatásának előzményei

Az állathangutánzók és -hívogatók iránti érdeklődésem felkeltésében nagy szerepe volt az 1976-ban megjelent somogyi (ÁhS.), majd az 1987-ben közzétett vasi, muravidéki (HiV.) nyelvatlasznak. Meglepett e munkák adatbősége, és tanulmányos volt számomra a bennük található tájszavak újszerű elemzése. Ellenőrizvén tájszóismeretemet megnyugtatóan, hogy az említett adattárak szavainak nagy részét ismerem. Feltételeztem, hogy a somogyi nyelvatlasz igéivel szinte azonos tájszavak a baranyai Hegyháton is fennmaradtak, így gyűjtésükre még van esélyem. Az egyre bővülő tájszógyűjteményembe (1990–2000) felvettem az állathangutánzó szavakat is. A szavak szótárba rendezése során erősödött meg az a felismerésem, hogy az állathangutánzó szavak nagy része poliszém jelentésű. Ezt a tényt igyekeztem következetesen figyelembe venni az egyes szavak alap- és mellékjelentéseinek elkülönítésében.

Az állathangutánzó szavak egy részében végbemenő jelentésváltozás vizsgálatában jól tudtam hasznosítani a magyar jelentéstani irodalom fogalomrendszerét (KÁROLY 1970: 215–267) s különösképpen ZSILKA JÁNOSnak a jelentésintegrációt kifejtő gondolatait (1975: 172–173). Új szempontokkal gazdagította ismereteimet HADROVICS LÁSZLÓ jelentéstörténeti könyvének a szójelentés mozgatóerőiről szóló fejezete (1992: 65–73). SZABÓ JÓZSEF nemrég megjelent könyve (2007) pedig arra inspirált, hogy a népi szemléletmód vizsgálatát érdemes kiterjeszteni az állathangutánzó szavak körére, mert a valóságismeret szépen tükröződik ezekben a nyelvi reliktumokban is.

Régóta foglalkoztat az is, hogy az állathangutánzó szavakban hogyan fejeződik ki az embernek az állatokhoz való viszonya. Ismerjük e szavak valóságra utaló tartalmát? Mit tudunk a hangutánzók stílusértékéről? Milyen egyezések, eltérések lehetnek az állathangutánzók használatában? Van-e lehetőségünk arra, hogy állathangutánzók nyelvi rendszerét vizsgálva a szavakat megalkotó és használó emberről, magunkról is újszerű felismeréseket fogalmazzunk meg? Ez utóbbi szempontra THOMAS A. SEBEÖK tanulmányának következő gondolata hívta fel a figyelmemet: „A nyelvből kiinduló, széleskörű, átfogó kommunikáció-kutatási, közlés-kutatási elemzésre [az állatok kommunikációjának kutatására-

ban] még nem került sor. [...] Mivel minden tudományos rendszernek van biológiai komponense is, a megfigyelt nyelvi rendszer a m e g f i g y e l ő t is magába foglalja” (1965: 306, a kiemelés tőlem: P. J.).

1.2. A tanulmány célja

A dolgozat címében megjelölt témát sokféle megközelítésben lehet vizsgálni. Gyűjtött adataim alapján főleg arra a kérdésre kerestem választ, hogyan jöhetett létre a poliszemantikus jelentés az állathangutánzó szavak bizonyos részében. A huszonöt szócikkből álló adattáram lehetővé tette, hogy az elemzett állathangutánzó szavakat fogalmi körök szerint is elrendezzem. Célszerűnek látszott, hogy kitérjek erre a kérdésre is: az állathangutánzók alakváltozataiból (*lefetyél, lafátyol; lefetyél, lafátyol*) miként jön létre önálló lexéma a szóhasadás révén. Érdeklődésre tarthat számot az, ha tömör formában utalok a poliszemantikus állathangutánzó szavaink keletkezésének hozzávetőleges pontosságú időpontjára (a TESz. alapján). A vizsgálatok során foglalkoztatott továbbá az a probléma, hogy létezik-e az állathangutánzó szavak körében szinonímia. Megállapíthattam, hogy egy-egy elemzett szó alapjelentéséhez kapcsolódó szóhangulati értékeket (egymáshoz viszonyítva) bizonyos értékskálán ábrázolni lehet. Minthogy a gyűjtött adataim forrásai főleg a dunántúli szóföldrajzi gyűjtemények és tájszótárak, a relatíve kis terjedelmű adattáram módot ad bizonyos nyelvföldrajzi sajátságok megfogalmazására is.

1.3. Kutatásmethodikai kérdések

Az állathangutánzó szavak p o l i s z é m j e l e n t é s é t főleg a tájszótárak jelentésdefiníciói alapján lehet megállapítani. A vizsgált nyelvatlásokban (ÁhS., HiV.) még csak utalás sincs az adatlapokon szereplő szavak mellékjelentéseire, mert e speciális szógyűjtemények szerzői-közzétevői a szavaknak csupán a primér jelentését rögzítették; így a hangutánzó szavak elsődleges jelentéseihez kapcsolódó másod-, harmadfokú stb. jelentések bemutatására nem is vállalkozhattak. Az állathangutánzók mellékjelentései (származtatott jelentései) kialakulhattak az adott nyelvjárásokban, és innen kerülhettek át a köznyelvbe; de az is lehet, hogy a köznyelvben kapcsolódott először az alapjelentéshez mellékjelentés. Mivel a tájnyelvi szavak a köznyelvben is előfordul(hat)nak, az ÉrtSz., a TESz. és az ÉKsz. is elkülönítve közli a két nyelvréteg (nyelvjárás és köznyelv) szójelentéseit. Ezek a szótárak sok segítséget nyújtottak számomra. Ha tájszótárainkban csak egy jelentés szerepelt egy-egy címszónál, akkor az ÉKsz., az ÚMTsz, és a TESz. alapján tudtam besorolni a kérdéses állathangutánzó szót a poliszemantikus jelentésű szavak közé. Például a *nyervog* '⟨A macska⟩ nyávog.' jelentés mellett a BüTsz.-ban ugyan nem szerepel a '⟨Kisgyermek⟩ nyivákolva sír v. veszekszik', de mindkét jelentést feltünteti az ÉKsz. (a 2. jelentést ritk., de köznyelvi jelentésként), így a *nyervog*-ot poliszemantikus jelentésű szónak tekinthetjük. Ezt megerősítik az ÚMTsz. és az AmTsz. *nyervog* szócikkének jelen-

tésdefiníciói is. Itt említem meg, hogy tájszótárainkból bizonyára azért hiányzik több szónál a köznyelvnek minősülő másodlagos jelentés, mert máig érvényben van ez a „szabály”: a tájszó nyelvjárási, népnyelvi jelentése mellé nem érdemes felvenni a köznyelvi(ke)t, mert ezek megtalálhatók a köznyelvi szótárakban. S ha mégis fontosnak látszik ez az információ, akkor elég ez a rövid minősítés: 'kny.' (lásd PESTI 2010: 144–146).

Nem problémamentes a jelentésváltozás típusának megálapítása sem. Több esetben a tájszótár példamondatainak tartalma alapján lehetett csak eldönteni, hogy egy-egy hangutánzó szó állatra vagy emberre vonatkozik-e. A poliszémia kialakulásában fontos tényező az adott szó valóságra utaló tartalma, denotatív jelentése. Ennek ismeretében tudunk kapcsolatot teremteni a szó alap- és mellékjelentése között. Ha tudom, hogy a *viribül* elsődleges jelentése ('kacsa) csőrét vízbe dugva hörpöli a vizet') kacsára vonatkozik, és arról is van tudomásom, hogy kisgyermek vagy akár felnőtt is tud *viribülni* ('kacsához hasonlóan, bugyborékolva inni' és 'hangosan, illetlenül, szürcsölve enni'), akkor létrejöhét gondolkodásomban a két jelenség összekapcsolása.

A jelentésváltozás nyelvi-stilisztikai eszközei: a *metaforikus* és a *metonimikus* névátvitel példái találekony gondolkodásmódra, egyúttal a nyelvi ökonómia szándékára is utalnak (KISS 2003: 50–51, HANGAY 2004: 494–495). Ezért tartottam fontosnak, hogy a poliszémia jelensége mellett feltüntessem a névátvitel típusát is. Mivel a két típus funkciójában átfedések lehetnek, elkülönítésük elég nehéz. Kérdőjel mutatja ilyen esetekben a minősítés bizonytalanságát.

1.4. Az Adattár szócikkeinek szerkezete

A félkövérrel kiemelt címszó után az adat forrásának rövidítése, majd dőlt betűvel az állathangutánzó szó következik betűhíven, a forrás szerint. A nyelvi adat valóságreszletre utaló szerepét jelzik ezek a megjegyzések: emberre és/vagy állatra és/vagy természeti jelenségre vonatkozik-e az adott szó. Poliszémia esetén közlöm a szó jelentésdefinícióit; mégpedig a jelentésszerkezeti összefüggések szerint úgy, ahogy ez az ÉKsz.-ben és az ÚMTsz.-ben megvalósult. Számok érzékeltetik, hogy egy-egy állathangutánzó szó az adott forrásban (főleg a nyelv-atlaszokban) — a többi szóhoz képest — milyen arányban fordult elő a gyűjtés idején. Végül rövidítések mutatják a jelentésváltozás (névátvitel) két típusát: a metaforikus és a metonimikus jelentésváltozást.

1.5. Az Adattár rövidítéseinek jegyzéke

Á csel. = az állat cselekvésére vonatkozó hangutánzó szó

Á ha. = az állat hangjára vonatkozó hangutánzó szó

Á vis. = az állat viselkedésére utaló hangutánzó szó

Áhu. = állathangutánzó szó

Áhu. sz. = az állathangutánzó szó viszonyított száma a forrásban

E besz. = az ember beszédére (is) utaló hangutánzó szó
 E csel. = az ember cselekvésére (is) utaló hangutánzó szó
 E ha. = az ember által keltett egyéb hangra utaló szó
 E vis. = az ember viselkedésére (is) utaló hangutánzó szó
 Hu. = hangutánzó szó
 J₁ = alapjelentés (jelentésmag) a címszóban, illetve annak változatában
 J_{2, 3 (stb.)} = másodlagos, illetve harmadfokú stb. jelentés, azaz mellékjelentés
 Metaf. = metaforikus jelentésváltozás
 Meton. = metonimikus jelentésváltozás
 Nyelvi-stil. eszk. = a jelentésváltozás nyelvi-stilisztikai eszköze
 Polsz. = poliszémia
 polsz. = poliszemantikus kapcsolat
 Tá. = tárgyra, dologra vonatkozó állathangutánzó szó
 Ter. jel. = természeti jelenségre utaló állathangutánzó szó
 Ter. ha. = a természet hangját utánzó szó
 → = a jelentésfejlődés iránya
 ~ = a címszóval egyező adat a forrásban
 | = tagolást szolgáló jel.

2. Adattár

A vizsgált állathangutánzó szavak felsorolása (a jelentésdefiníciókkal együtt) és a szavak minősítése a poliszémia szempontjából:

cikákol ÁhS. 115: ~, *cikákó* A tömött réce hangja, ha melege van. – Csak két adat a forrásban. | HiV. 22: *cikákul*, *csikákul* 1. A tyúk, ha a torkán megakad valami. – 6 adattal. | HiV. 111: *cikákul*, *tikácul* 2. A fuldokló ember nyitott szájjal lélegzik. – A címszavakra 2-2 adat. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha.) és így is J₂ (E ha.) → J₃ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., ill. meton. | ÚMTsz.: ~, *cikákul*, *cikákó* 1. <Ember, állat> főként, ha vmi a torkán akad, az előbbi es. sírás v. nevetés közben is krákogva, köhögve fuldoklik, levegő után kapkod. 2. Köhécsel. 3. Öklendezik. – Kevés adat. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha.) és J₃ (Á ha.) → J₄ (Á csel.) és J₅ (E ha.) → J₆ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf.; metaf. és meton. | AmTsz.: *cikákul*, ~ 1. <Állat> fuldokolva, éles hangon levegő után kapkod. 2. <Vki> furcsa hangon, fulladozva köhög. – Polsz.: ua., mint a HiV. adatainál. | HhSz.: *cikákó*, *cikákul* A jelentés és a Polsz.: ua., mint az ÚMTsz. adatainál. Áhu. szó, de emberre is vonatkozik. | OrmSz.: ~, *cikákó* <Baromfi> torkán akad vmi; fuldoklik. Csak Áhu. szó. | BütSz.: *cikákul* Jelentését és poliszémikus funkcióját lásd az ÚMTsz. *cikákol* adatainál. | BTsz.: *cikákul* [Ember, állat egyaránt] fulladozik a légcsőbe jutott ételtől. Ha az Áhu. ige jelentése emberre és állatra egyaránt vonatkozik, akkor polsz. jelentésű, ugyanúgy, mint a HiV.-nél. | KnTsz.: *cikákó* Köhög, krákog. Csak Hu. szó. | MihTsz.: *cikákul*. Jelentéséhez és polsz. minőségéhez lásd a BTsz. Adatait.

csattog ÁhS. 163: ~ A pulyka hangja. Az Áhu. száma: itt 1 adat | HiV. 11, 65, 72, 78. ~ Állatok (disznó, szarka, gólya, fogoly) hangja. – Az Áhu. száma: a 11. la-

pon 3 szó; a 65. lapon 1 szó ; a 72. lapon 2 szó; a 78. lapon 1 szó és *csëtto*g | HiV. 95, 138, 146, 160, 169, 171, 179, 196: ~. E helyeken a jelentések (a számok sorrendjében): személy ujjával csettint; sárban járva ilyen hangot ad a [lábbeli], valakinek összeverődnek a fogai; az ég hangja villámláskor; a becsapott ajtó hangja; a jégeső hangja; erősen esik az eső. – Az Áhu. száma: a 95.-nél 1 szó, a 138.-nál 8 szó, a 146.-nál 3 szó; a 160.-nál 5 szó, a 169.-nél és 171.-nél 1-1 szó ; a 179.-nél 3 szó; 196.-nál 2 szó. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₃ (Ter. ha.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₄ (Ter. jel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. és meton. is lehet. | ÚMTsz.: ~ <Vki> ujjával csettint. Meglepő, hogy itt nincs Áhu.-ra utaló szójelentés. Vö. TESz. 1: 487. **csattan** szócikke alatt a **csattog** igét. Itt az 1803-ból való *csattog* ige: 'énekel a <fülemüle>'. | ÉKsz.: ~ 1. Ismételten <erősen> csattan [vmi?]. 2. Ismételten csattanó hangok sorát ejti [vki, vmi?]. 3. <A fülemüle es. más madár> meg-megszakadó hangon énekel. – Polsz.: J₁ (Tá ha.) → J₂ (E csel.) Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₂ (E csel.) → J₃ (Á ha.) vagy J₃ (E ha.?). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | OrmSz.: ~ 1. Többször csattan [vmi]. 2. Dörög [az ég]. | KkSz.: ~ <Kapa> csattog a száraz földben. Az OrmSz. és a KkSz. *csattog* címszava alatt a jelentések között nincs Áhu.

csetteg HiV. 66: *csëtteg*, *csëtto*g 1. A gébics vagy szarka, gáborján csattogó hangja. Az Áhu. száma itt: 14 szóból 1 *csëtteg* és 1 *csëtteget* szó olvasható a 66. lapon. Meglepő, hogy az adatközlők 1984 táján már ennyire nem emlékeztek a *csëtteg* igére. A szarka neve ugyanakkor máig *csëttegi* Zalában. A Vas megyei Csákánydoroszlón a töviszúró gébics neve: *csëttegi*. | HiV. 95: *csëtteg* 2. Vki ujjával csettentő hangot ad. – Az Áhu. száma itt 3 szó. | HiV. 142: *csëtteg* 3. Ilyen hangot ad az, ha vki almát eszik. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₂ (E csel.) → J₃ (E ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., esetleg meton. – A sok adat között csak 1 Áhu. szó van a 142. oldalon. | ÚMTsz.: *csëtteg*, *csëtto*g 1. Csettintget [vki?] 2. Pattog [vmi?]. 3. <A kotlós csibehívó hangjának jellemzésére>. – Polsz.: J₁ (E csel.) → J₂ (E ha.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. – Polsz.: J₃ (Á ha.) → J₁ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | ÉKsz.: ~ 1. Egymás után többször csetten. 2. <Madár> rövid, éles hangokat ad. 3. [Személy] pattogva beszél. – Polsz.: J₂ (Á ha.) → J₁ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₃ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | AmTsz.: *csöttög*, *csëtteg* 1. <Lábbeli> kisebb csattogó hangot ad. 2. <Rossz> motor csattogó hangon jár. 3. Szarka éles hangon szól. 4. Vki éles hangon beszél. – Polsz.: J₃ (Á ha.) → J₄ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₁ (Tá.) → J₂ (Tá.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₃ (Á ha.) → J₄ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | BüTsz.: *csöttög* 1. Kopogó lábbeliben lomhán megy. 2. <Régi motor> lassú, ütemes zajt ad. – Polsz.: J₁ (E csel.) → J₂ (T ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf.

danol ÁhS 11: ~, *danul* Ilyen hangot ad a tyúk, ha szemet keres. – Itt 2 adat. A címszó jelentésében a *káricál* 70 adattal. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₂ (Á ha.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | HiV. 23: *danúgat*, *danugat* 1. [Örömeben?] ilyen hangot adva szemet keres a tyúk az udvaron. | HiV. 24: 2. Vki elnyújtva énekel. – Itt 4 adattal a *danugat*, *danúgat* és 2 adattal az *énekül*; a 24.-ben 1 adat van a *danúgat*-ra és 1 adat az *énekül*-re. A 24.-ben 'énekel' jelentésű még a *karicsál* [= káricál] 11 adattal. –

Polsz.: J₂ (E ha.) → J₁ (Á ha.). Nyelvi-stil. eszk.: meton., metaf. | ÚMTsz.: *danol, danul, dalol* Dalol [énekel]. Állatra nem vonatkozik az ige jelentése. | ÉKsz.: ~ Danolgat. Itt is csak emberre vonatkozik az ige jelentése. | AmTsz.: *danul, danol* 1. Énekel. 2. Mulat. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₂ (E ha. és E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | HhSz.: *dalol* 1. ⟨Ember⟩ dalt énekel. 2. ⟨Énekesmadár⟩ kellemes hangon, folyamatosan énekel. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₂ (Á ha.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. és metaf. | OrmSz.: *daló, danó, dalol* 1. ⟨Ember⟩ dalt énekel. 2. Kárál (tyúk a tojáson) [örömeiben?]. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₂ (Á ha. és Á vis.) Nyelvi-stil. eszk.: meton. | BütSz.: *danul* Énekel vmit. Áhu. funkciója nincs. | BTsz.: *danul* Danol [énekel]. Csak Hu. funkcióban. | MihTsz.: *danaszul* ⟨Halkan, csendben⟩ dúdolgat, énekelget. Csak jelentése alapján kapcsolódik a szócikk címszavához. Egészen különleges Hu. szó ebben a forrásban. Az ÚMTsz.-ban sem találjuk. | KoTsz.: *danull* Énekel, mulatozik. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₂ (E ha. és E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton.

dödörög ÁhS. 140–41: ~ Ilyen hangot ad az anyalúd, ha hívja fiait. – Az Áhu. száma 1, de azonos jelentésük alapján ide tartozó szavak még: *dödög, dödörökül*. | HiV. 23: Ilyen hangot ad a tyúk, amikor szemet keres az udvaron. – Ilyen hangot ad a kakas, ha szemet találva az udvarban hívja a tyúkot. – Mindkét lapon az Áhu. száma 1, de jelentésük szerint ebbe a szemantikai körbe tartozik még: *énekiül, danúgat*. | HiV. 120: Dödörög, aki mély, halk hangon, alig érthetően beszél. – Az Áhu. száma itt is 1, és mellette a *dörmög* 4 adattal. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha. és E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. | ÚMTsz.: ~. 1. Félhangosan, csendesen beszélget. 2. ⟨Vki⟩ dörmög, morog, magában motyog; dödög. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₂ (E ha. és E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. Áhu. szerepét nem említi a szótár.

karattyol ÚMTsz.: *karatyol* Rekedtes, elnyújtott hangot hallat, kárál. | ÉKsz.: *karattyol* 1. Lärmásan hadar ⟨vmit⟩. 2. ⟨Tyúk⟩ kárál. 3. ⟨Béka⟩ kuruttyol. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E besz. és E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. | AmTsz.: *karattyul, karatyul, karatyol* 1. Sokat beszél feleslegesen. 2. Lármázik. – Polsz.: J₁ (E besz.) → J₂ (E besz. és E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | OrmSz.: *karatyol, karatyó* Szükség nélkül sokat fecseg. Itt csak emberre vonatkozó szó. | BütSz.: *karatyul* Sokat beszél. | BTsz.: *karattyul* Sokat beszél, fecseg. | KoTsz.: *karattyul* Sokat beszél, fecseg.

káricál ÁhS. 111.: ~, *káricáll, káricá* Ilyen hangot ad a tyúk, ha szemet keres az udvaron. – A *káricál* adatból van itt több. | ÁhS. 116: ~ Ilyen hangot ad a kakas, amikor szemet talált, és odahívja a tyúkokat. – 1 adattal. | HiV. 23: *karicsál* Ilyen hangot ad a tyúk, amikor szemet keres az udvaron. A *karicsál* 9 adattal, de csak a Vas megyei kutatópontokon. | HiV. 24.: *karicsál* Ilyen hangot ad a tyúk, ha megtojt. – 1 adat | ÚMTsz.: ~, *káricáll, káricá* 1. ⟨Tyúk⟩ kárál. 2. ⟨Öregasszony⟩ magában motyog, dünnyög. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha. és E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. | ÚMTsz.: *karicsál* 1. ⟨Tyúk⟩ kárál. 4. [Személy] fecseg, karattyol; lármázik. | ÉKsz.: *karicsál* Kárál, karattyol [ember?] | AmTsz.: *káricáll* 1. ⟨Tyúk⟩ kárál, hangoskodik. 2. ⟨Idős ember, gyerek⟩ magas hangon karattyol. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. | OrmSz.: ~, *káricá* Tyúk egyhangúan, kedvesen beszélget. | BütSz.: ~ ⟨Tyúk⟩ elnyújtott hangot hallat. A *tikok*

is mijen szépon káricálnak a kerbe! | BTsz.: *káricál, karicsál* <Tyúk> éneklő hangot ad, különösen akkor, amikor szemet keres az udvaron. | MihTsz.: *karicsál* Kárál. A tyúk hangja. | KoTsz.: *káricáll* Éneklő hangot ad <tyúk>.

lafatyol ÁhS 6, 46: *lafatyoli* (kevesebb adattal), *lafátyoli* (több adattal) A kutya és a disznó moslékot eszik a nyelvével. – Itt csak Áhu.-ra van adat. | HiV. 11: *lafatyul, lafatul, lafátol, lapatyul*. A disznó hangja, ha moslékot eszik. A forrásban a *lefetyel* igére is van adat. | ÚMTsz.: ~, *lafatyú, lafityol, lafató*. 1. <Kutya, macska folyadékot> nyelvét belemártogatva iszik. 2. Mohón eszik, habzsol. 3. Beszél (sokat beszél, fecseg; teli szájjal beszél; érthetetlenül beszél). Itt van még utalás a *lefetyel* Áhu.-ra is. – Polsz.: J₁ (Á csel.) → J₂ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polsz.: J₂ (E csel.) → J₃ (E csel., E besz.) Nyelvi-stil. eszk.: meton. | OrmSz.: ~ Csak így: 'le- vet mohón kap be'. | BüTsz.: *lafatyul, kilafatyul* (is) 1. Feleslegesen sokat beszél. 2. Mohón iszik, lefetyel <kutya>. – Polsz.: J₂ (Á csel.) → J₁ (E csel., E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | MihTsz.: *lafatyul* [Állat] Lefetyel <vmit>. Csak Áhu.-ként szerepel a szótárban. | KnTsz.: *láfátyó* <Kutya> mohón eszik, iszik. | KoTsz.: *lafatyull* Sokat beszél, összevissza fecseg.

lafátyol ÁhS. 6: ~, *lafátyul, lafátyuli* (több adattal), *lefetyël* (kevés adattal). A disznó hangja, amikor <nyelvével> moslékot eszik. | ÁhS. 46: *lafátyuli, lafátyujja, lafátyújja* (több adattal), *lefetyüli* (kevés adattal) – A kutya hangja, amikor <nyelvével> levest eszik. A ragos igealak adatát úgy kapták a gyűjtők, hogy a kérdőmondat folytatását kérték az adatközlőktől. (A kutya a levest a nyelvével...) | HiV. 11: *lafátul, lafátol, lafatul, lafatol* A disznó hangja, amikor moslékot eszik. – Jobbára csak a Vas megyei kutatópontokon, és itt több adattal. A *lefetyül*-re csak 2 adat a 11. oldalon. | ÚMTsz., ÉKsz.: ezekben a szótárakban nem szerepel a *lafátyol* címszó, csak a *lafatyol* lexéma. | AmTsz.: ~, *kilafátyol* Állat <főleg kutya> nyelvével edényből a vizet, eledelt gyorsan kiszürsöli, kieszi. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | KoTsz.: *lafátyull* Nyelvével kotorja <a kutya és a macska> szájába a vizet, levest.

lefetyel ÁhS. 6: *lefetyöli, lefetyüli* Disznó a moslékot a nyelvével így eszi. – 2 kutatópont. Zömében: *lafátyoli, lafátyújja*. | ÁhS. 46: *lefetyüli, lefetyöli* Így eszi a kutya a levest. – Kevés kutatópont. Többségben a *lafátyoli, lafátyújja*. | HiV. 11: *lefetyül* A disznó hangja, amikor moslékot eszik. – 3 kutatópont 1-1 adat. | HiV. 88: *lefetyël* Az ember hangja, ha sietve (és hangosan) eszik. – 1 adat. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | ÚMTsz.: *lefetöli, lefetyüli, lefetyül* 1. <Kutya, macska folyadékot, ill. folyékony ételt> mohón, habzsolva iszik vagy eszik. 2. <Folyadékot, ill. folyékony ételt> habzsolva fogyaszt vki. 3. [Ember] összevissza fecseg. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. – J₂ (E ha., E csel.) → J₃ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | ÉKsz.: ~ 1. <Kutya, macska stb.> a nyelvét mintegy lapátként használva iszik vagy eszik. 2. Vki habzsolva eszik vmit. 3. Összevissza fecseg. – Polsz.: ua., mint az ÚMTsz. Adat-ainál. | AmTsz.: *lefetyül, lefetyöl, lefetyël* A jelentésdefiníció és a Polsz. adatai egyeznek az ÚMTsz. Adataival. | HhSz.: *lefetyöl, lefetyő* Jelentés és Polsz. ua., mint a HiV.-nél. | OrmSz.: csak *lafatyol* címszó van a *lefetyel*-lél azonos jelentésben. |

BüTsz., BTsz.: *lefetyül* Jelentés és Polsz. ua., mint a HiV.-nél. | KkSz.: a *lefetyel* megfelelője itt a *lafitol*, *belafitol* Habzsol vmit [állat, ember?]. | KnTsz.: ~ <Kutya, macska> sajátos hangot hallatva iszik. | MihTsz.: *lefetyül* Jelentése ua., mint az ÉKsz. 1. jelentése. | KoTsz.: *lefetyüll* Fecseg, sokat beszél.

mekeg ÁhS. 190: *mekög*, *mekög*, *mekög* és *bekög*, *bekög*; *bēget*, *bēgget* is. A kecske hangja. ÁhS. 13: *mekög* A borjú hangja, amikor az anyját hívja. – 1 adattal. | HiV. 21.: *mekög* A birka hangja. 3 adattal. | HiV. 38: *mekög*, *mekög* A birka hangja. Többségben ezek a szavak és 4 *bekög*, 1 *beget*. | ÚMTsz.: *mekög*, *mökög* Dadog [vki]. És olyan emberre is mondják, aki nem beszél az adott falu nyelvjárását. Áhu. jelentését nem említi a szótár. | ÉKsz.: ~ 1. <Kecske> jellegzetes szaggatott, remegő hangot hallat. 2. Ember magas hangon, akadozva beszél. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | AmTsz.: *mekög*, *mekög* 1. Akadozva, ill. éles hangon beszél. 2. A kecske hangja. – Polsz.: J₂ (Á ha.) → J₁ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | BüTsz.: *mekög* A kecske hangja. | KkSz.: *mekög* Dadog [ember]. | KnTsz.: *mekög* 1. Dadog. 2. Birka [sajátos] hangot ad. 3. Köznyelvi. – Polsz.: J₂ (Á ha.) → J₁ (E ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf.

nyehög ÁhS. 81. *nyehög*, *nyehög* Ilyen hangot ad a ló, ha megijed. – Adat 2 kutatóponton. | ÁhS. 18: *nyehög*, *nyehög* Ilyen hangot ad a ló, ha zabot visznek neki. – Több alakváltozatban, sok kutatóponton. | ÁhS. 19: *Nyehög*, *nyehög* – Több alakváltozatban, sok kutatóponton. HiV. 15: *nyehög* A ló hangja, ha meglátja párját. – 2 kutatóponton. | HiV. 16: *nyehög* Ilyen hangot ad a kiscsikó az anyja után. – 1 kutatóponton. | ÚMTsz.: *nyehög* <Ló> nyihog, nyerít. | ÉKsz.: itt nincs *nyehög* címszó. | AmTsz.: *nyehög*, *nyehög* 1. <Ló> szaggatott hangon nyerít. 2. <Vki> éles hangon, nyihogva nevet. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E vis.). Nyelvi. stil. eszk.: meton. | HhSz.: *nyehög* Jelentés és Polsz. ua., mint az AmTsz. adatainál. | OrmSz.: *nyehög* Hangosan, szaggatottan, élesen nyerít <a ló>. | BüTsz.: *nyehög* <Ló> szaggatott hangon nyerít.

nyekeg HiV. 108, 124: *nyekög*, *nyökög* adat van, de ezek nem Áhu. szavak a forrásban. | ÚMTsz.: *nyekög* 1. Hibásan beszél, dadog. 2. Nyög. 3. <Kanca a csikóját hívja, és> nyerít. – Polsz.: J₁ (E ha., besz.) → J₂ (E csel., E ha.). – Nyelvi-stil. eszk.: meton. | ÉKsz.: ~ 1. [Vki] nyögdecselő, akadozó hangot hallat. 2. <Kecske> mekeg. 3. <Vmi> nyekereg. – Polsz.: J₂ (Á ha.) → J₁ (E ha., E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. – Polsz.: J₁ (E ha.) → J₃ (Tá ha.). – Nyelvi-stil. eszk.: metaf. | AmTsz.: *nyekörög*, *nyekörög* 1. <Állat> nyögdecselő, akadozó hangot hallat. 2. <Vki> akadozó hangon beszél. – Polsz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | KoTsz.: *nyekög* Akadozva beszél, dadog.

nyervákol ÁhS. 218: *nyervákol*, *nyervákó*, *nyervákú* Ilyen hangot ad a macska, amikor tejet kér. – Ilyen hangot adnak a macsakák éjjel, amikor kergetőznek. – Ilyen hangot ad a kismacska, ha az anyját hívja. – A 218. kérdésnél: csak 4 kutatóponton: *nyervákol* és alakváltozatai; a 219. kérdésnél: 4 kutatóponton *nyervákónak* és alakváltozatai; a 222. kérdés adatai között (a macskára vonatkozóan): *nyervákol* 3, *nyervákú* 2 és a *nyervákó* 1 kutatóponton. | ÚMTsz.: *nyervákol*, *nyervákol*, *nyervákol*, *nyervákú* 1. <Macska> nyávog. 2. [Személy] siránkozik. – Polsz.: J₁ (Á

ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. (?), meton. | AmTsz.: *nyërvákul*, *nyërvákol* 1. ⟨Macska⟩ elnyújtott hangon sír. 2. ⟨Kisgyerek⟩ hosszasan, nyivákolva sír. – Polisz. ua., mint az ÚMTsz. Adatainál. | HhSz.: *nyërvákol*, *nyërvákó* Áhu. a macskára vonatkozóan. – Jelentések és a Polisz. ua., mint az ÚMTsz. adatainál. | BüTsz.: *nyërvákol* ⟨Macska⟩ elnyújtott hangot ad. | KoTsz.: *nyërvákull* ⟨Macska⟩ nyávog. Csak Áhu.

nyervog ÁhS. 218: *nyërvog*, *nyërhoG*, *nyërvok* Ilyen hangot ad a macska, amikor tejet kér. 33 kutatóponton. | ÁhS. 219: *nyervognak*, *nyërvognak* Ilyen hangot adnak a macskák éjjel, amikor kergetőznek. 21 kutatóponton. | ÁhS. 222: ~, *nyërvog*, *nyërhoG*, *nyërvok* Ilyen hangot ad a kismacska, ha az anyját hívja. 25 kutatóponton. | ÚMTsz.: *nyërvog* 1. ⟨A macska⟩ nyávog. 2. [Vki] siránkozik. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | ÉKsz.: ~ 1. ⟨Macska⟩ éles, kellemetlen hangon nyávog. 2. Vki nyivákolva sír v. veszekszik. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E besz.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | AmTsz., HhSz.: *nyërvog*, *nyërhoG* – A jelentések és a Polisz. ua., mint az ÉKsz.-nél. | OrmSz., BüTsz.: *nyërvog*. Nyávog [a macska]. | KnTsz.: *nyërvog* ⟨Macska⟩ panaszosan nyávog. Csak Áhu.

nyihog ÁhS. 20: ~, *nyihoG*, *nyihok* Ilyen hangot ad a kismalac, amikor az anyját hívja. – 7 kutatóponton. | ÁhS. 81: ~, *nyihoG* A ló hangja, ha megijed. – 2 kutatóponton. | ÁhS. 219: *nyihognak* Ilyen hangot adnak a macskák, ha kergetőznek. – 5 kutatóponton. | ÁhS. 222: *nyihoG*, *nyihok* Ilyen hangot ad a kismacska, ha az anyját hívja. – 2 kutatóponton. | ÁhS. 231: ~ *nyihoG*, *nyihok* Ilyen hangot ad a házinyúl. – 11 kutatóponton. | ÁhS. 43: ~, *nyihoG*, *nyihok* Ilyen hangot ad a kutya, ha bekérezkedik a konyhára. – 7 kutatóponton. | ÁhS. 47: ~, *nyihoG* Ilyen hangot ad a kutya, ha megverik. – 17 kutatóponton. | ÁhS. 48: ~, *nyihoG*, *nyihok* Ilyen hangot ad a kiskutya, ha az anyját hívja. – 17 kutatóponton. | ÁhS. 49: ~, *nyihog*, *nyihok* Ilyen hangot ad a kiskutya, ha rálépnek a lábára. 11 kutatóponton. | HiV. 15: ~, *nyikog* (is). Ilyen hangot ad a ló, ha meglátja párját. – 2 kutatóponton. | HiV. 16: ~. Ilyen hangot ad a csikó az anyja után [futva?]. – 14 kutatóponton. | HiV. 18: ~. Ilyen hangot ad a ló, ha zabot visznek neki. – 1 kutatóponton. | HiV. 41: *nyikog* Ilyen hangot ad a kutya, ha fél. – 1 kutatóponton. | ÚMTsz.: ~ 1. ⟨Ló, csikó⟩ élesen nyerít. 2. ⟨Kutya⟩ vinnyog, nyí. 3. [Vki] fojtott hangon nevetgél, vihog. – Polisz.: J_{1,2} (Á ha.) → J₃ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. | ÉKsz.: ~ 1. ⟨Ló⟩ egy-egy éles, nyerítő hangot ad. – ⟨Más állat⟩ vinnyog, nyifog. 2. Vki vihog. – Polisz. ua., mint az ÚMTsz. adatainál. | AmTsz.: ~. Jelentés és Polisz. ua., mint az ÚMTsz. adatainál. | BüTsz.: ~. Nyerít ⟨a ló⟩. | KkSz.: *nyerétt*, *nyeritt* 'kny'. [A ló éles hangja?]

nyivákol ÁhS. 218: ~, *nyivákú* Ilyen hangot ad a macska, amikor tejet kér. – 2 kutatóponton. | HiV. 49: *nyivákul* Ilyen hangot ad a macska, párzás közben. – 2 kutatóponton. | HiV. 50: *nyivákul* (és *nyávikul* is). Ilyen hangot ad a macska, ha szeretne bemenni a házba. – 2, ill. 3 kutatóponton. | HiV. 51: ~. Ilyen hangot ad a kismacska, ha idegen közeledik feléje. – 1 adattal. | ÚMTsz.: *nyivácskoll*, *nyivácskó* 1. ⟨Macska v. kölyökkutya⟩ nyüszít, vinnyog. 2. ⟨Macska⟩ nyávog. | AmTsz.: *nyivákul*, *nyivákol*, *nyivákú* 1. ⟨Állat, főleg macska⟩ éles, elnyújtott, síró hangot ad. 2. ⟨Kisgyerek⟩ hasonlító hangon sír. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf.,

meton. | KnTsz.: *nyávikó* 1. ⟨Macska⟩ nyávog. 2. ⟨Elvert gyerek⟩ bőg, siránkozik. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf.

rebben ÚMTsz.: ~ [Vki] hirtelen megijed, megrezzen. Hu. és egyúttal hangfestő szó? | ÉKsz.: ~ 1. ⟨Madár⟩ a szárnyával zajt keltve felröppen v. valahova röppen. 2. ⟨Személy vmely testrésze⟩ hirtelen, rezzenésszerűen mozdul. – Polisz.: J₁ (Á ha., csel.) → J₂ (E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | AmTsz.: *röbben, rébben* – Jelentések és Polisz. ua., mint az ÉKsz.-nél. | OrmSz.: *szömröbbenés* főnév. *Hazudik az éty szömröbbenés nékü.* | KoTsz.: *röbdöz* Rángatózik a szemhéj. | Az AmTsz.-ben is van *röbdös*. A szemhéj rángatózik.

szeszereg ÚMTsz.: *szészérég* 1. ⟨Fájdalmában⟩ sziszeg. 2. Fél, szorong. 3. Izgul. – Polisz.: J₁ (E ha.) → J₂ (E csel., E vis./a) és J₂ (E vis.) → J₂ (E vis./b). Nyelvi-stil. eszk.: mindkét típusban meton. | MihTsz.: *szészérég* 1. A gúnár sziszegő hangot ad. 2. ⟨Ember⟩ fájdalmában ⟨fogát szíva⟩ sziszeg. – Polisz. J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel.) Nyelvi-stil.eszk.: meton.

sziszeg, szisszeg ÁhS. 32: *sziszég, szisszeg, sziszög, szisszög* 1. Ilyen hangot ad a gúnár, ha meg akar csípni vkit. – 58 kutatóponton és 2 kutatóponton *fúj*. | ÁhS. 50: *sziszög, sziszög* Ilyen hangot ad a macska, ha a kutyára haragszik. | HiV. 22: *sziszég*. Ilyen hangot ad a tyúk, ha a torkán megakad vmi. – 1 kutatóponton. | HiV. 35: *sziszég* Ilyen hangot ad a gúnár, ha támad. – 23 kutatóponton. | HiV. 48: *sziszég* A macska hangja, ha a kutyára haragszik. – 1 kutatóponton. | HiV. 51: *sziszég* A kismacska hangja, ha idegen közeledik. – 2 kutatóponton. | HiV. 58: *sziszég* Ilyen hangot ad a sáska. – 1 kutatóponton. | HiV. 60: *szisszeg* Ilyen hangot ad az ürge, ha veszélyt érez. – 1 kutatóponton. 2. *sziszég, sziszög* Ilyen hangot ad az, akinek a tüske megszúrja a lábát. – 3 kutatóponton. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha.) Nyelvi-stil. szerk.: metaf. | HiV. 195: *sziszég* 3. Ilyen hangot ad a nedves fa a tűzön. – 1 kutatóponton. – Polisz.: J₁ (E ha., Á ha.) → J₃ (Tá). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. | ÚMTsz.: *sziszég* 1. A gúnár hangja. 2. Orrán át hangosan lélegzik, szuszog. 3. ⟨Tyúk torkán akad vmi⟩ rekedtes hangot hallat. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., csel.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. és Polisz.: J₁ (Á/a ha.) → J₃ (Á/b ha.). – Nyelvi-stil. eszk.: metaf. | ÉKsz.: ~ 1. ⟨Kígyó, lúd⟩ hevesen fújva [...] sivítő hangot ad. 2. ⟨Vki fájdalmában⟩ foga közt szívja be és fújja ki a levegőt, ill. így beszél; így mond vmit. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E csel., E besz.) – Nyelvi-stil. eszk.: metaf., meton. | AmTsz.: *sziszög, sziszég* – Polisz. és jelentés ua., mint az ÉKsz. adatainál. | BüTsz.: *sziszög* A gúnár hangja, ha meg akar csípni vkit. | KoTsz.: *sziszék-szuszog* Hosszasan szuszog.

sziszereg ÁhS. 32: *sziszörög, sziszörög* Ilyen hangot ad a gúnár, ha meg akar csípni vkit. – 10 kutatóponton. | ÁhS. 51: *sziszörög* Ilyen hangot ad a macska, ha a kutyára haragszik. – 1 kutatóponton. | HiV. 51: *sziszörög* Ilyen hangot ad a kismacska, ha idegen közeledik feléje. – 1 kutatóponton. | HiV. 143: *sziszérég* Ilyen hangot ad az, akinek a tüske megszúrja a talpát. – 1 kutatóponton. | HiV. 181: *sziszérég* Ha kevés víz van a kulacsban, és megrázzuk, ilyen hangot ad. – 1 kutatóponton. | HiV. 195: *sziszérég* Ilyen hangot ad a nedves fa a tűzön. – 1 kutatóponton. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₃ (Tá. ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. | ÚMTsz.: *sziszereg, sziszérég* 1. ⟨Pl. fűszeres, csípős ételtől,

erős paprikától) sziszeg. 2. *sziszërég* Szepeg. – Polisz. J₁ (E ha.) → J₂ (E ha., E csel.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | ÉKsz.: Hosszasan vagy többször sziszeg. | AmTsz.: *sziszörög*, *sziszërég* 1. Ismétlődően, hosszan sziszeg a lúd. 2. A forrásban levő víz hangja. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (Tá. ha.). Nyelvi-stil. eszk.: metaf. | BütTsz.: *sziszörög* Többször sziszeg (fájdalmában). | KoTsz.: *sziszërég* Hosszasan, többször sziszeg.

szüköl ÁhS. 43: *szükül* Ilyen hangot ad a kutya, ha bekérezkedik a konyhára. – 3 kutatóponton. | ÁhS. 47: *szükül* Ilyen hangot ad a kutya, ha megverik. – 1 kutatóponton. | HiV. 41: *szükül* Ilyen hangot ad a kutya, ha fél. – 7 kutatóponton. | HiV. 43: *szükül* Ilyen hangot ad a kutya, ha megrúgja vki. – 1 kutatóponton. | ÉKsz.: *szüköl* 1. (Félelmében, fájdalmában) vékony, nyögésszerű hangot hallat (a kutya). 2. Vki gyáván siránkozik. – Polisz.: J₁ (Á ha.) → J₂ (E ha., E vis.). Nyelvi-stil. eszk.: meton. | KoTsz.: *szüküll* Ua., mint az ÉKsz. adatainál az 1. jelentés.

3. Az adatok elemzése

3.1. Az állatok „beszédének” tükröződése az állathangutánzó szavakban

Az állatok „beszédének”, hangjeleinek szerepéről az idevonható etológiai, nyelvészeti kutatások alapján egyre többet tudunk (BALOGH–KIRÁLY 1976: 41–55). Az állatok egymás közötti kommunikációjának veszélyt jelző és érzelmki-fejező tartalmát nem csupán az állatok „értik” (dekódolják), hanem az ember is. Az állatokkal szorosabb kapcsolatba kerülő (állattartó) ember természetesen jobban ismeri az állatok hangkomplexumainak jelentését, mint az, akinek nem ez a foglalkozása.

Az ember környezetében élő állatok viselkedésének megismerésében — ősidőktől fogva — fontos szerepe volt annak, hogy elődeink az állatok hangját megfigyelve nélkülözhetetlen információkhoz jutottak. Tapasztalataik révén megtanulhatták, hogy például a macska haragjában *fúj*, *morog*, *prüszköl*, a támadó gúnár *sziszég*, a kutya fájdalmában *nyüszít*, *vonyít*, *kaikul*, a ló elégedettségében *röhög*, ha zabot kap, a megsimogatott macska *dorombol* (BALOGH–KIRÁLY 1976: 42–43).

A háziállatok hangkomplexumainak nem pusztán magatartást jelző funkciója volt (és van ma is), hiszen az állatok hangját utánozva akár hívni-terelni is lehet a jószágokat, és ugyanezekből a hangokból alkotott szavaknak fajnév szerepe is lehet (*ci-ci-c-c* → *cica*; *co, co, co* → *coca*; *ruc-ruc, ruc-ruc* → *ruca*; *pi-pi-pi-pi* → *pipi* stb.).

Témánk szempontjából azt kell kiemelnem, hogy a jelentésváltozás eredményeként létrejövő poliszemantikus jelentésű állathangutánzó szavakat emberre is alkalmazhatjuk. (A jelentésváltozás bővebb kifejtését lásd a 4.6. részben.) Megfordítva is igaz: az emberre vonatkoztatott állathangutánzó szó a nyelvhasználat során az adott beszédsituációban a nyelvi ökonómia érvényesülésével kaphat poliszemantikus jelentést.

3.2. A poliszémia típusai (a jelentésszerkezet összefüggései a vizsgált szavakban)

A poliszémia típusait (a jelentésszerkezeti kapcsolatokat) egy-egy szó alapjelentésének és mellékjelentéseinek összehasonlításával állapítottam meg. A nyelvjárási adatok elemzésekor az összevetés alapjai a tájszótári, nyelvatlaszbéli lexémák voltak. Sok esetben csak a köznyelvi szótárak jelentésdefiníciói alapján vált világossá számomra, hogy az adott nyelvjárási lexémának van-e más (újabb?) jelentése a köznyelvben. A bevezetőben is megemlítettem, hogy a nyelvatlaszok (ÁhS. és HiV.) szerzői az állathangutánzó szavak primér jelentéseinek gyűjtését és közzétételét tekintették elsődleges céljuknak. Nem gondoltak arra, hogy megkérdezzék: van-e a hallott állathangutánzó szónak — az alapjelentésén kívül — más jelentése is. A vasi és muravidéki (HiV.) nyelvatlasz a mi témánk szempontjából azért volt fontos forrás, mert ebben az állathangutánzó szavakon kívül (a 86–200. számú adatlapon) emberre, tárgyakra és természeti jelenségekre vonatkozó hangutánzó szavak is vannak. Így vált lehetővé például, hogy a *sziszég* ige poliszémikus jelentéseit összehasonlítsam (lásd HiV. 22, 35, 48, 51, 55, 58, 60, 143, 195).

A típusok „képletei” után álló szám azt mutatja meg, hogy melyik szó tartozik a sémával illusztrált szerkezethez.

A jelentésváltozás kiindulópontja: *á l l a t t a l* kapcsolatos hangutánzó szó:

J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E csel., E ha.): *mekeg* | J_2 (Á ha.) $\rightarrow$ J_1 (E ha.): *mekeg* | J_2 (Á ha.) $\rightarrow$ J_1 (E csel.): *mekeg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha.): *cikákol*, *nyivákol*, *nyervákol*, *nyervog*, *sziszereg* | J_2 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E csel.): *csattog*, *csetteg* | J_3 (Á ha.) $\rightarrow$ J_4 (E besz.): *mekeg* | J_3 (Á ha.) $\rightarrow$ J_4 (Á csel.): *cikákol* | J_3 (Á ha.) $\rightarrow$ J_1 (E csel.): *mekeg* | J_3 (Á ha.) $\rightarrow$ J_4 (E besz.): *mekeg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_3 (Ter. ha.): *csattog* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_4 (Ter. jel.): *csattog* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel.): *lefetyel* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E vis.): *lefetyel* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E besz., E vis.): *karattyol*, *káricál*, *karicsál*, *nyeheg* | J_1 (Á csel.) $\rightarrow$ J_2 (E csel.): *lafatyol* | J_2 (Á csel.) $\rightarrow$ J_1 (E csel., E besz.): *lafatyol* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel.): *lafátyol*, *lefetyel* | J_2 (Á ha.) $\rightarrow$ J_1 (E ha., E besz.): *nyekeg* | J_2 (Á ha.) $\rightarrow$ J_1 (E besz.): *mekeg*, *nyeheg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel.): *nyervákol*, *nyivákol*, *nyervog*, *szeszereg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E vis.): *nyeheg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., besz.): *nyervog* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel.): *nyervog*, *nyivákol* | $J_{1,2}$ (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel.): *nyihog*, *nyervákol* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel.): *szeszereg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E csel.): *rebben* | J_1 (Á/a ha.) $\rightarrow$ J_3 (Á/b ha.): *sziszeg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha.): *sziszeg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E csel., E besz.): *sziszeg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha., E vis.): *szűköl* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_3 (Tá ha.): *sziszereg* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E ha. E vis.): *dödörög* | J_1 (Á ha.) $\rightarrow$ J_2 (E besz., E vis.): *karattyol*.

A jelentésváltozás kiindulópontja: *e m b e r r e l* kapcsolatos hangutánzó szó:

J_1 (E ha.) $\rightarrow$ J_2 (Á ha.): *danol* | J_1 (E ha.) $\rightarrow$ J_2 (Á ha., Á vis.): *danol* | J_2 (E csel.) $\rightarrow$ J_1 (Á ha.): *csattog*, *csetteg* | J_1 (E csel.) $\rightarrow$ J_3 (E ha.): *mekeg* | J_1 (E ha.)

→ J₂ (E ha., E csel.): *cikákol* | J₂ (E csel.) → J₃ (E csel., E besz.): *lafatyol* | J₂ (E csel.) → J₂ (Tá ha.): *csetteg, csattog* | J₂ (E ha.) → J₁ (Á ha.): *dödörög* | J₂ (E csel.) → J₃ (Á ha.?, E ha.?): *csattog* | J₂ (E csel.) → J₃ (E ha.): *mekeg* | J₂ (E ha.) → J₃ (E csel.): *cikákol* | J₁ (E ha.) → J₃ (E besz.): *mekeg* | J₅ (E ha.) → J₆ (E csel.): *cikákol* | J₁ (E ha.) → J₂ (E ha., E csel.): *mekeg* | J₁ (E ha.) → J₂ (E besz.): *mekeg* | J₂ (E ha.) → J₃ (E csel.): *cikákol* | J₂ (E ha., E csel.) → J₃ (E besz.): *leftyel* | J₁ (E ha.) → J₃ (Tá ha.) | J₁ (E ha.) → J₂ (E vis./a) | J₂ (E vis.) → J₂ (E vis.): *nyekeg* | J₁ (E ha., Á ha.) → J₃ (Tá ha.): *sziszeg* | J₁ (E ha.) → J₂ (E ha., E vis.): *dödörög*.

A jelentésváltozás kiindulópontja: *t á r g g y a l* és *t e r m é s z e t i j e l e n s é g g e l* kapcsolatos hangutánzó szó:

J₁ (Tá) → J₂ (Tá ha.): *csattog, csetteg* | J₁ (Tá) → J₂ (E csel.): *csattog, csetteg* | J₁ (Ter. jel.) → J₂ (Á ha., E ha?): *sivít*.

Az adattárból kiemelt jelentésszerkezeti képletek alapján megállapíthatjuk, hogy a vizsgált poliszemantikus állathangutánzók többségében a jelentésváltozás kiindulópontjául szolgáló szó alapjelentése az: 'állat hangja, illetve cselekvése'. Nem sokkal kevesebb a jelentésváltozás típusaiban az alapjelentés szerepű 'ember hangja, cselekvése' jelentésmag. Tárgyakkal, természeti jelenségekkel kapcsolatos hangok csak kis számban fordultak elő a vizsgált szavakban.

Természetesen megnyugtatóbb következtetéseket lehetne levonni nagyobb vizsgálati korpusz alapján. A fenti adatok inkább csak tendenciákat jeleznek a poliszémia kialakulását előidéző jelentésváltozások indítékaival és a jelentésben végbemenő változás módozataival kapcsolatosan. Az elemzés fenti módszerét csupán kísérletnek tekintem. További felhasználás esetén bizonyára módosításra, kiegészítésre szorul.

3.3. Milyen fogalmi körökbe sorolhatók a poliszemantikus jelentésű állathangutánzó szavak?

Ez a kérdés azért érdemel figyelmet, mert az állathangutánzó szavak — a rendszerkapcsolatok révén — egy-egy részrendszer elemei, de más részrendszerhez is kapcsolódhatnak. Például a *lafátyul* ige csak kutyára, macskára és a jelentésváltozás révén emberre is vonatkozhat, de madarakra nem. Vagy a veréb *csiripöl*, a tücsök *ciripöl*, a fecske meg *csicsörög*, de a ló és szamár nem tud ilyesféle hangokat kibocsátani. Nem meglepő, hogy Somogyban és Vas megyében a tyúk és a kakas egyaránt tud *kodálni, kotkodácsolni*, ugyanis mindkét állat ugyanahhoz a fajhoz tartozik. A ló *nyihog, nyehög*, a tehén *bőg*, de fordítva nincs valóságalapja az efféle mondatoknak: **A tehén nyihog. *A ló bőg*. Állíthatjuk tehát hogy az állathangutánzók kialakulásában, használatában szerepe van/lehet a szó létrejöttét meghatározó denotátumnak is.

Kis számban előfordulnak a nyelvatlaszokban (ÁhS., HiV.) olyan lexémák, amelyek nagyon „kilógnak” a részrendszerből. Ide sorolom azokat a szavakat, amelyekre csak egy adat található az adott forrásban. Ezeknek legalább két fő tí-

pusa van: egyik az állat hangadására egyáltalán nem jellemző hangkomplexum a hangutánzó szóban (*sziszeg*: a HiV.-ben egyetlen adat a haragvó macska hangjára; *kárrog* a kakas ugyancsak egy adattal a HiV.-ben); a második a ritka előfordulású s feltehetően már kihalt állathangutánzók csoportja (*ketyөрэг*, *csucsorog*, *tyutyorgat* a tyúk, ha megtojt), ugyancsak egy adattal az ÁhS.-ben; *gigál* a támadó gúnár, *pehög* a jóllakott disznó és az a személy, aki futás után nehezen veszi a levegőt (az utóbbi szintén egy adattal a HiV.-ben).

Van arra is példa a nyelvatlaszokban, hogy az állathangutánzó szóként felvett lexémákban a szóalak és jelentés összefüggése formális. Nem tudjuk, milyen hangkomplexum alapján születtek ezek a szavak: *biën* sír a tehén, a disznó, a szamár stb., *csudákozik* a tyúk, ha szemet keres, *danul* a tyúk, ha megtojt, *besziget* a tyúk, ha hívja a csibéit (adatok a HiV.-ben). Az itt felsorolt példák a metonimikus jelentésváltozás különleges típusához tartoznak.

A 3.3. alfejezetben és az itt említett részrendszerekkel együtt a poliszemantikus jelentésű állathangutánzó szók az alábbi fogalmi körökhöz tartoznak:

a) nagyobb háziállatokra (ló, tehén, szamár, disznó, birka, kecske) vonatkozó hangutánzók: *nyeritt*, *bög*, *nyihog*, *nyehög*, *lefetyül*, *röfög*, *prüszköl*, *béget*, *mekög* stb.

b) kisebb háziállatokra (szárnyasokra: tyúk, kakas, lúd, pulyka) vonatkozó hangutánzók: *kodál*, *kukoritt*, *háppog*, *rөtyөг*, *gágog*, *pittyög*, *labog* stb.

c) ember cselekvése, viselkedése az állathangutánzó szóban: *danol*, *muzsikál*, *csudákozik*, *csodáskodik*, *sikít*, *dödög*, *hujjogat*, *hujjog*, *lärmáz*, *fütyül* stb.

d) tárgy hangja a hangutánzó szóban: *csөrrөг*, *csörög*, *csattog*, *kerepөл*, *bөrrөг* stb.

e) természeti jelenség a hangutánzó szóban: *sivitt*, *duruzsol*, *pattog* stb.

3.4. A jelentésintegráció mint a jelentésváltozás szemantikai alapja

Az állathangutánzók létrejöttét csak a közlésfolyamat (kommunikáció) tüzetes elemzésével lehet feltárni. A poliszemantikus jelentésű hangutánzók kialakulását a kommunikációban jelen levő nyelvi eszközök integrációja indítja el, s ezzel szinte egy időben, esetleg némi késleltetéssel — a tudatbeli oszcilláció révén — végbemegy az egymásra vonatkoztatott jelentésmozzanatok kontaminálódása.

Sematikusan úgy írhatjuk le a bonyolult folyamatot, ha elkülönítjük a jelentésváltozás elemeit, összetevőit, és jelöljük az egymáshoz való viszonyukat. A jelentésváltozásban ezek a tényezők kerülnek kapcsolatba a *nyivákol* ige polyszém jelentésűvé válása során:

A = Jeladó₁ és hangadása (macska, amely éles hangon, folytonosan nyervog)

B₁ = Jelvevő₁ (állat: macska, kutya) = a dekódoló

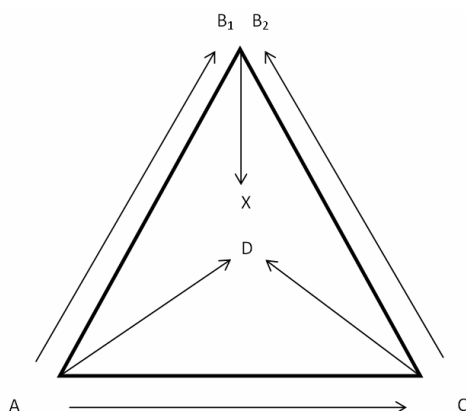
B₂ = Jelvevő₂ (ember) = a dekódoló

C = Jeladó₂ (kisgyermek, aki folyamatosan magas, éles hangon, nyafogva sírdogál)

D = tercium comparativus (az összehasonlítás alapja a kommunikáció harmadik tényezőjeként: mindkét hangadás éles és folyamatos)

X = a jelentések kontaminálódásának helye.

A kisgyermek síró, nyafogó hangját azért hasonlíthatjuk a nyávogó macska hangjához, mert a két hangmegnyilvánulás között tényleg van hasonlóság. Az összevetésben az a kiindulópont, hogy a Jeladó₁ (A) hangját, az éles, folytonosan nyervogó hangot a Jelvevő₂ (B₂) meghallja, érzékli és dekódolja ('A macska valószínűen éhes.' vagy 'A macska szeretne bejönni a lakásba' stb.). E tapasztalat alapján a hosszasan síró, nyafogó kisgyermek, vagyis a Jeladó₂ (C) hangját hallván összehasonlítja a macska szokásos nyervogásával. A poliszemantikus szójelentést felhasználva létrejön valami újszerű felismerés: *Már megint nyivákol ez a kisgyerek, akárcsak a macska.* Az összevetést a hasonló, illetve csaknem azonos jelentésmozgások segítik (hosszasan, éles hangot hallat a macska és a gyermek egyaránt). A gondolkodási folyamatnak erre a részére, a jelentésintegrációra a háromszög közepén elhelyezkedő D betű utal. Az integrációt követő jelentéskontamináció (a metaforikus és metonimikus jelentésváltozás) virtuális helye itt keresendő, illetve az X betűnél. A tudatműködésnek erről a fázisáról még keveset tudunk. A probléma a gondolkodás-lélektan és a pszicholingvisztika területére tartozik.

1. ábra. A poliszémia kialakulása a nyávog igényben (Zsilka János modellje szerint)
 (A) 'az állat sajátos hangot hallat' (A macska nyávog.) és
 (B) 'az ember sajátos hangot hallat' (A kisgyermek nyávog.)
 jelentésintegrációja (X)

Sematikus rajzunkban ugyan nem tudtuk ábrázolni, hogy állatok között is létezik kommunikáció hangok segítségével. Ám az biztos, hogy a Jeladó₁ (macska) hangját érzékelheti a Jelvevő₂ = állattárs (a macska), és reagálhat is rá oly módon, hogy odamegy hozzá; vagy a kutya úgy, hogy elzavarja a közeléből.

A jelentésváltozásnak ezt a sémáját ZSILKA JÁNOS írta le először (1975: 17, 25–30). Ez a modell univerzális jellegű, azaz mindenféle jelentésváltozás leírásában felhasználható. Segítségével tudjuk feltárni például akár az argóhoz, az ifjúsági nyelvhez tartozó szavakat, frazémákat (pl. a *tejel* 'fizet', *homály* 'buta', *csípőből* 'könnyedén', *gáz van* 'valami baj történt', *pipa lettem* 'mérges lettem', *eldobom az agyam* 'ez nem lehet igaz', *sáros volt ebben* 'kétes ügyei voltak ebben' stb.).

3.5. A metafora és metonímia szerepe a poliszémiában

Az állathangutánzó szó poliszém jelentésének megteremtésében — nyelvisztizikai eszközként — szerepe van a metaforának és a metonímiának. (A fogalmakról lásd KÁROLY 1970: 78–80, 167–172 és KISS 2003: 50–51.)

A köznyelvi metafora (a költői-szépírói metaforákhoz hasonlóan) a valóság-részletek érzékletes megragadását-kifejezését, egyúttal az elvont(abb) fogalmak képszerű megjelenítését és a nyelvi ökonómia megvalósulását teszi lehetővé.

A jelentésintegráció során akkor lép működésbe metaforizáló képességünk, amikor gondolkodásunkban a jelentésmozzanatok összevetésének eredményét nyelvi szinten is megformáljuk. A tudatműködésnek ezt a fázisát a szemantika szempontjai alapján nem lehet leírni. Vizsgálata a pszicholingvisztika és a kognitív nyelvészet kutatási témái közé tartozik.

A metafora és a metonímia „működését” és alkalmazását nyelven kívüli és nyelvi feltételek szabják meg. Nyelven kívüli feltétel: a valóságban léteznek olyan jelenségek, amelyek között meghatározott (térbeli viszony; tárgy és hangja; ember és hangja; természeti jelenség és hangja; jelenség és következménye stb.) kapcsolat teremthető. Például a macska tud *nyivákolni*, és hasonló hangokat hallat (*nyivákol*) a síró-nyafogó kisgyermek. Az viszont már a nyelvi feltételekhez tartozik, hogy a metaforikus jelentésfejlődés „kitalálójának”, alkalmazójának ép érzékeléssel és az alkotó gondolkodás képességével kell rendelkeznie, hogy felfoghassa-kifejezhesse — példánkban — a macska és a gyermek hangjának összefüggését. A felismert kapcsolat alapján a tudatban létrejön a jelentésintegráció. Ezzel szinte egy időben — a metafora/metonímia alkalmazásával — megszületik az adott szituációra alkalmazható kijelentés: *Ne nyivákolj, gyerekelem!*

Bizonyos orientáló szerepe lehet az itt következő adatoknak.

Az Adattár 24 címszavához 76 poliszemantikus jelentésű állathangutánzó tartozik. 33 szóban metaforikus, 32-ben metonimikus jelentésváltozás ment végbe. 13 szóban a metaforikus és metonimikus változást nem lehet pontosan elkülöníteni.

Az adattárban szereplő poliszemantikus jelentésű hangutánzók száma biztosan nagyobb 76-nál, ugyanis HiV. és az ÁhS. adattárában nem szerepelnek az egyes lexémák másodlagos (például emberre vonatkozó) jelentései. A dunántúli tájszótárak, az ÉKsz. és az ÚMTsz. alapján azonban valószínűsíthető, hogy Somogyban és Vasban is volt/van másodlagos (származtatott) jelentése a *káricál*,

cikákul, károg, lafatyol, lefetyél, nyivákol, nyeritt, nyihog, nyérvog stb. szavaknak. Az említett nyelvatlaszok gyűjtői és szerkesztői nem tekintették feladatuknak a származtatott jelentések gyűjtését és közzétételét. A hangutánzó szavak másodlagos, harmadlagos (származtatott) — a köznyelvbe is átkerült — jelentései sok esetben hiányoznak a dunántúli tájszótárakból; és fordítva: a köznyelvben ismert és használt hangutánzó szavak nyelvjárási jeletéseit nem közli az ÉKsz.. Ez nagy mértékben nehezíti a poliszémia kutatását.

A jelentésváltozás nyelvjárásainkban a szóteremtésnek egyik fontos eszköze-lehetősége, amely nem csupán az állathangutánzók körét érinti. Igen sok képszerű, szemléletes jelentéssűrítő szóösszetételben lehet kimutatni, hogy a metafora és a metonímia révén új, sok esetben elvontabb fogalmat jelölnek a tárgyi valósághoz kapcsolódó hangutánzó és egyéb szavak (SZABÓ 2007: 11–16, 121–132).

3.6. A szóhasadásról

A jelentésváltozással is összefügg, hogy a korábban hangzás tekintetében alig eltérő (több hangalakú) állathangutánzó szavak lassan egyalakúvá vál(hat)nak: például a *lafatol, lafátyol, lafatyol* 'mohón eszik' ma *lafatyol* a nyelvjárásokban. És arra is van példánk, hogy „egymás mellett él a régi és az új alak. A nyelv azonban az alakettősséget nem hagyja kihasználatlanul, s a kétféle alakhoz kétféle jelentést kapcsol, azaz szóhasadás következik be” (KESZLER 2000: 102–103). Úgy is felfoghatjuk, hogy a csaknem azonos jelentésű, kétalakú tömorfémából (pl. *csüng/csügg*) két önálló szótári egység (lexéma) jön létre (lásd az ÉKsz.-ben a *csügg* és a *csüng* szócikkeket és az NyKk.-ban a *csügg – csüng* szócikket).

A *csöttög/csattog* első két jelentése (1. Tárgy ismételten erős csattanó hangot ad. 2. Fülemüle v. más madár énekel.) sokáig azonos volt. Mivel azonban a *csöttög*-nek újabban ilyen jelentése is van 'pattogva beszél' (ÉKsz.), úgy tekinthetjük, hogy ma már nem azonos jelentésű a *csöttög/csattog* tőalternáció, vagyis a szóhasadás végbement. (Az ÉKsz.-ben a *csattog* és a *csetteg* két önálló szócikk, jóllehet a szójelentésekben vannak azonos momentumok.)

A tőváltozás a folyamatosság és rendszerszerűség érvényesülésével akár teljesebb szócsaládokat érinthet, illetve egy-egy szóval kapcsolatosan a szóhasadást követő alak- és jelentéskülönülés időben egymást követően többször végbemehet. Így lehet összefüggést felfedezni a *lapátol* és a *lefetyél* ige között. Vagyis a szóhasadás révén a *lapátol, lafátol, lafatyol, lafátyol* ige összetartozik a *lefetyél, lefetyül* igékkel is. A nyelvjárási szókincsben (a tájszótárak és a nyelvatlaszok adatai alapján) ez az összefüggés jól tanulmányozható; ám meglepő, hogy az ÉKsz.-ben és az ÉrtSz.-ben nincs *lafátyol, lafatyol* címszó, csak *lefetyél*. Ez azt jelenti, hogy a korábbi (nyelvjárási) *lafátyol/lefetyél* alakettősség a köznyelv szintjén megszűnt, mégpedig úgy, hogy a *lefetyél* kiszorította használatból a *lafátyol* -t. Valószínű, hogy a két jelentés kapcsolata a metaforikus jelentésváltozás eredményeként így alakult a szóhasadás előtt: $A_1 \leftarrow J_1 + J_2$. Vagyis a *lafatyol* ige alapjelentéséhez mellékjelentés kapcsolódott: 1. <Kutya, macska

stb.) mohón eszik, 2. (Ember az állathoz hasonlóan) mohón eszik. A szóhasadás után: $A_1 \leftarrow J_1$ és $A_1 \leftarrow J_2$. A két jelentés szétválása után a szóalak is változott: a *lafátyol*-t 'mohón eszik' a *lafatyol*-t pedig 'fecseg' jelentésben kezdték használni. (A második képlettel a két jelentés szétválását jeleztem.) A dunántúli nyelvjárásokban ma a *lafatyol* inkább az '(ember, állat) mohón eszik, iszik' jelentésben gyakoribb; s a *lefetyél*-nek is van ilyen jelentése. A 'feleslegesen, összevissza fecseg' jelentés a köznyelv szintjén inkább a *lefetyél*-hez fűződik.

Érdekes, hogy az ÚMTsz. *lapátol* címszava alatt szerepel ez a jelentés: (Kutya, macska az ételt, folyadékot nyelvével kanalazva) mohón eszik v. iszik. Lehet, hogy összefüggésben van a *lapátol*, *belapátol* ige a *lafatyol*, *lafátyol* igék jelentésével. A *belapátol* igénkben — nyelvjárási szinten és a köznyelvben is — máig él a 'mohón és gyorsan eszik vmit' jelentés. A *lapátol/lafatol* elkülönülését (a szóhasadást) az indíthatta el, hogy a *lafatol*-ban és később a *lafátyol*-ban elhalványult a korábbi 'mereget, kanalaz' alapjelentés. A *lafátyol/lafatyol* alakkettősség e g y a l a k ú v á v á l á s a még folyamatban van, hiszen a *lafátyol* inkább 'eszik, iszik', a *lafatyol* pedig inkább 'fecseg' jelentésűvé kezd válni.

A *lefetyél* jelentései (1. (Állat) a nyelvét lapátként használva eszik v. iszik. 2. Vki habzsolva eszik v. iszik (vmit). 3. Összevissza fecseg.) a nyelvjárásokban máig megőrződtek, de a köznyelvben ma inkább csak az 1. jelentés használatos.

Hasonló változás figyelhető meg a *laffog/leffög* alakkettősségben. A *laffog*-nak három jelentése van: 1. Lóg, csüng. 2. (Ember, állat) nehezen megy. 3. Összevissza beszél. A *leffög* jelentései: 1. Lóg, fityeg. 2. Lomhán, magát himbálva jár (ÚMTsz.). Ennél a szónál már hiányzik — a szótár szerint — a 'beszél' jelentés, és csak a nyelvjárásokban él tovább. Mivel várhatóan a *leffög* jelentései nem egyeznek meg teljesen a *laffog*-éval, ebben a szópárban ugyancsak előrehaladott állapotban van a szóhasadás folyamata.

Az állathangutánzó szavak alakváltozatainak elemzésében ÁhS. szerzői is utalnak szóhasadás lehetőségére, bár ezt a fogalmat nem említik: „Egy nyelvjáráson belül is keletkezhetnek párhuzamos alakok attól függően, hogy a nyelvnek szüksége van-e a jelentéskülönbség vagy a hangulati eltérés ilyenféle kifejezésére. A hangutánzó igék esetében ez mindig szükséges, mert a különböző intenzitású hangokat a képzők változatai nem tudják eléggé árnyaltan bemutatni” (BALOGH–KIRÁLY 1976: 63–66).

A szóhasadás jelensége nem ritka az állathangutánzó szavak jelentésfejlődésében. Ilyen alakkettőségek tartozhatnak még ide: *gagyog/gügyög*; *gagyog/gágyorog*; *gőgicél/gőgicsél*; *dödög/dödörög*; *csudálatoskodik/csudákozik*; *csudáskodik/csodáskodik* = 'nagy zajt csap, lármázik'; *gőgicél/gőgicsél* stb.

3.7. A jelentésváltozással együtt járó szóhangulat-változás

A poliszemantikus állathangutánzó szónak is (ahogy minden szónak) van érzelmi oldala, hangulati értéke (KÁROLY 1970: 59).

A jelentésváltozást kísérheti a szóhangulat értékének módosulása. A változása során a korábban semleges hangulatú szóhoz akár amelioratív vagy pejoratív hangulat társulhat. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a „semleges hangulati értéket csak relatív semlegességnek szabad felfognunk, mert akár a jel hangalakját, akár denotatív jelentését nézzük, érzelmi és hangulati szempontból teljes semlegességről nem beszélhetünk” (KÁROLY 1970: 59).

A rosszalló hangulati érték összefügghet a szó alapjelentésének devalválódásával (korunkban erre sok példa van), és a jelentésváltozás is indikálhat szóhangulatváltást. HADROVICS LÁSZLÓ szerint „Az állati hangadás igéjének átvétele emberi hang jelölésére a legtöbb esetben pejoratív vagy legalábbis túlzó értékű. A *cincog* (egér), *kárál* (tyúk), *ugat* (kutya), *ordít* (szamár), *üvölt* (farkas), *röfög* (disznó), *bőg* (tehén), *nyerít* (ló) stb. igék a maguk főnévvel természetes közegükben színezetlen közlést adnak: »Az egér *cincogott*, a csikó nagyokat *nyerített*« stb. Ezzel szemben emberi hangot vagy emberi tevékenység hangját jellemezve értékük lebecsülő, rosszalló, túlzó lehet: »Ez a fiú még nem tud hegedülni, egyelőre csak *cincog*.«, »A gonosz banya örökké *kárált*.«, »A részeg már nem tudott beszélni, csak félálomban *röfögött* valamit.«, »Hiába *ugatom ki* a tüdőmet, ez a kölyök rám se hederít.«, »Ne *nyeríts* itt a fülembé!«” (1992: 312–313, lásd még ZSILINSZKY 2003: 177).

Az állathangutánzó szavak szóhangulati értékére nem utalhattak a vizsgált nyelvatlaszok (ÁhS., HiV.), mert erre a nyelvatlasz mint a szóközlés sajátos műfaja nem ad lehetőséget. Tájszótárainkban — ha nem is következetesen — már törekedtek a szerzők arra, hogy a stílusérték és a szóhangulat változását rövidítésekkel jelöljék: pl. *durva* = a durva szóhasználatban, *gúny* = gúnyos hangulatú, *kedv* = kedveskedő, *rossz* = rosszalló, pejoratív hangulatú, *szép* = szépítő, javító értelmű, *tréf* = tréfás stb. Az ÉKsz.-ben a legkövetkezetesebb a szavak hangulati értékének jelölése.

Az állathangutánzók alapjelentése (lásd HADROVICS gondolatmenetét fentebb) a szóhangulat szempontjából közömbösnek, neutrálisnak mondható. A poliszemantikus jelentésüké viszont elmozdulhat a pejoratív és az amelioratív hangulati érték irányába. A *lefetyél* állatra vonatkozóan neutrális hangulatú, de emberre érve gúnyolódó szó.

Az amelioratív jelentésfejlődésre csak kevés példa van a poliszém jelentésű állathangutánzók között. Ezek a szavak tartoznak ide: *muzsikál* a tücsök, sáska, légy, szúnyog; *énekül* és *besziget* a tyúk, ha hívja csibéit (HiV.); *danol* a tyúk, ha szemet keres; *dödög*, *dadarikul* az anyalúd, ha hívja fiait (ÁhS.). A *danol*, *énekül*, *muzsikál*, *besziget* igék egyébként nem tényleges állathangot jelenítenek meg; azaz csak közvetetten utalnak a szóban forgó állat viselkedésére, érdekes hangjára. Az említett szavak inkább a hangfestő szavak közé tartoznak. (A valószínű hangutánzók és hangfestő szavak kapcsolatához lásd még BALOGH-KIRÁLY 1976: 54, 65–66).

Az ÁhS. és a HiV. legjellegzetesebb állathangutánzó igéit a szóhangulat és a stilisztikai érték foka szerint besoroltam egy virtuális skála megfelelő alrendszerébe. Virtuálisnak azért tartom ezt az értékjelzőt, mert a valóságban nem létezik, de vélhetően a nyelvi kompetencia alapján mindenki képes arra, hogy legalább a „tetszik”, „nem tetszik” szintjén minősíti ezeket a szavakat. Ehhez az ötletet KISS JENŐ monográfiájának 2.3.5.1. fejezete adta, amelyben a szinonimaskálán elhelyezett képzők rendszeréről van szó (1982: 134–135).

Rendszeremben a skála középvonalánál, az 0-val jelzett origónál vannak a neutrális hangulatú, egyúttal általános használatú igék. Ettől jobbra helyezkednek el — a számok növekvő sorrendjében — a negatív, pejoratív hangulatú szavak. Az origótól balra kerültek a pozitív stílusértékű, amelioratív hangulatú igék. Mindkét oldalon a kisebb számok utalnak a kisebb stílusértékre. Egy-egy alcsoportban azonos expresszivitású (legalább is annak vélt) szavak találhatók.

Az itt bemutatott rendszer kialakításában, egy-egy szó hangulati értékének megállapításában fogódzót jelentett az, hogy viszonylag jól ismerem a baranyai Hegyhát állathangutánzóit. (Feltűnően sok az egyezés a baranyai, somogyi és Vas megyei hangutánzók között.) Minősítéseim során tekintettel voltam továbbá arra, hogy melyik állatra vonatkozik az adott szó, illetve milyen kérdésre adták a választ az adatközlők a gyűjtés idején. Így — remélem — sikerült elhárítanom a szubjektivitás veszélyét.

Besorolásaim helyességének ellenőrzésekor az ÁhS. és a HiV. szómutatója alapján könnyen kikereshető az egyes szavak adattári helye.

A szóhangulat és stílusérték skálája:

Amelioratív értékűek				Neutrális értékűek		Pejoratív értékűek			
5	4	3	2	1	0	1	2	3	4

Amelioratív értékű szavak:

1. csoport: *viribül, ciripül, csiripöl, csérrég, csörög, pittyég, pittyög, sippogat, röttyög, retyög, retyég, koppogat*

2. csoport: *kettyérég, ketytyérég, csicsérég, csicsörög, csivitiül, csücsörög, csévétel, puttyog, kotyorog, kottyog, bekög*

3. csoport: *búg, zimmég, zümmög, döng, dönög, dünnyög, cincog, csacsog, csácsog, csürröget, gágicál, káricál, csacsorog, zipitál, kopocskál*

4. csoport: *dödörög, duruzsol, dorombul, dorombémoz, döngicsél, zizég, füttyörész, rikogat, dörmicülődik, bömbicöl, mormicul, mormicolódik, zsinatul, gagyarikul*

5. csoport: *orgonál, muzsikál, zenél, énekül, hegedül, danúgat, csudákozik, csodáskodik, gagyarikul, gigyörög, gögyörükül*

Neutrális értékű szavak: *kukorikul, kodácsul, mekég, mekög, ugat, csahol, hápog, gágog, bög, béget, kelepöl, zihál, kopog, kopácsul, csattog*

Pejoratív értékű szavak:

1. csoport: *cikákul, csattogat, szürcsöl, csemcsög, csámcsog, csámmog, dörömbül, kijabál, lármáz, kaffog, kaffant, rehög, nyehög, nyihog, burrog, brekög, brekög*

2. csoport: *nyérvákul, nyávog, nyeffen, mokog, morog, nyüszköl, szűkül, lafatol, lapátol, lafátyol, lafatyol, lefetyül, süvölt, süvitt, visitt, hujjog, hujjogat, böffög, böffent, sziszég, sziszög*

3. csoport: *recség, recsög, hamsol, kárrog, vijjog, vinnyog, rikittoz, kërrog, vèrrog, kèrrög, hørög, røfög, prüszköl, püsszög, bufog, buffanik*

4. csoport: *varcsog, vartyog, vèrcsog, vèrnyog, sir, vicsogat, hèrákul, harákul, tutul.*

A neutrális hangulatú szavak alapjelentése változik, ha az állathangutánzó szót emberre vonatkoztatva használjuk (*Ne ugass itt nekem a tisztességről!*), az *ugat* ige pejoratív hangulatú szóvá válik.

3.8. Szinonim jelentések az állathangutánzó szavak kapcsolatában

Ha a dialektológiában kevésbé jártas olvasó rátekint a vasi és muravidéki nyelvatlasz (HiV.) 22. adatlapjára, és azt látja, hogy *A tyúk hangja, ha a torkán megakad valami* hívómondatra egy-egy kutatóponton átlagosan 2-3 állathangutánzó igét jegyeztek fel a gyűjtők, akár egymással szinonim viszonyban levőknek tekintheti — mondjuk — az 1. kutatópont lexémáit (*kárrog, kèrrög, cikákul, hèrákul*). Van is alapja ennek a véleménynek, ugyanis az említett négy lexéma egyaránt a tyúk sajátos, fulladás közeli hangadására utal. Ha ez igaz, akkor ezek a szavak egymásnak szinonimái.

A forrásul használt nyelvatlaszokban (ÁhS., HiV.) a felsorolt lexémák között azért van jelentésbeli kapcsolat, mert ezek a *h i p e r o n i m a* szerepű kérdésre adott válaszok más-más valósággrészletre (beszédbeli szituációra) vonatkozó fogalmak. Közöttük definíciókkal alig rögzíthető, árnyalatnyi eltérést lehet megállapítanunk. Azaz nem teljes köztük az ekvivalencia. Ha a tyúk torkán megakad valami, akkor a csaknem fulladás kezdetén elakad a hangja és *cikákul, csikákul*; ha már-már fullad, akkor *hørög, krètyog*; ha szabadulni szeretne a torkán akadt kukoricaszemtől, akkor már *kárrog, kèrrög, krákog, hèrákul, kèrtyogat*; s végül: ha elhárul a fulladás veszélye, akkor *sziszákul, sziszég, szipákul* (HiV. 22). A *kárrog, kèrrög* veláris–palatális hangrendű szópár (a *kárr-*, *kèrr-* szótő -g gyakorító képzős alakjával) — a hangutánzás révén — azt fejezi ki, hogy a tyúk furcsa és feltűnő hangadása ismétlődik. A *hèrákul* (köznyelvi megfelelője a *harákol*) ige a tyúknak azt a válságos állapotát jeleníti meg, amikor a torkán megakadó valamit (magot, kavicsot) a levegő zajos kipréselésével igyekszik eltávolítani.

Az itt felsorolt példákból jól kitűnik, hogy — az eltérő valóságvonatkozások és a más-más beszédsszituáció miatt — abszolút értelemben nincs szinonim viszony az egyes fogalmak alá sorolható valamennyi állathangutánzó szó között. A 22. adatlapon szereplő muravidéki *sziszég* azért sem lehet a többi szó szinonimája, mert vasi nyelvterületen nem használatos ez a szó. Még azt is figyelembe kell venni, hogy nem azonos a valóságvonatkozása a *sziszég* igének Vas megyében;

ugyanis a tyúk, gúnár, macska, kismacska, pulyka, sáska, ürge, a nedvesen égő fa és az ember hangjára egyaránt vonatkozik, illetve vonatkozhat (HiV. 22, 35, 36, 48, 51, 58, 60, 143, 195). Somogyban a *sziszég* és *sziszög* szó a gúnár és a macska hangját jelöli (ÁhS. 32., 51). (A jelentés komplex fogalmához lásd KÁ-ROLY 1970: 59. d), e) és f) pontja alatt olvasható gondolatokat.)

Az aktuális valóságészlet és a szót használó ember pillanatnyi lelkiállapota, közlési szándéka együtt határozza meg, hogy a rendelkezésre álló rokon (vagy majdnem rokon) jelentésű szavak közül melyiket kell/lehet választani az adott szituáció lényegének kifejezésére. A vasi-muravidéki és a somogyi nyelvatlasz egy-egy kutatópontján a kérdőmondatra adott válaszok (szavak) között lehet *s z i n o n i m v i s z o n y*, de a szavak valóságvonatkozása alapján elkülöníthetők az egyes részrendszerek, *s z i n o n i m a c s o p o r t o k* is. Somogyban a *Milyen hangot ad a disznó, amikor ölésre lefognak?* ezeket a válaszokat kapták a gyűjtők: *ré, rén, sír, sir, sivitt, sikonyál, sivalkodik, visonyá, orditt, jajgat, kornyikál*. Közös jelentésmozzat ezekben a szavakban 'a disznó (rémületében) éles, erős hangot hallat'. Minthogy ezek a szavak más-más szemléleti alapon keletkeztek, a jelentésük sem lehet teljesen azonos, de vélhetően szinonim viszonyban vannak ezek szavak: *ré, rén, sir, sír* (az adatok első részrendszerében), *sivitt, sikonyál, sivalkodik, visonyál* (az adatok második részrendszerében) és *orditt, jajgat, kornyikál* (az adatok harmadik részrendszerében). A szóhasználatban nemzedéki különbségek is létezhetnek. Valószínű, hogy az idősebbek beszédében a *ré, rén*, a fiatalabb nemzedékek nyelvében a *sir, sír* a szokásosabb szó. Az ÁhS. 81. kérdéséhez (*Milyen a ló hangja, ha megijed?*) — a kapott adatokból — négy csoportot hoztak létre a közétevéők. Az egyes csoportok szavait a morfológiai hasonlóságokon kívül a jelentésbeli hasonlóság köti össze. Az 1. csoport 12 lexémájában közös a *hor-* elem, és itt a szinonim jelentések szerint még kisebb csoportokat lehet elkülöníteni. Valahogy ebben a formában: *horkul, horkan, horkanik*, talán még a *harákul* is | *hortyog, hortyoG, hortyogat* | *horpitál, hörpitál*. Még távolabb esik ezektől a szűkebb részrendszerektől a *nyeritt, nyerint, nyerént* | *nyehög, nyehöG, nyihog*. A köznyelvben (lóra értve legalábbis) ismeretlenek a 3. csoport lexémái: *pisszög, prisszög* | *trüsszög, tussog* | *sunyog, sunnyog* | *szusszant* | *siként, sikint* | *visint, visént* | *röffent, röffenek*. Az utóbbiak egyáltalán nincsenek szinonim viszonyban a *horkan, horkul, horkanik* stb. igékkel.

A HiV. lexémáit kérdőmondatok és kutatópontok szerint elkülönítve közölték a szerzők különösebb rendszer nélkül. Ezért a szinonimviszonyokat itt nehezebb felismerni, mint az ÁhS. adattárában. Csak sejteni lehet például, hogy a 34. adatlapon (*Az éhes kiskacsa hangja...*) található hangutánzó szavak jelentéskapcsolataiban milyen részrendszerek léteznek. Talán ilyenek: *háppog, hápog, sáppog* | *sipog, siporog, sippogat, sipákul, csipog, csépog* | *csibég, csipég, csiporog* | *retyég* | *zsinatul* | *sir* | *zsáppog, zsábog* | *hippég, pihég*. A fent említett szinonim

jelentésű szavakat nem tekinthetjük — jelentésük alapján — egyenlő értékűnek. Valóságvonatkozásuk szerint ugyanis csak meghatározott szituációk jelölésére alkalmasak. Más példával is illusztrálva: ha a ló megijed, és ez *tüsszögéssel* jár, ennek megnevezésére a *trüsszög* szó illik, a *nyerít* nem. A *nyeritt*, *nyerint* és *nyerént* biztosan szinonim jelentésű a jelentésbeli azonosság alapján.

A szinonim viszony megállapítását nehezíti még az, hogy két szó között lehet egy fonémányi eltérés (a vasi-muravidéki nyelvatlaszból: *cikákul* – *csikákul*, *csibég* – *csipég*; *kottyog* – *kotyog*; *vércsog* – *vércsög*, *csipég* – *csippég*, *csipereg* – *csipörög* a somogyi nyelvatlaszból: *pisszög* – *pisszög*; *pisszög* – *pisszök*, *sziszög* – *sziszög*; *prüszköl* – *prüszküll* stb. A felsorolt szópárok tagjait a l a k - v á l t o z a t o k n a k tekinthetjük (lásd NyKk. 1: 139–143).

Az állathangutánzó szavak között létező szinonim viszony megértéséhez feltétlenül ismernünk kell azokat a valósághelyzeteket, amelyekre e szavak vonatkoznak. Hogy milyen valóságreszlet volt a szavak mögött a gyűjtés idején, erről hitelesen az adatközlők és a gyűjtők tudnának beszámolni. Aki csak felhasználja az adatokat (mint e sorok írója), csupán az állatok viselkedésére vonatkozó tapasztalatai segítségével képes megfogalmazni a hangutánzó szavak jelentésbeli különbségeit.

Az állathangutánzók használatának szituáció(k)hoz kötöttségét KIRÁLY LAJOS is megemlíti a hangutánzó igék tájszóváltozatairól szóló dolgozatában (2003). Szerinte „Az a tény, hogy a lúd sajátos sziszegését utánzó igéken kívül még másféle hangutánzók is szerepelnek (pl. *fúj*, *gágog*, *károg* stb.), az állathang összetett jellegével hozható kapcsolatba. Mivel egy meghatározott szituációban a lúd nemcsak *sziszög* az idegenre, hanem *fúj*, esetleg hangosan *gágog*, *rikácsol* is feléje, természetes tehát, hogy egyes adatközlők válaszuk megadásakor a *sziszegés*, mások a *gágogás* mozzanatát idézik fel, és ennek megfelelő hangutánzó igéket mondanak” (2003: 82, 84). Hozzátehetjük: az adott szituáción kívül a hangjelenséget megnevező ember percepciója és pillanatnyi lelkiállapota is meghatározza, hogy a többféle hangutánzó közül melyiket érdemes a beszédben említeni.

Ha pusztán a formális logika szempontja, vagyis az alá-, fölérendeltségi viszony alapján foglaljuk rendszerbe az állathangutánzó szavakat, akkor ezeket a kategóriákat használhatjuk: a nyelvatlaszok adott kérdéseiben szereplő fogalomra mint hiperonimára adott válaszok (lexémák) hiponimák, mert alárendelt viszonyban vannak a főjelentéssel. Egyúttal a hangzás (valamint a szó írott képe) és a hasonló jelentés alapján egymással is összetartoznak. Ebben a tekintetben meg kohiponimák (HANGAY 2004: 505–507).

A hiponimák között — kisebb csoportok szerint — lehet szinonim viszony is. Például 'A macska hangja, ha szeretne bemenni a házba' mint főjelentés (hiperonima) alá tartozó hiponimák: *nyávog*, *nyivákul*, *nyávogat*, *nyávikul*, *nyáugat*, *nyácsog* | *jajgat*, *sir*, *biën*, *nyöszörög* | *jajgat* (HiV. 50).

3.9. Mikor keletkezettek az állathangutánzó szavak?

Az állathangutánzók keletkezésének idejét nehéz megállapítani. ZSILINSZKY ÉVA szerint „E szavak szóképzési helyzete következtében ugyanis első írásos megjelenésük a keletkezés idejénél olykor több évszázaddal későbbre is eltolódhat” (2003: 196). Azt is figyelembe kell vennünk, hogy e szavak spontán módon, szinte folyamatosan jönnek létre, és eléggé változékonyak még a kisebb nyelv-közösségeken belül is.

Mivel e tanulmány állathangutánzó szavainak kora fontos lehet a további kutatások számára, itt feltüntettem azt is, hogy az Adattár címszavainak első írásos adata melyik évszámhoz köthető. Valamennyi szó belső keletkezésű.

1456: karattyol < Hu. er. | 1493: nyekeg < Hu. er. | 1512: csattog < Hu. er. | 1546: mekeg < Hu. er. | 1552: sziszeg < Hu. er. | 1556: szüköl < Hu. er. | 1615: karicál (1604: kárál a.) < Hu. er. | 1604: danol (1604: dalol a.) < Hu. er. | 1673: nyivákol < Hu. er. | 1755: nyeheg (1755: nyihog a.) < Hu. er. | 1756: szeszereg < Hu. er. | 1756: sziszereg (1791: szeszereg a.) < Hu. er. | 1780: süvít (1780: süvölt a.) < Hu. er. | 1785: rebben 1526: repes a.) < Hu. er. | 1792: lafátyol (1792: lafátol a.) < Hu. er. | 1792: lafatyol (1792: lafátol a.) < Hu. er. | 1794: csetteg < Hu. er. | 1799: cikákol < Hu. er. | 1805: dödörög < Hu. er. | 1838: lefetyel (1838: *Lefetelni* v. *lafatolni*) < Hu. er. | 1853–1854: nyervog < Hu. er. | 1855: nyeheg (1755: nyihog a.) < Hu. er. | 1858/1898: nyervákol < Hu. er.

A hangutánzók nyelvtörténeti vonatkozásaihoz lásd még ZSILINSZKY 2003: 177–178, 195–196, 373, 618–619.

3.10. Nyelvföldrajzi tanulságok

Az állathangutánzók változatosságának — az egyéb objektív tényezők mellett — nyelvföldrajzi okai is vannak. Az azonosságok oka az, hogy az állatok hangmegnyilvánulásait — lényegében — a különböző vidékek lakói ugyanúgy érzékelhették. Mivel a hangzást az adatközlők saját nyelvjárásuk hangjaival utánozták, és a szótóhoz sok esetben a helyi nyelvjárás jellegzetes toldalékmorfémáit illesztették, sajátos, csak az adott régió nyelvhasználatára jellemző, más vidékek állathangutánzóitól eltérő hangutánzók jöttek létre.

A szóhasználat területi kötöttségeit (meghatározottságát) — a poliszém jelentésű hangutánzókra vonatkozóan — a vizsgált két nyelvátlasz (ÁhS., HiV.) lexémáinak összehasonlításával állapítottam meg. Két nagy csoportot különítettem el: a) a két régióban teljesen azonos, illetve csak kisebb eltérést mutató szavakét és b) a csak egy régióban használt szavakét.

A *tyúk, ha szemet keres az udvaron* kérdésre adott azonos, illetve csak kissé eltérő alakú szavak az ÁhS.-ben és a HiV.-ben: *káricál, káricáll* (S = Somogy) – *karicsál* (V = Vas) | *kottog, kotyog, kottyog* (S) – *kottyog* (V) | < *kodácsul* > (S) – *kodácsul* (V) | *dödörikél* (S) – *dödörög* (V) | *danol, danul* (S) – *danúgat, énekül* (V) | < *rikácsul* > (S) – *rikácsul* (V).

Csak egy régió lexémái: *kodákul, dadog, dödög, dödörikél, danol, danul, pityök, potyorog* (csak az ÁhS.-ben) – *csudákozik, kárál, kotkodácsul, kotkodál, gágyorog, beszíget, totorog, totorikul, károg, kopogtat, koppogtat, kotor, krokog, darajgat* (csak a HiV.-ben).

A kakas hangja hajnalban... Azonosságok, kisebb eltérések: *kukorikul, kukorékol, kukoréko* (S) – *kukorikul, kukorékol* (V) | *kukorit, kukoritt, kukkurikul* (csak a HiV.-ben).

A kakas hangja, ha szemet talál, és... Azonosságok, kisebb eltérések: *kottog, kottyog, kottyog* (S) – *kottyog* (V) | *kottyogat* (S és V) | *kotyrog* (S és V) | *kodál* (S) – *kodákul* (V) | *kodácsol, kodácsul* (S) – *kodácsul* (V) | *kodákó* (S) – *kodákul, kotákul* (V) | *kotkodácsul* (S és V) | *gigyérés, gigyörtész, gügyörész* (S) – *gigyérés* (V) | *totyorog* (S) – *totorog* (V) | *kittyög-kottyog, kötyög, kurrog, kurrugat, kurrant, kurgyal, kotykodácsul, káricál* (Csak az ÁhS.-ben) | Egészen különös hangutánzók az ÁhS.-ben (*A kakas hangja, ha szemet talál...*): *kukoritt, kukorikul, kukorgat, kotyog, gügyög, gigyörész, gügyörész, csicsörörög, totyorog, pityörög, csatoráz, neszel, neszez, zsinatul* (csak az ÁhS.-ben). | *csudákozik, kijabál, ketyereg, ketyég, kotág, kerrég, dödörög, kárrog, neszez* (csak a HiV.-ben).

A tyúk hangja, ha megtojt hangutánzói közül azonosságok az ÁhS.-ben és a HiV.-ben: *kodákol, kodákul, kodákó* (S) – *kodákul* (V) | *kodácsol, kodácsul* (S) – *kodácsul* (V) | *kotkodál* (S és V) | *kotkodácsul, kotkodácsol* (S és V) | *kotkodácul* (S és V); eltérések: *kottog, csatáz, csatázik, csatoráz, csatorász, rikácsul, rikogat, lármáz* (csak az ÁhS.-ben) – *kijabál, kátoz, danúgat, kotág, énekül, zsinatul, karicsál, csudákozik, kotkodácsul* (csak a HiV.-ben).

A nyugati (vasi) és somogyi nyelvjárási régióban vannak olyan állathangutánzó szavak, amelyek másutt (Tolna megyében, Baranyában, sőt az északdunántúli régióban) is máig létező szavak. A *csiripél, kodácul, kodácsol, kotyog, kottyog, lefetyél* stb. a köznyelvben is használt szavak. A tyúk és a kakas hangjeleire a vasi és a somogyi nyelvjárási régióban már más-más lexémák utalnak. (Lásd az Adattár ide tartozó szavait.)

A szemantikai egyezések között (Vas megyében és Somogyban egyaránt) különlegese azok a szavak, amelyekben az állatok által keltett kellemes hangzás volt a szóalkotás alapja: *énekül, danúgat, karicsál, káricál, dödörikél, danol, pityög, potyorog, gágyorog, beszíget, gigyérés, gügyög* stb. Míg más lexémák a szárnyasok megriadásának kifejezői, és egyúttal veszélyt jelző szerepük is van: *csatáz, csatázik, kijabál, neszez, kátoz, csudákozik* ('csodáskodik'), *csatorász, rikácsul, rikogat, károg, kárrog, zsinatul* stb. A két csoport szavai nem csupán szemantikai szempontból érdemelnek figyelmet. Mivel az állatok viselkedésére utalnak, az etológiai kutatások számára is fontos információk hordozói.

A különleges lexémák közé sorolom még az ÁhS. és a HiV. lexémái közül az inkább hangulatfestőket, a *totorog, totyorog, totorikul* és a *kotor* szavakat.

A két nyelvatlasz szavainak nagy része valóságos tájszó: *gágyorog*, *gigyérész*, *ketyérég*, *mokog*, *zsáporog*, *potyorog*, *kotág* stb.

Az állatok érzelmkifejező hangjelzései azt igazolják, hogy „az állat képes a meglepedettség, az öröm, máskor a harag, a fájdalom érzésének” spontán kifejezésére (BALOGH–KIRÁLY 1976: 42–43), illetve azt is, hogy az állatokkal szoros kapcsolatban levő ember kódolni tudja ezeket a hangjelzéseket. A megértett jelek alapján általában megtaláljuk az állat viselkedésének megnevezésére legalkalmasabb szót, s ezt következetesen használjuk. Az elődeinktől örökölt állathangutánzó szavakat a szóhasználat révén átadjuk a következő nemzedékeknek. Ez lehet a magyarázat arra, hogy e szavak nagy részének több száz éves múltja van. A fenti példáinkból talán az is kitűnik, hogy az állathangutánzóknak nem csupán nyelvi értékük van, hiszen ezek a reliktumok az ember valóságismeretének, jellemének, az állatvilághoz való viszonyának is fontos megjelenítői, dokumentumai.

Meglepő eredményt hozhat, ha az állathangutánzókat tájnyelvi megfelelőit összevetjük a köznyelvi szókinccs ide vonható elemeivel. KIRÁLY LAJOS szerint 90–95 százalékuk valódi tájszó, számítás szerint, ugyanis ezek ismeretlenek a köznyelvi szókészletében. A *kuruttyol* címszó alá sorolható igék közül nincsenek meg az ÚMTsz.-ben például a következők: *bejjég*, *berettyül*, *bretyég*, *búgat*, *bőröl*, *bujjogat*, *buborog*, *bubborékol*, *bugyorász*, *bugyborász*, *bugdácsol*, *dörmicöl* stb. (2003: 84).

A HiV. adattárának lexémái azt bizonyítják, hogy a vizsgált nyelvjárási régióban (a vasi és muravidéki régióban) két fő nyelvjárástípust lehet elkülöníteni. A vasi adatok nagyjából egységesek, ám a muravidéki adatok között a vasi szavaktól eltérő lexémák is előfordulnak. A *golya* kelepelés közben a muravidéken *patto*, *patto*, Vas megyében nem (72. adatlap). „Az egér hangja *cincog* az őrségi és muravidéki kutatópontokon, de Kőszeghegyalján már a *sír*, *nyív* igealakot is használják a hangjelenség jelölésére” (HiV. 12–13). Az ÁhS. adatai alapján is megállapítható a kutatott terület nyelvjárási tagozódása: „Az északi rész viszonylag egységes nyelvjárási képet mutat” (BALOGH–KIRÁLY 1976: 26). Második egység a Kapos folyó melléke vagy régi nevén Vízmente. Harmadik a Kapostól délre eső zselici terület. A negyedik: Csököly és Szenna vidéke, amely az erős fokú diftongizálásával tér el az említett vidékek nyelvjárásától.

Természetesen egyezések, azonosságok is vannak a somogyi állathangutánzó atlaszában. Például a *kakas* hangját kifejező hangutánzó szó az egész nyelvterületen *kukorékol*, illetve e szó alakváltozatival: *kukorikul*, *kukorikó*, *kukorikú* és az *é* fonéma helyén diftongusos realizációkkal: *kukorékul* (ÁhS. 182). A vasi nyelvatlaszban *A kakas hangja, ha szemet talál az udvaron* hívómondatra a kutatási terület legtöbb pontján ezt a választ adták: *kottyog*, *kotyog* (HiV. 30).

Hangtani vonatkozású azonosságok a somogyi és vasi nyelvjárási régióban használatos állathangutánzó szavakban: *dorombul*, *kottyog*, *kodácsul*, *zsinatul*,

orditt stb. Hangtani eltérések: a vasi nyelvatlasz szerint a köznyelvi *é* és *ö* fonéma helyén nyitódó diftongus (*ie, üö*) hallható az egyes állathangutánzó szavakban: *biën, siëkodik, büöggg, nyüögg*. Somogyban meg záródó diftongusok vannak ezekben a szavakban: *bugyborëkol, rénnak* stb. A vasi atlaszban több a diftongusos szóalak, mint a somogyiban.

4. Összegzés

A poliszemantikus jelentésű állathangutánzó szavak kutatásának egyik legnehezebben megválaszolható kérdése az, hogy milyen nyelven kívüli és nyelvi feltételek között indulhat meg az állat hangjára és viselkedésére utaló hangutánzó igék alapjelentésének megváltozása, új jelentésekkel való bővülése. Ezért e tanulmányban részletes elemzéssel igyekeztem feltárni a jelentésváltozást előidéző jelentésintegráció összetevőit és működését. Vizsgáltam továbbá a jelentésváltozás típusait, a szinonim jelentésű állathangutánzók nyelvi-logikai rendszerét. Érdekes nyelvtörténeti vonatkozásai vannak az állathangutánzók korára utaló alfejezetnek. Az Adattárban levő dunántúli állathangutánzó szavak és a hozzájuk kapcsolódó jelentések lehetővé tették a téma fontosabb nyelvföldrajzi tanulságainak megfogalmazását.

Biztosan más szempontú elemzések is megvalósulnak majd a közeljövőben. Érdemes lenne a tanulmány címében jelzett téma vizsgálatát nagyobb nyelvjárási régiókban (az Alföldön, a Felvidéken, Erdélyben, a Tiszántúlon) is elvégezni. Így válna lehetővé, hogy a jelentéstani tanulságokon kívül a szóföldrajzi jellegzetességeket is feltárjuk — a magyar nyelvterület egészére vonatkozóan — a dialektológiai kutatások módszerével.

PESTI JÁNOS

Források

- ÁhS. = BALOGH LAJOS–KIRÁLY LAJOS (1976): *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi atlasza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- AmTsz. = PESTI JÁNOS (2008): *Alsómocsoládi tájszótár*. Alsómocsolád, Teleház.
- BTsz. = BALOGH LAJOS (2004): *Büki tájszótár*. Szombathely, Vasi Szemle.
- BüTsz. = VÁRKONYI IMRE (1988): *Büssüi tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz. = PUSZTAI FERENC főszerk. (2003): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HhSz. = DALLOS NÁNDOR–PESTI JÁNOS (1999): *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény, Nemes János Általános Művelődési Központ.
- HiV. = GUTTMANN MIKLÓS–KÖBÖLKÚTI KATALIN (1987): *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- KkSz. = MARKÓ IMRE LEHEL (1981): *Kiskanisai szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KnTsz. = HEGEDŰS ATTILA (1992): *Kisnémedi tájszótár*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke–Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet.
- KoTsz. = SZABÓ JÓZSEF–SZ. BOZÓKI MARGIT (2000): *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum.
- MihTsz. = KISS JENŐ (1979): *Mihályi tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- OrmSz. = KISS GÉZA–KERESZTES KÁLMÁN szerk. (1952): *Ormánysági szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. (1979–2010): *Új magyar tájszótár*. 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Irodalom

- BALOGH LAJOS–KIRÁLY LAJOS (1976): *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1992): *Magyar történeti jelentéstan. (Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HANGAY ZOLTÁN (2004): Jelentéstan. In: A. JÁSZÓ ANNA szerk.: *A magyar nyelv könyve*. Budapest, Trezor. 477–518.
- KÁROLY SÁNDOR (1970): *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KESZLER BORBÁLA (2000): Az igetövek. In: KESZLER BORBÁLA szerk.: *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 95–103.
- KIRÁLY LAJOS (2003): Tíz hangutánzó ige somogyi tájszóváltozatai. In: KIRÁLY LAJOS: *Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban. (Cikkek, tanulmányok)*. Kaposvár, Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése. 79–84.
- KISS JENŐ (1982): *A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS JENŐ (2003): Általános kérdések. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 11–68.
- NyKk. = GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS szerk. (1980–1985): *Nyelvművelő kézikönyv*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PESTI JÁNOS (2010): A szóhasználat minősítései a köznyelvi és a nyelvjárási szótárakban. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk.: *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 139–151.
- SEBEÖK, THOMAS A. (1965): Hogyan érintkeznek az állatok? *Nyelvtudományi Közlemények* 67: 291–307.
- SZABÓ JÓZSEF (2007): *A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék.

ZSILINSZKY ÉVA (2003): Szókészlet-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 173–203, 372–392, 618–631.

ZSILKA JÁNOS (1975): *A jelentés szerkezete. (A jelentés-mozgás egysége)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Barkaszó helynevei*

Állomás lásd Vasútállomás.

Autópark lásd Traktorbrigád.

Barkaszó – *Barkaszó, Bárkászovo* 'Баркасово'. – 1312: Nycolaus dictus Nyul de *Burkuzlou* (Z. 1: 136, Gy. 1: 530), 1312: p. *Barkazow* (Gy. 1: 530), 1314: p. *Borkuzlou* (Gy. 1: 530), 1315: p. *Borkozso* (Gy. 1: 530), 1336: *Borkoslou* (Kállay 1: 115), 1376: *Barkazo* (Neumann 53), 1376: *Beregzo* (Neumann 54), 1377: *Barchazo* (Neumann 54), 1393: poss. *Barkazo* (Zs. 1: 311), 1410: *Barbazo* (Zs. 2/2: 324), 1415: *Barkazo* (Neumann 68), 1438: *Barkazow* (Neumann 76, 77), 1440: *Barakaza* (MOL DL.), 1444, 1446, 1448, 1453, 1456, 1461, 1462, 1464: *Barkazo* (MOL DL.), 1454, 1455, 1458, 1483, 1494, 1522: *Barkazo* (Neumann 83, 84, 85, 88, 101, 104, 112), 1553: *Barkazo* (Kiss 165), 1576: *Barkaszó* (LR.), 1579: *Barkazo* (LR.), 1598: *Barkazo* (Dávid 96), 1609: *Barkhazo* (LR.), 1638: *Barkazo* (LR.), 1642: *Barkasz* (LR.), 1651: *Barkaszó* (LR.), é. n. [1670 u.–1673 e.]: *Barkasszo* (MOL UC.), é. n. [1670 u.–1673 e.], 1672, 1674, 1677, 1679, 1680-as évek, 1682, 1684, 1689, 1691, 1697, 17. sz. vége, 1705, 1712, 1714, 1721: *Barkaszó* (MOL UC.), 1670 k., 1672, 1673 u., 1678, 1682–1684, 1684, 1687, 1688, 1692, 18. sz. eleje, 1717: *Barkaszó* (MOL UC.), 1671: *Barkasz* (MOL UC.), 1672: *Barkasszó* (MOL UC.), 1677: *barkasziak* (Úriszék 972), 1687: *Barkászó* (MOL UC.), 1689: *Barkasso* (MOL UC.), 1714: *Barkaszón, Barkaszó* (MOL UC.), 1715: *Barkaszó* (Összeírás), 1782–1785: *Barkasso* (EKFT.), 1787: *Barkaszó* (OSZK TK 24), 1802–1811: *Barkaszó* (Görög), 1819–1869: *Barkaszó* (MKFT.), 1837: *barkaszói* (LR.), 1851: *Barkaszó* (Fényes), 1865: *Barkaszó* (Pesty), 1869–1887: *Barkaszó* (HKFT.), 1873, 1877, 1882, 1888, 1892, 1895, 1898, 1900, 1902, 1907, 1913: *Barkaszó* (Hnt.). – „1312-ben birtokosa, Nyul (dictus) Miklós Csarodán hatalmaskodott. Még ez évben a király elkobozta Folunag (dictus) Miklós fia Miklós-

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

tól és [Baksa nb.] Donch mesternek adományozta. Fele Toronyai Sándor ispáné volt, aki ezt 1314-ben Valkájai Mihálynak adta cserébe; míg 1315-i oklevélből arról értesülünk, hogy Tamás ispán fiai, László és Donch a Károly királytól nyert birtokot átadták cserébe Sándor ispánnak és fiának, Imrének.” (Gy. 1: 530). Az 1598. évi dézsmajegyzék és házősszeírás szerint Barkaszó helység jogállása község, Büdi Mihály birtokos neve alatt 11, további kisebb birtokosok tulajdonában pedig 15 ház állt (Dávid 96). A tizedet fizetők száma 29, a kereszténypénzt fizetők száma 10, a családfők száma összesen 36, az adózó házak száma 26 (Dávid 39). Lehoczky Tivadar leírásából tudjuk, hogy a „protestantizmus fejlődése alkalmával itt is, mint az ország sok más helyén, eleinte az ágostai tannak hódoltak a lakosok, [...] Azonban később Kálmáncsehi buzgalma folytán a hivek a Calvin tanát fogadták el. [...] 1777-ben a közönség a templom kijavitásáért folyamodván, az hatóságilag megszemléltetett, 1779-ben pedig megváltotta a királyi tizedet. Az 1806-ban épített iskolaház kicseréltetett 1842-ben Eördögh Dániel-féle jelenlegi telkeért.” (3: 55). A 19. század közepén Fényes Elek arról tudósít, hogy Barkaszó „Magyar falu, Beregh vármegyében. 5 r. kath., 53 g. kath., 492 ref. lakja. Református anyatemplom. Erdeje szép; legelője, rétje elég; földje javitást kíván. F.u. Bárczy és Péchy nemzetségbeliek.” (Fényes 1: 92). Pesty Frigyes helybeli adatközlőjétől pedig arról értesülünk, hogy „A’ község béliek több ajkúak Ref. és Izrael templommal bír, határán szántó és kaszálló földek szép menyiségben van, s dúsán diszlik. Nyúgotról határát egy patak hasítja mely is medrével a’ tiszta töltés nem létezteig, nagy alkalmat nyújtott a’ latorcza, és Tisza ki rohanó árjainak.” (Pesty 400). – A Munkácstól dél-nyugati irányban, a várostól 25 kilométerre fekvő települést túlnyomórészt ma is magyarok lakják. A 2001-es népszámlálási adatok szerint Barkaszó állandó lakosságának száma 2236 fő, ebből 1452 (64,9%) fő magyar, 12% ukrán, a cigány lakosság is számottevő, 21%. (MOLNÁR–MOLNÁR 2005: 82–85). – A szakirodalomban általánosan elterjedt vélemény szerint Barkaszó neve a m. *berek* ’liget’, illetve ’láp’ és *aszó* ’szárazpatak, időszakos vízfolyás’ földrajzi köznévknek az összetételéből alakult” (FNESz. *Barkaszó*). PAIS DEZSŐ egy *Berkaszó* formát tart kiindulási pontnak, s véleménye szerint az *aszó* már elhomályosult összetételi tagként jelenik meg a *Barkaszó* településnévben. A szó hangalaki változásában a két nyílt szótagos tendencia és – az összetétel elhomályosulását követően – a hangrendi illeszkedés játszhatott szerepet (vö. PAIS 1912: 394). Ez a folyamat már az Árpád-korban lejátszódhatott, mivel a név már a legkorábbi adataiban is veláris hangrendűnek mutatkozik. Ezek fényében kétséges, hogy az 1376-ból származó *Berekzo* adat a település adatsorába tartozik-e. KISS LAJOS a *Barkaszó* helynevet egyfajta elhomályosulásból, népetimológiából származó névformának tekinti, illetve a név belsejében a gyakran használt szavakban előforduló össze-rántódás jelenségére utal, s kiinduló formaként elképzelhetőnek tart egy **Bereg-aszó*, illetve egy **Berekaszó* alakot is (KISS 1995: 20, 27).

Barkaszó-patak – 1881: *Barkaszópatak* (Lehoczky 1: 40). – Lehoczky Tivadar csak annyit jegyez meg a vízfolyásról, hogy kisebb patak Barkaszónál. Az adatközlők nem ismernek ilyen néven patakot a faluban.

Bárkászovo lásd Barkaszó.

Báza – *Báza, -ra ~ Katonai báza ~ Vojenná bázá* 'Военна база'.¹ – *Még ótók vannak ott, nem nagyon van ott semmi. Mikő még működött, Csebű meg Magyarbú eszt az üres vagonokat mosogatták kifele, üzemanyagot meg mindent hortak. Megszünt má vagy öt vaty hat éve.* – Katonai létesítmény. Nagy kiterjedésű gazdagon fásított terület a falu keleti részén, a sztrabicsói² határszélen a Tó mellett.

Bázai út – *Bázai ut ~ Bázasi ut ~ Gorondi út.* – Út Gorond település felé, a Báza irányába.

Bázasi út lásd Bázai út.

Beregszászi-dűlő lásd Első-dűlő.

Beregszászi-tag – *Berekszászi-tag.* – *A Cigánytáborhoz került egy része, majd tiszhektáros terület, odaatták a cigányoknak, hogy építkezzenek rajta, utánna még többet elfoglaltak belőlle. Berekszászi családé vót.* – Szántók. Egy része már beépült, a Cigánytáborhoz közel eső terület.

Betonhíd lásd Kanális-híd.

Bolt-szeg lásd Bot-szeg.

Borkanyuka utca – *Borkanyuka ucca ~ Vulécjá Borkányuká* 'вулиця Борканюка'. – *A vasut előd balra letér.* – Személynévről.

Bot-szeg? ~ **Bolt-szeg?** – 1854: *Bótszeg* (C.), 1865: *Bót szeg* (B.), 1869–1887: *Botszeg* (HKFT.). – A község északi határrészén jelölik a térképek, nagyobb kiterjedésű terület megnevezéseként. Az adatközlők nem ismerték.

Cigánszkij tábir lásd Cigánytábor.

Cigányiskola – *Cigányiskola ~ Táboriskola.* – *Van a cigányoknak saját temploma, abba az épüledbe van a cigányiskola is.*

Cigánytábor – *Cigánytábor, -ba ~ Tábor ~ Cigánszkij tábir* 'Циганський табір' ~ *Tábir* 'Табір'. – A település romatelepe.

Cigánytábor utca – *Cigánytábor ucca.* – Utca a Cigánytábor felé.

Cigány templom – *Cigány templom.* – Vö. Cigányiskola.

Cigány-vég lásd Micsurin-vég.

Csájna lásd Csárda.

Csárda – *Csárda ~ Csájna.* – *Az ojan resztoránféle, aszt mondták Csárdának, mer ugy vót ráírva.* – A *Csájna* név valószínűleg a hasonló hangzású orosz teázó 'чайная' szóval hozható összefüggésbe.

¹ Az élnyelvi adatok sorában feltüntettem az ukrán, illetve orosz nyelvben meglévő formákat is, mivel ezek döntő többségét a magyar adatközlők is ismerik, használják. A magyar kiejtés szerinti alak után megadom a standard ukrán, illetve orosz változatot is.

² Magyarország 1913-as helységnévtárában Mezőterebes a község neve.

Cseh asszony tanyája – *Cse asszony tanyája*. – Az erdő alatti részen Gut fele. – Szántók Barkaszó Guttal határos, délre nyúló részében.

Csendes utca – *Csendes ucca ~ Temető ucca*. – *Ahon a régi temetőbe megyünk be, a vasut mellet van egy ucca, ez a Temető ucca*. – A temető mellett elhaladó utca.

Csenik lásd Csőnik-patak.

Csizaj – *Csizaj*. – *A Kanális másik oldalán erdő vót, kisvasut ment rajta keresztül. Má nem monygyák, de az öregek tutták, az is a barkaszi határhoz tartozik*. – Erdő volt. Lokalizálása bizonytalan.

Csorda lejáró lásd Tói lejáró.

Csőnik lásd Csőnik-patak.

Csőnik-patak – *Csőnik-patak ~ Csőnik ~ Csenik 'Ченік'*. – *Ami elválassza a Pap-rekesztet meg a szernyi határt. Aszt is ledrinázsolták, vajtak egy nagy árkot. De a patak még megvan. Régen tele vót csikkā*. – *Keresztülmegyen a vasuton. Szernye meg Barkaszó köszt megyen, átkapálták, má a víz visszafele folyik*. – A falu északnyugati határában folyó kisebb patak. Rövidebb szakasza Barkaszó és Szernye között a településhatár.

Disznófarm lásd Sertésfarm.

Dohánécs lásd Dohánics-ház.

Dohánics-ház – *Dohánics-ház, -hoz ~ Dohánécs 'Доганич'*. – *Régen ottan vót négy vagy öt ház, de a többiek bejöttek a faluba abba az időbe, az öreg Dohánics meg nem akart jönni, ot maratt. A fia most is ott él*. – *Az oroszok megvették a fődeket, ahon a legócsób vót, oszt összevissza vótak házak a mezőkön, ott is vót vaty hat. De bekötösztek a faluba. Má csak Dohánicsé maradt*. – *Ahogy megyünk Gutnak fele oszt van a Bázának, Gorondnak az ut, ott is van ety kis ház, ety fiatalember lakik abba csak magába. Az öregember Dohánics vót, a fiai is. A kolhozelnök a többit, aki ott lakott, a faluba az üres portákra betranszporálta, mekkapták a telekhejeket, építkeztek, aszt meg nem tutták sehogy behozni*. – *Szembe vele valamikő jusopa vót*. – Ma is álló magányos lakóépület a Bázai út közelében, a Juhfarm és a Feruska mellett, a falu délkeleti határában.

Dögtér – *Döktér*. – *A malommā szembe vót a Döktér ety kicsit ārébb*. – 1915–1916: *Dögtér (K4)* – A Kirov utca felől közelíthető meg, a település nyugati oldalában, Szernye felé. Eredeti funkciója szerint már nem használják, csupán az elnevezés él.

Drenázs lásd Drenázs-árok.

Drenázs-árok – *Drinás-árok, -ba ~ Drenás-sánc ~ Drinás-sánc ~ Drinázs 'Дринаж'*. – *Ojan, mint ety kanális. Ijen nagy darabogba mérték a fődeket, harminc-negyven hektározsba, oszt lecsövelték méjen a földet, hogy levezetni a vizet. Ez az, hogy kánalizácijá ('каналізація')*. *Most má tiszta bokrok lett, oda kaszálni is járnak. Mekcsinálták, hoty ha monygyuk mikő szárásság van, akkő lezárták a Kanálison a nagy zsilipet, meg'gyűtötték a vizet és akkő, ha szárásság vót,*

megengették a vizet a sáncogba, és abbul a sándzbul a csöveken keresztül mend be a földbe a viz. Ha pedig nagyon vizes vót, akkō a csöveken levezették a vizet az árkogba. – A föld alakcsövezve van. – A vízelvezető csatornarendszer mély árakai a művelésre használt földek nagy részén.

Drenázs-földek – *Drinás-földek ~ Drenás-földek.* – Alagsövezett szántóföldek, fel vannak osztva kisebb parcellákra. Vö. Drenázs-árok.

Drenázs-sánc lásd Drenázs-árok.

Dudvás – 1854: *Dudvás* (C.). – Az adatközlők nem ismerték.

Ece – *Ece, -né.* – Épületegyüttes és a körülötte elterülő terület megnevezése a Pereválka közelében, a vasúti sín pár mellett a falu északkeleti részén.

Éger-oldal – 1854: *Égeroldal* (C.), 1865: *Éger oldal* (B.), 1869–1887: *Eger oldal* (HKFT.). – A község déli oldalában a Mélyva és a Nagy-gaz szomszédságában hosszan elnyúló területként ábrázolják a térképek. Az adatközlők nem ismerték.

Első-dűllő – *Ēsō-dűllō ~ Berekszászi-dűllō.* – *Ujfalú fele vót, a házak után rög-tön, utánna vót Második, Harmadik. A Harmadik az má egész Ujfalú alatt vót. A Második vót közepen. A Harmadik lenyullott egészen az erdő sarkához, a Rafajnához. Az egyig Berekszászinak, Berekszászi Lacinak, az öregnek vót a főggye, az vót a Berekszászi-dűllō. – Dűllōutakat, szekerutakat csináltak a földek közé, mikō má lett ez a nagy kolhoz, akkō meksemisült ez a nagy dűllők, ledrinázsolták a földet, jöttek a berekszászi technikák, eszkovátorok, kivájták eszt a drinás sáncokat az uttul az erdőig. – A település déli, délnyugati részén lévő nagyobb kiterjedésű szántók.*

Első-forduló – 1905: *I. Forduló* (K3), 1915–1916: *I. Forduló* (K4). – A Szernye melletti határszélen tünteti fel a térkép. Az adatközlők nem ismerték.

Emlékmű – *Emlékmű.* – A falu közössége 1990 novemberében emlékművet állított a település központjában a sztálinizmus és a második világháború helyi áldozatainak.

Erdészház – *Erdészház.* – *Má majnem a guti határná van, egy nagy épület, ot laknak is. A Rafajna erdőbe van. – Épület a falu déli részén elterülő Rafajna erdőben.*

Erdő alja lásd Rafajna alja.

Faiskola – 1915–1916: *Faiskola* (K4). – Az adatközlők nem ismerték. A térkép a Dögtér szomszédságában ábrázolja.

Falusi-legelő lásd Legelő.

Farm lásd Tanya.

Fehér ház – *Fehér ház, -hoz ~ Vizőrház.* – *Az a nagy ház a kanális őré, ahogy megyünk Gutnak, elneveszték Fehér háznak, mer fehérre ki vót pucolva. Aki benne lakik, aszt is elneveszték Nikszonnak, mer a Fehér házba lakik. – Nagyobb épület a folyó partján, a település keleti határában, a zsilip őrzőjének háza. Fehérre van festve, erről kapta a nevét.*

Fermá lásd Tanya.

Feruska – *Feruska*, -*ra*, ~ -*ba* ~ *Kis Feruska* ~ *Feruská* 'Ферушка'. – Erdő. Nevének eredetét az adatközlők nem ismerik.

Feruska alja – *Feruska ajja*, *Feruska alatt* ~ *Pod Feruski* 'под Ферушки'. – *Monygyuk, hogy megyünk a Feruska alá szántani*. – A Feruska nevű erdő melletti szántóföldek.

Festékgyár lásd Műtrágyaraktár.

Fő út lásd Széchenyi utca.

Futballpálya – *Fodbalpája* ~ *Pája*. – *A Fürdőnek a háta meget van*. – *A magyarok alatt ot vásártér vót, uty híjták: a Vásár*. – A falu északi határában, a Kanális-híd közelében. Vö. Vásártér.

Fürdő lásd Gyógyfürdő.

Gázvezeték – *Gázvezeték*. – *Nagy erdőirtás van ott, ot megy a gáz ety hatalmas vezetéken*. – A település déli, Guttal és Barkaszóval határos részében az erdőt keresztülszelő gázvezeték szolgál tájékoztató pontként.

Gernicke – 1854: *Gerniczke* (C.), 1865: *Gerniczke* (B.), 1869–1887: *Gerniczke* (HKFT.). – A település keleti oldalában, Sztrabicsó közelében a Tó melletti részen jelölik a térképek. Az adatközlők nem ismerték.

Gerzsenő – *Gerzsenő*, -*ra* ~ *Gerzsenovo* 'Герженово'. – *Régen a Gerzsenyieknek vót a főggye. Nemesek vótak, az övék vót ez a terület*. – *A vasuton tull. Aszt mondtuk, hogy megyünk a Gerzsenóra szántani. Most néhány magángazda gazdálkodik ott, amuty parlagon van*. – *A Kanális-hidon tul má Gerzsenő vót. Magyarok alatt ot nagy erdő vót, ez a naty határ nyullik a sztrabicskei határhoz meg a csongoriakhoz, kiirtották ott az erdőt*. – 1312: comes Kazamerius de kyrsan (Z. 1: 136), 1364: *Kirsano* (Cs. 1: 415), 1413: *Gersano* (Neumann 65), Dionisius de *Kerzanow* (Z. 6: 237), 1415: *Grisano* (Neumann 66, 68), 1417: *Grisano* (Neumann 69), 1422: Briccius de *Krysano*, Thomas de *Krysano* (Z. 8: 51, 52), 1428: *Grissano* (Neumann 73), 1432: *Krisano* (Cs. 1: 415), 1438: *Kyrsanow* (MOL DL.), *Grisanow* (Neumann 77, 78), *Grisano* (Neumann 78), 1439: *Grisanow* (Neumann 79), *Grisano* (Neumann 80), 1448: *Krysano* (Neumann 81), 1454: *Kyrsano* (MOL DL.), 1455: *Gyrsano*, *Kyrsano* (Neumann 85), *Kersano*, *Kirsano* (Neumann 87), 1461, 1478, 1504: *Gersano* (MOL DL.), 1472: *Gersen* (MOL DL.), 1476: Michaele de *Kerseno* (Károlyi 2: 442), 1481: *Gersano* (Cs. 1: 415), 1493, 1523: *Gerseno* (MOL DL.), 1505: *Gerseny* (MOL DL.), 1508: *Gersenew*, *Gerseny* (MOL DL.), 1515: *Gerseney* (MOL DL.), 1522: *Kyrsano* (Neumann 112), 1524: *Gyrsano* (Érszegi 177), 1528: *Gerseno-i* György (LR.), 1542: *Chyrfano*, 1543: *Gerzano*, 1550: *Gerfano* (ConscrPort.), 1553: *Kyrsano* (Kiss 166), 1596–1597: *Girsano* (Kiss 827), 1598: *Girsano* (D. 98.), 1638: *Grseno* (LR.), 1646: *Gerseny de Gersan Tamás*, *Gerseny de Gersen Tamás* (LR.), 1698: *Gersényi* (LR.), 1699: *Gerseni* (LR.), 1767: *Gersényi* (MOL UC.), 1801: *Gerzsenyi* (MOL UC.), 1802–1811: *Gersenö* (Görög), 1808: *Ger-*

zsenő, *Gerženowa* (Lipszky 199), 1819–1869: *Gersenő* (MKFT.), 1854: *Pusztá Gerzsenyó* (C.), 1865: *Gerzsenő* (K1), 1865: *Gerzsenyő* (B.), 1865: *Ger'senyéi hely* (Pesty), 1869–1887: *Gerzsenő* (HKFT.), 1881: *Gerzsenyő pusztá* (Lehoczky 3: 268), *Gerzsenő dülő* (K2), 1890: *Gerzsanyó*, *Gerzsenyői pusztá* (Cs. 1: 415), 1882: *Gersenő* (Hnt.), 1905: *Gerzsenó* (K3), 1888, 1892, 1898, 1900, 1907, 1913, 1944: *Gerzsenó* (Hnt.), 1915–1916: *Gerzsenó* (K4) – 1312-ben tűnik fel birtokosa nevében, aki Csarodán hatalmaskodik. Az 1598. évi dézsmajegyzék és házösszeírás szerint Girsano helység jogállása község, 11 ház állt kisebb birtokok tulajdonában (D. 98). Pesty Frigyes gyűjtésében ezt olvashatjuk róla: „Praedium, ez Gersenyéi nevezetű falú volt, azon praediumot Gersenyi István kapta Leopold Királytól. A' mostani Ger'senyi család nevökkel dicsekednek.” (Pesty 400). MIZSER LAJOS elképzelhetőnek véli, hogy a település az 1717-es tatárjárás következményeként pusztult el és lakói ekkor széledtek szét a megyében, hiszen a *Gerzsenyi* családnév az alábbi helyeken fordul elő: Barabás, Barkaszó, Bátyú, Beregsom, Beregszász, Borzsova, Csaroda, Déda, Harangláb, Hetyen, Lónya, Munkács, Szernye, Tarpa, Vásárosnamény, Zápszony. A *Gerzsenyi* (Kirsanó-i) nemesi család már a 14. században megvolt. (2006: 465). Lehoczky Tivadar így ír róla: „Jelenleg pusztá Csomonya, Szernye, Barkaszó és a Haracsina erdő közt, mely adószorozatilag Barkaszóhoz tartozik. Hajdan, a 13. században falu volt, mely Krisanó és Krisanó-nak is mondatott, s mely az egykor a megyében virágzott Krisanói család ősi fészke volt... Mikor pusztult el Gerzsenyő, bizonytalan; de valószínű, hogy a XVIII. század elején, jőllehet a barkaszói egyházi emlékkönyv szerint még 1705-ben is Teremi István esperes idejében Gerzsenyő fiók-faluja volt Barkaszónak; különben régi templomának és temetőjének nyomai maiglan látszanak.” (Lehoczky 3: 268–269). Elpusztult település, később pusztá Csongor és Barkaszó között. Sík, nagyrészt parlagon lévő földterület a település északi, északnyugati határában. – Lehoczky szerint a község neve a *Kirsano patak* nevére vezethető vissza, az általa *Gezseno*, *Kirsánó*, *Kirsánó* vagy *Gerzsenő pusztá*-ként leírt nevet a *Kirsanya patak*-ból, illetve *Kirsano patak*-ból eredezteti (i. m. 311–312). MIZSER LAJOS ennek kis valószínűséget tulajdonít, és SEBESTYÉN ZSOLT is kizárhatónak tartja ezt a magyarázatot (MIZSER 2006: 465, SEBESTYÉN 2010: 53). SEBESTYÉN – kevésbé támogatólag (2010: 53) – utal STANISLAV névfejtésére (1948: 2/191), aki szerint egy keresztény szláv lakosságra utaló *Krizsanov alakból vagy egy *Križan* személynév -*ov* képzős alakjából származtatható a helynév, azaz eredetileg a szlávban jött létre. MIZSER ezzel szemben a régi magyar *Kersen* személynévre vezet vissza, a szó végi -*ó*, -*ő*-ről pedig azt tartja, hogy az kicsinyítő képző lehet (2006). Ezt a magyarázatot elfogadja SEBESTYÉN is, aki a szóvégi képzőt a név alapjául szolgáló személynév képzőjének tekinti (2010: 53). E magyarázatot – további hangtani részletekkel együtt (pl. a szókezdő mássalhangzó kérdése) – azonban az adatok elemzése nem támogatja. A név zöngétlen szókezdő *k*-val tűnik fel, ami a

16. század közepéig fordul elő. Zöngés párja – bizonyára szóeleji zöngésülés következtében – feltűnik már a 15. század elején. A *kir-* ~ *gir-* szókezdett mellett a 15. század első felében *kri-* ~ *gri-* hangszerkezetű szókezdettel is adathozható a név, ami talán egy átmenetinek bizonyuló szláv nyelvű változata lehetett a névnek. A név első adata *-n(y)* szóvéget jelez, ez a mássalhangzós forma a 15. és a 17. században is feltűnik, és esetleg a *gerzsen(y)i* -i melléknévképzős adatok mögött is ez rejtőzhet. A településnév elsődleges alakja *Kir(z)san* lehetett, ami egy *Kerszen* szn.-re aligha vezethető vissza (vö. MIZSER 2006: 465), mivel a helynév a második szótagban a 16. század végéig adathozható *a* hanggal is. Ettől függetlenül a helynév előzménye feltehetően személynév volt, esetleg éppen a STANISLAV által említett *Križan* magyaros *Kirzsan* változata. A szó végi *-o* – ejtésben bizonyára már akkor is [ó] – a 14. század közepén tűnik fel a név végén. Ez aligha lehet más, mint a magyar név szláv megfelelője, amely birtoklást kifejező *-ov* képzővel alakult: *Kirzsanov*, s amely a magyarban a hasonló *-ov* végű szláv nevek mintájára *Kirzsanó* ~ *Kerzsanó*-nak hangzott. A hangrendi kiegyenlítődése is megindult a szónak: az első szótagi *i* ~ *e* hatására a második szótagban az *e* már a 15. század közepe táján megjelent (*Gerzsenó*), de a harmadik szótagban is megjelent az *ő* a 16. század elején. Az *ő* mellett a szóvégi *e* akár a fenti hasonulás révén, akár az *ő* végű nevek *-e* végű töváltozatából (*Gerszen(y)ei*) kikövetkeztetve is létrejöhetett. E palatális formákban alakulhatott ki az *-n*-nek az *-ny* változata is. E labiális formák még a 19. század végéről is adathozhatóak, de a 20. században már nem fordulnak elő.

Gerzsenó-ér – 1881: *Gerzsenyó ér* ~ *Gerzseno* (Lehoczky 1: 39–40). – Lehoczky Tivadar a vízfolyást a Szernye és Csomonya között keletkező *Gerzsenyó ér*-ként említi, illetve megjegyzi, hogy a Sztrabicsónál található kisebb pataknak *Gerzseno* a neve. A falu lakossága ilyen néven nem ismer vízfolyást.

Gerzsenovo lásd Gerzsenó.

Gorondi út lásd Bázai út.

Görög katolikus templom – *Görög katolikus templom* ~ *Orosz templom*. – *Oroszok járnak legtöbbször oda, akik má ide benőszültek. – Mindig is katolikus templom volt, oda az oroszok meg ukránok járnak. Mellette van orosz temető is.* – A Rákóczi utca elején található, nem messze tőle helyezkedik el az Orosz temető.

Grófitanya – *Grófitanya*. – *A Nagy-mezőn, a szernyi határnál volt egy Grófitanya. A grófé volt, gazdálkottak, most szántóföld van ott. Az oroszok alatt is megvót a háza meg minden, azután kihaltak.* – A település nyugati részében, Szernye közelében volt a tanya, az elnevezést már kevesen ismerik, lokalizálása bizonytalan.

Guleza léniája – *Guleza léniája* ~ *Guleza-lénia*. – *Egy ember lakott ott az erdészház fele, még most is él az öreg, ott is volt egy lénia, és elnevezték róla Guleza léniájának. – Gulezaék is idekerültek a Lembergi járásbú, nagyon sze-*

gények vótak, ijen diszpecser vót, a kolhozba dógosztak, az öreg még él, vagy kilencven éves. – Erdei út a falu déli részében fekvő Rafajna erdőben.

Guti-liget lásd Liget.

Gyógyfürdő – *Gyótyfürdő ~ Fürdő.* – 1905: *Sütőfürdő* (K3), 1915–1916: *Sütőfürdő* (K4) – *A Kanális-híd előtti részen vót, a tés ur csinálta. Még az ezer-nyóccázás évegbe. Még a heje megvan. El van adva má sok éve. Ki van má telek-hejeknek adva. – Nem termálviz vód benne, hanem sárga viz, amibe vas van. És ety pihenőhej vót kiépítve ott egészen a rendszerváltásig. Az épülete építészeti emlékmű.* – *Hirezs gyótyfürdő vót ott. Ojan gyógyviz vót, hogy eljötteg betegek, akik nem tuttak jární, és valamennyi kura után a saját lábukon mentek haza.* – A település egykor híres gyógyfürdőjét a rendszerváltás első évében bezárták. A falu északi határában található, a Kanális-híd közelében, a futballpálya mellett. Az adatközlők a *Sütő-fürdő* névre már nem emlékeznek.

György Pali-kanyar – *György Pali-kanyar ~ György Pali kanyarja.* – *A Kanális egy része. Nem messze vót Györty Palinak a háza.* – A Kanálisnak nevezett vízfolyás egy szakasza.

Győzelem utca – *Győzelem ucca ~ Pobeda ucca ~ Vulécjá Peremohé* 'вулиця Перемоги' ~ *Ulicá Pobedö* 'улиця Победы'. – A *Vulécjá Peremohé*, a *Pobeda utca* és az *Ulicá Pobedö* helynevek az ukrán és orosz 'győzelem' szót tartalmazzák.

Győző – *Győző, -né ~ Káfe Ljux* 'Кафе Люкс' ~ *Lux kávézó ~ Győző bárja ~ Győző böttya.* – *A faluba ugy monygyák, hogy megyünk a Győzőbe.* – *Ugy monygyuk, hogy megyünk Győzőné a bódba, ő ott eladó. Az a szilpóé* ['állami tulajdon'], *Győző árul benne.* – *Kávézó a falu központi részén.*

Győző bárja lásd Győző.

Győző boltja lásd Győző.

Halastó – *Halastó, -ba.* – *A vasuton tull. A kolhoz csináltatta, igen nagyon lementek, és homok, elmegyen a viz belőlle, nem győszték vizzē, hiába beállítottak két naty szivattyut, hogy a Kanálisbú nyomatni a vizet, nem győszték. Kilenc vagy hány hektár földterület.* – *Hat halastó van ott, a festég'gyár háta megett vót a Halastó. Utánna befuccsolt. A Halastó hején is má csak a gödrök vannak, tele van fákkā. Benőtte a ficfa meg a bokrok, oszt monygyák, hogy megyünk a Halastóba faér.* – *Itt ety homogbánya vót valamikō, a hején van ma a Halastó. Mesterséges halastót csinált a hején a régi Kirov kolhoz a kommunista rencerbe.* – A település keleti oldalában, a vasútvonaltól nem messze helyezkedik el. Korábban homokbányaként üzemelt, a kitermelés nagy mélyedést hagyott maga után.

Harasztos – 1854: *Harasztos* (C.). – A falu északnyugati részén jelöli a térkép, az akkori Csomonya (ma Csongor) település közelében. Az adatközlők nem ismerték.

Harmadik-dűlő – *Harmadik-dűllő.* – Vö. Első-dűlő.

Harminchat hektár lásd Harminchat hektáros.

Harminchat hektáros – *Harminchat hektáros ~ Harminchat hektár.* – *A brigádér akkoriba aszt monta, hogy ki kē menni a Harminchat hektáros darap földbe szántani, tárcsázni, vetni. Ez az utósó darap föld a határba.* – Nagy területű szántóföld a falu déli részében Gut felé, a Rafajna erdő mellett.

Határsánc lásd Kis-kanális.

Hét hektár – *Hét hektár.* – Hét hektár területű szántóföld a falu délnyugati részében, a rafajnai faluhatár közelében.

Hízlalda lásd Komplexsz.

Homokbánya – *Homogbánya.* – *Most nyitották meg vagy öt vaty hat éve.* – A falu Guthoz közelebb eső határában. Lásd még Halastó.

Huszonhét hektáros – *Huszonhét hektáros ~ Rafajna ajja.* – *Bérbe vannak adva a szőlősieknek ezek a nagy darap földek, kukoricát termelnek rajta. Ezeket a nagyobb darap földeket sokszor csak Rafajna ajjának monygyák, mert nem használják a falusiak.* – A Tizenhat hektáros melletti földterület a falu délnyugati részében, a rafajnai faluhatár közelében. Lásd még Rafajna alja.

Itatókút lásd Kút.

Juhfarm lásd Juhsopa.

Juhsopa – *Jusopa, -ná ~ Jufarm.* – *A nyócvanas, kilencvenes évegbe megszűnt, de még monygyák, hogy a föld a jusopáná van. Dohánics és Kalitics őriszte ott a juhokot, azok ukránok vótak, a hegyebű hoszták ide űköt.* – A Dohánics-ház közelében volt korábban, ma már csak a helye van meg, de még mindig ilyen néven emlegetik a területet. Vö. Dohánics-ház.

Káfe Ljux lásd Gyöző.

Kakaós – *Kakós.* – *Valamikō, amikō itt a vasutat csináták, akkō a katonák kivájták, ojan méj árkot, oszt aszt monygyák Kakósnak. A gyerekek oda járnak fürödni mek halászni, itt ahon a makarónit csinájják, amellet van. Ojan mint a drinázsárok, ojan nagy méj árok. Eleinte koszos vót, ojan vót, mint a kakós kávé.* – *Vájtak oda valami naty sáncot, és olyan zavaros víz van benne, füröttek is abba, aszt monták, hogy a Kakózsba vótam fürödni.* – A Pap-rekesz mellett lévő kisebb vízfolyás, patak.

Kánál lásd Mérce-folyó.

Kanális lásd Mérce-folyó és Kerepec-patak.

Kanális-híd – *Kanális-hid ~ Betonhid.* – lásd még Régi ligeti híd és Vashíd.

Katonai bázis lásd Bázis.

Kenderáztató – 1905: *Kenderáztató (K3).* – Az adatközlők nem ismerték.

Kerek-patak – *Kerek-patak ~ Kör-patak ~ Patkó-patak.* – *Mostanába nem nagyon vód benne víz, de a heje az megvan.* – A Katonai bázis és a Legelő közötti területen folyik félkör alakban, az általa elkerített területet művelik.

Kerepec lásd Kerepec-patak.

Kerepec-csatorna lásd Kerepec-patak.

Kerepec-patak – *Kerepec-patak ~ Kerepec ~ Patak ~ Kanális ~ Potyik 'Потик'*. – +?1248>1393, 1270, 1282/1379: *Kerepech*, fl., flum. (Gy. 1: 519, 537), 1819–1869: *Kerepetz B.* (MKFT.), 1881: *Kerepecz patak, Kerepech folyó* (Lehoczky 1: 39, 48), 1905: *Kerepecz csatorna* (K3), 1915–1916: *Kerepecz csatorna* (K4) – Lehoczky Tivadar említi, hogy a Szernye patak Dobronynál érintkezik a Kerepec patakkal, illetve megjegyzi, hogy: „egy más hasonló nevű patakcsa Felső-Schönborn helységen tul, [...] nyugatra kiindulva, Munkácsnál a Pálhegy alatt vonul dél felé Alsó-Schönbornnak, innen nyugati irányban Pusztá-Kerepecz mellett sompolyog el, hogy a Vereskörtsma táján Gát felett az erdőben a Feketevizbe beszivárognak.” (1: 39). – Ma keskeny vízfolyás a község keleti és északi határában. – A *Kerepec* víznév szláv eredetű, tövében az ukrán *kópon* 'ponty' szó rejlik, amely helynévképzővel alkot folyónevet (FNESz. *Felsőkerepec*).

Kertalja – *Kertajja, Kert alatt ~ Kertekajja ~ Kertek alatt*. – *Erre a részre úgy montuk, hogy megyünk a Kert alá vagy Kertek alá szántani. Egy része má beépült.* – A falu középső részében közvetlenül a házak mögötti kerteknél, a Paprekesz szomszédságában lévő szántóföldek.

Kertekalja lásd Kertalja.

Kirov utca – *Kirov ucca*. – Szernye felé vezet a település nyugati részében.

Kisbirtokosok tagja – 1905: *Kisbirtokosok tagja* (K3), 1915–1916: *Kisbirtokosok tagja* (K4). – A község nyugati határában a Szernyéhez közelebb eső területen, illetve a település középső részén, a Legelő szomszédságában is jelölik a kataszteri térképek. Az adatközlők nem ismerték az elnevezést, elképzelhető, hogy nem is tulajdonnévként került a kataszteri térképekre.

Kis-Feruska lásd Feruska.

Kis-kanális – *Kis-kanális ~ Határsánc, -ná*. – *Amikő árviz van, ide engedik a vizet. A Kis-kanális ot van, ahogy megyünk Csongor fele, elválassza Barkaszót Csongortú, az a Kis-kanális. Ez földes árok, hid megyen rajta keresztül.* – *A határsáncná van.* – Kisebb vízfolyás Barkaszó és Csongor határában.

Kis-szeg – *Kis-szeg*. – Szántófield a falu északnyugati határában a Szernyével határos területen.

Kis-tó mege – 1869–1887: *Kis tó mege* (HKFT.). – A falu északnyugati határában ábrázolja a katonai felmérés, a vasútvonal közelében. Az adatközlők nem ismerték.

Kis vasút – *Kis vasút*. – *A Gerzsenón ment keresztül régen.*

Klub – *Klub, -ba ~ Kulturház*. – A vasútállomástól nem messze található a község kultúrháza, mely százhusz férőhelyes.

Komonyi-domb – *Komonyi-domb*. – *A Komonyiaké vót, dombos rész, kijön egész az állomásig, és fel van parcellázva.* – Szántófieldek a falu északnyugati részén Csongor mellett, közvetlenül a Kis-szeg közelében.

Kompleks – *Kompleks* ~ *Hizlalda* ~ *Péemká* ~ *Péemka*, *-ra* ~ *Kormocsnyij Komplex* 'Кормочный Комплекс' ~ *Promészlovéj Komplex* 'ПМК, Промисловий Комплекс'. – *Jószágokat tartottak ott, hizlalda vót, a szernyiek mentek oda dógozni. Most valamijen fatelep van ott. A Fürdőné vót, előtte vót egy betonut lefele, és arra vót a Péemka.* – *Négyezer férőhejes vót a Komplex, most má nem működik. Ahova épült a Komplex, az a terület vót a Lápos. Ott valamikő régen tyukfarm is vót, arra a mocsaras részre építették a Komplexet.* – *Ez a Komplex a három falué vót, röktön vele szembe van a Komonyi-domb, hátáná má csongori föld.* – A település északnyugati határában, a szernyei és csongori határnál fekszik. Korábban a három település együtt gazdálkodott a létesítményben. Takarmány-feldolgozó üzem és mellette szarvasmarha-hizlalda volt. Ma már nem üzemel ebben a funkcióban, fafeldolgozás folyik a területen.

Kormocsnyij Komplex lásd Komplex.

Kör-patak lásd Kerek-patak.

Kubik – *Kubik*. – Nagyobb méretű mélyedés, ásott gödör a vasútállomás közvetlen közelében.

Kultúrház lásd Klub.

Kút – *Kut* ~ *Itatókut*. – *A Falusi-legelőn vót itatókut.* – A Nyári-láger nevű hely közelében lévő itatókút.

Lacika lásd Sütő-bolt.

Lacika-bolt lásd Sütő-bolt.

Lápos-mocsár lásd Szernye-mocsár.

Legelő – *Legelő*, *-n* ~ *Falusi-legelő*. – *Az egész Tói rész, mindég az vót legelőnek használva, mē ot nem lehetet termelni. A dombján, a Kanálisná mék termeltiünk, szántogattunk, vetettiünk, de má a lapozsba nem. Nyáron meg tavasszā, amikő nagy viz vót, egybű viz alat vót. Vót, hogy a jószágot nem tuttuk kiengedni juniuzsba, mē ojan vizek vótak.* – 1905: *Legelő* (K3), 1915–1916: *Legelő* (K4). – Nagy kiterjedésű, vízben gazdag terület a település keleti határában. A Nyári-láger mellett egy része a Falusi-legelő, a másik része a kolhoz legelője volt.

Lejáró lásd Tói lejáró.

Lenin utca lásd Széchenyi utca.

Liget – *Liget* ~ *Guti-liget*. – 1438: *Gwthyligeth* (MOL DL.). – Erdő Gut határában.

Ligeti híd lásd Régi ligeti híd.

Lóúsztató – *Lóúsztató*. – *A lovakot oda vitték régen fürösztteni, mikő mék sok lovak vótak.* – A falu északi határában a MÉRCE-folyó lakóházakhoz közel eső szakaszán, a Halastó és Szolnoki-tag szomszédságában.

Lux Kávézó lásd Győző.

Magastöltésű-kanális lásd MÉRCE-folyó.

Makarónigyár – *Makarónigyár*. – *Régen vasazs bót vót, mindenféle szerszámokot lehetett ott venni, azután Makarónigyár lett.* – A klub háta megett, régen

az lerakat vót, fatelep meg széntelep. – Épület. A Kultúrház közvetlen szomszédságában található.

Malom – *Malom* ~ *Régi malom* ~ *Sztáréj mlén* 'Старий Млин' ~ *Melnicjá* 'Мелница'. – *Rózeztejn nevü tulajdonosa volt a malomnak, lisztet őrlött, és olajat ütött.* – Máig működő malom, de kapacitása jóval kisebb, mint a korábbi években.

Malom út – *Malom ut* ~ *Szernyi utca*. – Szernye felé vezető út, itt található a malom.

Második-dűlő – *Második-düllő*. – Vö. Első-dűlő.

Második-forduló – 1905: *II. Forduló* (K3), 1915–1916: *II. Forduló* (K4). – A rafajnaújfalui határszélen jelöli a kataszteri térkép. Az adatközlők nem ismerték.

Méhkelenc – 1854: *Méhkelencz* (C.). – A térképvázlat a település északkeleti határában tünteti fel a Gerzsenópuszta mellett, a sztrabicsói határ közelében. Az adatközlők nem ismerték.

Melnicjá lásd Malom.

Melyva – 1854: *Melyva* (C.), 1865: *Melyva* (B.), 1865: *Melyva* (K1), 1869–1887: *Mélyva* (HKFT.). – A falu délnyugati határában jelölik a térképek a Pap-rekesztől kissé délre, az Éger-oldal és a Nagy-gaz szomszédságában, a rafajnaújfalui határ közelében. Az adatközlők nem ismerték.

Mérce lásd Mérce-folyó.

Mérce-folyó – *Mérce-fojó* ~ *Mérce* ~ *Kanális* ~ *Magastöltésü kanális* ~ *Vé-szokonáberezsnéj kánál* 'Високонабережний Канал' ~ *Kánál* 'Канал'. – *Eszt a kubikosok kézzel vajták ki a mocsár lecsapolása miatt, öntözést is ebből végeztek.* – +?1248>393: *Merthuice*, fl., 1282/379: *Mercice*, fl. (Gy. 1: 537), 1819–1869: *Vtiho Bach* (MKFT.), 1881: *Mércze* ~ *Mércze patak* (Lehoczky 1: 55–56). – A falu keleti oldalának határfolyója. A mocsár lecsapolásakor magas töltést emeltek mellé.

Mérce-patak lásd Mérce-folyó.

Mertvice lásd Mérce-folyó.

Mező – *Mező*. – *Gerzsenóru számolták, Gerzsenónak a jobb ódala vót az Eggyes, a másik a Kettes, a Pap-rekesz Hármás, a Tizenhat hektáros vót a Négyes, utánna a többi Ötös, Hatos, Hetes-mező. A kolhozba így vót felosztva, rá vót írva a térképre, hogy Tretyije pole vagy Csetvertyije pole.* – A település művelésre használt földjeinek beosztása sorszámozva volt a térképeken, ennek elnevezései terjedtek el szélesebb körben is.

Micsurin vég – *Micsurin-vég* ~ *Cigány-vég* ~ *Túsó-vég*. – *Vót egy ojan régi miniszter, nagy bajszos, Micsurin, azé csufolták így. – Gut fele a Cigánytáborná, aszt a véget híjják ugy, mer szegények vótak. Micsurin valami nagy almanemesítő vót, hires vót, de szegény vót, és akkō monták, hogy szegény, mint Micsurin.* – *A fiatalok szójárása ez, hogy Micsurin-vég. A régi világba is ilyen elmaradottabb emberek laktak ott, de a régiek eszt nem használták.* – Ivan Vlagyimirovics Micsurin orosz agrobiológus, növénynevelő nevével.

Mocsár – 1438: *Mochar* (MOL DL.). – A forrásban tölgyes erdő neve. Lásd még Szernyei-mocsár.

Morgó – *Morgó*. – *Főut, ahogy megyünk Csongorra fele. – Mindig morgott, azér hívják így. Az ut két ódalám mindig morgott az erdő.* – Csongor felé vezető út, a település északi részén. Keresztülzeli a Gerzsenó nevű területet. Az út két oldalán fekvő földek megnevezésére is használják.

Mütrágyaraktár – *Mütrágyaraktár ~ Festég'gyár.* – *A Halastótú nem messze vót a kolhozidőbe. Most nem használják az épületet semminek. – Egy osztrák cég vette meg, egy nagy fatelepet akartak od beindítani, mütrágyaraktár vót valamikő, asztán festég'gyár lett.* – A település északkeleti részén található, a Pereválka és a Halastó közvetlen közelében.

Náberezsná – *Náberezsná ~ Vulécjá Náberezsnájá* 'вулиця Набережная'. – Utca a település északi részén, a folyóhoz vezet, erről kapta a nevét. A *Náberezsnájá* 'Набережная' ukránul 'part menti'-t jelent.

Nádas – *Nádas.* – *A Fürdő fele van, nől benne a nád, meg ojan lesz a Gerzsenó is, ha nem lesz művelve, ott is mán nől kifele. Ahogy megyünk Csongorra fele, két ódalt van a Nádas.* – A Patak melletti náddal benőtt terület, a település északi határában.

Nagy-gaz – 1869–1887: *Nagy gaz* (HKFT.). – Barkaszó keleti, délkeleti határszélén észak-déli irányban, hosszan elnyúlva jelöli a térkép. Az adatközlők nem ismerték.

Nagy-mező – *Nagy-mező.* – *A vasut másik ódalán, egy kicsit arréb van a Kis-mező.* – A Pap-rekesz melletti nagy kiterjedésű szántóföldek a szernyei határszélén.

Nagy-rét – 1854: *Nagy rét* (C.). – A térképvázlat a falu északkeleti határában jelöli a Sztrabicsóval határos területen, a Nagyrét és Méhkelenc szomszédságában. Az adatközlők nem ismerték a nevet.

Nagy-szeg – 1854: *Nagyszeg* (C.), 1865: *Nagy szeg* (B.), 1865: *Nagy szeg* (K1), 1869–1887: *Nagyszeg* (HKFT.). – A község északnyugati határszélén, Szernye közvetlen szomszédságában ábrázolják a térképek. Az adatközlők nem ismerték.

Negyvenegy hektáros – *Negyvenety hektáros, hektározsba.* – A Huszonhét hektáros melletti földterület a falu délnyugati részében, a rafajnai faluhatár közelében. Vö. Huszonhét hektáros.

Negyvenhat hektáros – *Negyvenhat hektáros, hektározsba.* – A Negyvennyolc hektáros és a Negyvennégy hektáros közötti földterület a falu délnyugati részében, a rafajnai faluhatár közelében. Vö. Huszonhét hektáros.

Negyvenkilenc hektáros – *Negyvenkilenc hektáros ~ Negyvenkilenc, Negyvenkilendzbe.* – Az Ötvenegy hektáros és Harminchat hektáros közötti terület a falu délnyugati részében, a rafajnai faluhatár közelében. Vö. Huszonhét hektáros.

Negyvennégy hektáros – *Negyvennéty hektáros, hektározsba.* – A Negyvenhat hektáros és Negyvenegy hektáros közötti szántóföld a falu délnyugati részében, a rafajnai faluhatár közelében. Vö. Huszonhét hektáros.

Negyvennyolc hektáros – *Negyvennyóc hektáros, hektározsba.* – A Negyvenkilenc hektáros és a Negyvenhat hektáros közötti nagy szántófield a falu délnyugati részében, a rafajnai faluhatár közelében. Vö. Huszonhét hektáros.

Nyári-láger – *Nyári-láger.* – *A falu végén a Cigánytábor után, ott a falusi legelő van. Má úgy monygyák, hogy a jószág megyen a Tóba.* – *Nyitott ólak vótak a tehéneknek, hosszú sopa vót, csak ē vót keridgetve. Az egy ijen eresz vót, ot vót mellette az itatókut.* – *A jószág nyáron oda vót kiterelve. Mellette van egy lápos rész.* – Ma már szinte nyoma sincs az épületnek. A szarvasmarhákat a kolhoz idejében nyaranta ide hajtották ki.

Órégi temető – *Órégi temető.* – *Ez nagyon régi temető, még vannak ot márvány siremlékek, mek kőből is, bokros terület. De má Régi temető lett az egész.* – A régebbi temetőrészek határai már elmosódtak, a Régi temetőtől már nem lehet pontosan elhatárolni az Órégi temetőt.

Orosz temető – *Orosz temető.* – *A görög katolikusok temetkeznek oda, nagyrészt ukránok. Oda a reformátusokat nem nagyon temetik, csak a katolikusokat, azok oroszok.* – A görög katolikus templom mellett fekszik a Rákóczi utcán, elsősorban a település katolikus lakossága temetkezik ide.

Orosz templom lásd Görög katolikus templom.

Óvoda – *Ovoda.* – A Győzelem utcán, a református templom szomszédságában található.

Ötvenegy hektáros – *Ötvenety hektáros.* – A Negyvenegy hektáros és a Negyvenkilenc hektáros közötti szántófield a falu délnyugati részében, a rafajnai faluhatár közelében. Vö. Huszonhét hektáros.

Pálya lásd Futballpálya.

Pap András léniája – *Pap András léniája ~ Pap András-lénia.* – *Az erdő alatt vót egy lénia, aszt úgy monták, hoty Pap András-lénia. Arra, ahom megyün Gut fele, van egy ut, lejáró az erdő sarkának. Ot lakott etypár orosz család, be-kötösztek, osztán vót ot pár ház. Pap Andrásnak vót arra főggye.* – *Háboru után ott vót hat ház, ahogy megyün Gutnak, oszt végződik a mi határunk, ot vót Pap Andrásnak a főggye.* – Ösvény a település déli, Rafajnával és Guttal határos részében a Rafajna-erdő közelében.

Pap-rekesz – *Pap-rekesz ~ Pap-rekeszt ~ Pap-tag ~ Paprekesz 'Попрекек'.* – 1865: *Pap rekesz (B.),* 1854: *Paprekesz (C.).* – *A papé vót. Naty terület egészen a szernyi határig.* – *Ahon a kolhosztanya vót, az egész kertek alatt.* – Szántófieldek a falu nyugati határában a Szernyével határos területen, a Kertalja közvetlen szomszédságában.

Pap-rekeszt lásd Pap-rekesz.

Pap-tag lásd Pap-rekesz.

Parókia – *Parókia.* – Épület a református templommal szemben.

Patak lásd Kerepec-patak.

Patak alja – *Patak alja, alatt.* – Szántók a Kerepec-patak közelében.

Patkó – *Patkó*. – A Kanális mellet vót ety patkó alaku rész, körülvette a Patak, aszt elneveszték Patkónak. – A legutósó darap föld, patkó alaku, harminc hektáros. – Szántók. Patkó alakú, vízben gazdag, enyhén mocsaras rész. A Patkópatak körbeveszi a kis kiterjedésű szántóföldet.

Patkó-patak lásd Kerek-patak.

Péemká lásd Komplexsz.

Perejezd – *Perejezd* 'Переезд'. – Vasúti átjáró, a vasútállomás mellett. Lásd még Szernyei perejezd.

Peres-dűlő – 1854: *Peres Dűlő* (C.). – A falu északkeleti csücskében, Csongor közelében jelzi a térkép. Az adatközlők nem ismerték.

Pereválka – *Pereválka* 'Перевалка'. – 1915–1916: *Rakotó hely* (K4). – *A kertek alatt vót, a Halastóná. Az ojan vasuti átpakoló vót. Má nem működik. De monygyák még mindig, hogy oda megyünk füvet vaty sóskát szedni a Pereválkára. – Magyarbú hoztak árut, oszt beáltak az egyik ódára a magyar kocsik, a másik ódára az orosz kocsik, oszt pakolták az egyigbű átfele a másigba, tologatták a furikokot, és úty pakolták átfele.* – A falu északkeleti részében a vasúti sínpár melletti térség.

Pobeda utca lásd Győzelem utca.

Pod Feruski lásd Feruska alja.

Pod Ráfájlovom lásd Rafajna alja.

Pop-rekesz lásd Pap-rekesz.

Posta – *Posta*. – Az iskola mellett, a Fő utcán található.

Potyik lásd Kerepec-patak.

Promészlovéj Komplexsz lásd Komplexsz.

Propárka – *Propárka*. – *Amikō szállították az üzemanyagot vasuton, a vagonoknak a sziszternáját mosták ki itt. – A Bába mellet van. A vagonokat gőzzē ott párologtatták ki, kimosták a szojárkátú. A szó is aszt jelenti, gőzölni, propárjuváty ('пропаривать').* – A község keleti határában, a Bába közelében fekszik, a Mérce-folyó partján.

Rafajna – *Rafajna* ~ *Rafajnasi-erdő* – 1819–1869: *Rafajna Wald* (MKFT.), 1865: *Erdő* (B.), 1905: *Erdő* (K3), 1915–1916: *Erdő* (K4). – *Monygyuk, hogy a Rafajna alá megyünk szántani.* – Erdő Rafajna és Gut település közelében a falu déli részében.

Rafajna alja – *Rafajna ajja* ~ *Erdő ajja* ~ *Pod Ráfájlovom* 'под Рафайловом'. – Szántó a Rafajna nevű erdő mellett.

Rafajnasi utca lásd Rákóczi utca.

Rafajnasi-erdő lásd Rafajna.

Rákóczi utca – *Rákóci ucca* ~ *Rafajnasi ucca* ~ *Ujfalusi ucca*. – *Rafajna fele megy.* – Rafajnaújfalu felé vezet.

Rakodóhely lásd Pereválka.

Református templom – *Templom.* – 1915–1916: *Ev. ref. tem.* (K4). – Lehoczky arról tudósít, hogy „1809-ben építette a község a régi fatemplom helyén a mostani kő-imaházat, mely 1818-ban szenteltetett fel, 1835. július 6-án azonban a helység nagy részével együtt megégett.” (3: 55). 1873-ban állították helyre. A település központi részén, a Fő utcán fekszik, mellette található a Parókia.

Régi ligeti híd – *Régi ligeti hid ~ Ligeti hid ~ Kanális-hid.* – *Az a hid, ahogy Gutnak megyünk. A Kanális-hid, ahogy kimegyünk a falubú.* – A Liget nevű erdő mellett Gut település közelében található, már nem tartozik a barkaszói határhoz.

Régi malom lásd Malom.

Régi temető – *Régi temető.* – A Csendes út végében egyik oldalon a Régi temető, a másik oldalon pedig az Óregi temető található.

Rendelő – *Rendelő.* – Orvosi rendelő.

Sarki bolt lásd Szilpós bolt.

Sarnu Bach – 1819–1869: *Sarnu Bach* (MKFT). – Barkaszó déli határvonalán jelöli a katonai felmérés térképe a hajdani patakot, mely a Kerepec-patakba ömlött. Ma már művelésre használt területek vannak a Rafajna erdő mentén is. Nem azonos a ma is széles mederben folyó Szernye folyóval.

Sertésfarm – *Sertésfarm ~ Disznófarm.* – *A makarónigyár hátáná vót nagyon régen.* – Ma már nem üzemel.

Silógödör – *Silógödör ~ Szemétlerakó ~ Szeméttároló.* – *A Komplegzbű oda hortuk a silót, és ez egy betongödör, ide keszték azóta hordani a szemetet.* – A csongori határszélen fekszik.

Stari Ploti – 1819–1869: *Stari Ploti* (MKFT.). – A település északkeleti határában jelöli a katonai felmérés a mai Bába területén. Az adatközlők nem ismernek ilyen nevű helyet.

Sütő-bolt – *Sütő-bót ~ Lacika-bót ~ Lacika, 'ná.* – *Ugy monygyák sokan, hogy megyek Lacikáná.* – Sütő László nevű tulajdonosáról.

Sütő-fürdő lásd Gyógyfürdő.

Sütő-rekesz – 1854: *Sütőrekesz* (C.), 1865: *Sütő Rekesz* (B.). – A település keleti oldalában, a Sztrabicsóval határos részen van jelölve a Tó szomszédságában. Az adatközlők nem ismerték a nevet. Az előtag bizonyára azonos a falubeli *Sütő* családnévvel, az utótag is előfordul helynévben; vö. Pap-rekesz.

Széchenyi utca – *Szécsényi ucca ~ Fő ut ~ Lenin ucca.* – *Guttú egészen a Kanálison végig, az állomásig, egész a hidig Szécsényi, régen Lenin ucca vót.*

Szemétlerakó lásd Siló-gödör.

Szeméttároló lásd Siló-gödör.

Szernye-hát – *Szernye-hát.* – Szántóföldek Szernye település felé.

Szernyei perejezd – *Szernyi perejezd ~ Szernyi rámpa ~ Perejezd 'Переезд'.* – Vasúti átjáró a falu Szernye településhez közel eső részén.

Szernyei rámpa lásd Szernyei perejezd.

Szernyei utca lásd Malom út.

Szernyei-mocsár – *Lápos-mocsár ~ Szernyi-mocsár ~ Mocsár.* – 1905: *Mocsár (K3).* – *A Komplexsz mellett van egy mocsaras, lápos terület, a Szernyi-mocsár.* – A lecsapolás ellenére a település határában több helyen vizes, mocsaras a föld a lecsapolás után is. Különösen a Tónak nevezett területen. Az adatközlők a nevet nem a nagyobb, több település határát érintő tájegységre vonatkoztatják (bár néhányan azt is ismerik), hanem a szomszédos Szernye település közelében lévő mocsaras falurészre.

Szilpós lásd Szilpós bolt.

Szilpós bolt – *Szilpós bót ~ Szilpós ~ Szilypós ~ Sarki bót.* – *A Győző után van.* – *Régen az üzletek mind szilpós üzletek vótak. Nálunk még van ijjen, ami állami üzlet, azé mongyák, hogy a szilpóé. Ez a Győző-bár is szilpós, a Csárda is.* – Állami tulajdonú élelmiszerüzlet.

Szolnoki lásd Szolnoki híd.

Szolnoki híd – *Szolnoki hid ~ Szónoki hid ~ Szónoki ~ Szónoki Pali higgya.* – *A Szolnoki Lenkejé vót, Szónoki Miska bácsi vót az apja, ez vót a Szónoki rész.* – *Fahid vót ott, most is vannak ojan facölöpök a vízbe. Még most is ugy monygyák, hogy megyünk a Szónokihoz fürödni.* – A falu északi részén, a Kanális egy része, a Halastó közelében, a csongori határszélen.

Szolnoki-határ lásd Szolnoki-tag.

Szolnoki Pali hídja lásd Szolnoki híd.

Szolnoki-rész lásd Szolnoki-tag.

Szolnoki-tag – *Szónoki tag ~ Szónoki-határ ~ Szónoki-rész.* – *Ahogy megyünk keresztül a Kanális-hidon, röktön bal ódalon a tótés alatt ott vót egy nagy darap föld, az vót a Szónoki-határ, Szónoki-tag.* – A település északi részén. Vö. Szolnoki híd.

Sztáncijá lásd Vasútállomás.

Sztáréj mlén lásd Malom.

Tábir lásd Cigánytábor.

Tábor lásd Cigánytábor.

Táboriskola lásd Cigányiskola.

Tám de hodéty cseredá lásd Tói lejáró.

Tanya – *Tanya ~ Telep ~ Farm ~ Fermá 'Ферма'.* – *Ott a jószágok vótak, a terményt akkoriba ot tartották. Ot vótak a traktorok, kombányok.* – Mezőgazdasági létesítmény, ma már szinte üresen áll.

Telekföldek dülője – 1854: *Telek földek dülője (C.).* – A falu északkeleti határában tünteti fel a térképvázlat, a Méhkelenc szomszédságában, a Sztrabicsóhoz közel eső részen. Az adatközlők nem ismerték a nevet.

Telep lásd Tanya.

Temető-dülő – 1854: *Temető Dülő (C.).* – A község északi, északnyugati részén jelöli a térkép. Az adatközlők nem ismerték.

Temető utca lásd Csendes utca.

Tés úr körtefája – *Tés úr körtefája.* – A Pap-rekezbe vót, óriási nagy körtefa, amikō a tanyába mentek az emberek enni, akkō ez alatt ültek le. – A Pap-rekesz nevű terület része.

Tés úr tagja – *Tés úr tagja.* – Nagy gazda vót, uty híjták, hogy Tés úr, a Tóba vót a tagja. A Kanális mellet vót naty főggye. A templom mellet vót a Tés úr háza. – A község keleti határában a Tó közelében lévő terület.

Tizenhat hektáros föld – *Tizenhat hektáros föld ~ Tizenhat hektáros ~ Tizenhatos, -hatozsba.* – Eleve tizenhat hektárbú áll, de eszt má a mostani világba hasznájuk így. Most ety szőlői cég hasznájja. Mi, amikō a kolhozba dógosztunk, akkō ity számoltuk. – A Huszonhét hektáros szomszédságában a falu lakott részéhez közelebb eső szántóföldek.

Tizenhatos lásd Tizenhat hektáros föld.

Tó – *Tó, -ba ~ Tó-rész.* – 1915–16: Tó (K4). – *Oda hajcsák ki a teheneket. Lapos rész a Tábor után, van vaty hatvan-hetven hektáros terület. Ojan árterületnek monták régebbsen, mer ha a Kanálizsba megjön a víz, akkō fēnyomja. Amikō még itt is szántók vótak, akkō montuk, hogy a Tóba megyünk szántani, a Tó alá.* – *Mocsaras vót, ojan vót, mint ety tenger. Most is tavasszā teli van vizzē. A víz elárasztotta tavasszā az egész Tót, a jószágot nem lehetet kiengedni, mig a víz le nem ment.* – *Irdatlan nagy legelő, a Tóba van egy régi gémeskut, itatókut is. Szántóföldnek nem lehet aszt használni. A legméjebb része a falunak, sokszō ál benne a víz.* – Nagy kiterjedésű mocsaras talajú legelő a település keleti határában.

Tó alja – *Tó alja, Tó alatt.* – *It vót a Tó alja. Olyan mocsaras rész vót. Montuk, hogy a Tó alá megyünk, ott is vót nekiünk gyümölcsös.* – Szántók a település keleti határában a Tónak nevezett terület szomszédságában.

Tó éger – 1819–1869: *To éger.* – A katonai felmérés a község keleti határában jelöli nagy kiterjedésű vizes területként, minden biztonnal arra a határrészre vonatkozik az elnevezés, melyet ma Tó néven ismernek. Az adatközlők halványan emlékeznek az elnevezésre, de lokalizálni nem tudják.

Tói lejáró – *Tói lejáró ~ Tó lejáró ~ Csorda lejáró ~ Lejáró ~ Zsidó temető fele ~ Tám de hodéty cseredá 'Там де годить череда'.* – *Ahoty fordulung befele a cigányok fele, a Tóba, a Legelőre.* – *Valamikō a csordát ot hajtották le, má most körbe hajcsák, ot má kertek vannak, hogy bele ne mennyen.* – Keskeny út a település délkeleti részén, a Tó felé vezet, a szarvasmarhacsordát szokták arra hajtani a Legelő felé.

Tó lejáró lásd Tói lejáró.

Tó mege – 1854: *Tómege* (C.), 1865: *Tó mege* (B.). – Az adatközlők nem ismerték.

Topoly – *Topoly 'Тополь'.* – *Valamikō még a Fürdőné vót egy Topoly.* – Üzlet volt a Fürdő mellet, már nem működik. A név a 'nyárfa' jelentésű szóból ered.

Tó-rész lásd Tó.

Traktorállomás lásd Traktorbrigád.

Traktorbrigád – *Traktorbrigád ~ Traktorállomás ~ Ótópark.* – A kolhoz ótóparkja vót ott, traktorpark, ez is a kolhoszhoz tartozott az egész. – A Kirov utca végén található.

Túlsó-vég lásd Micsurin-vég.

Újfalusi utca lásd Rákóczi utca.

Új ligeti híd – *Uj ligeti hid.* – A Régi ligeti híd mellett épült újabb híd.

Új-rekesz – 1865: *Uj rekesz* (Pesty), 1854: *Újrekesz* (C.), 1865: *Új rekesz* (B.). – Erre a területre vonatkozóan Pesty adatközlője az alábbiakat említi: „Van a’ közepén egy dombocska, a’ régiek állítása szerint Rákóczi ott táborozott – bukásakor emlékül azonn dombot katonáival hordatott öszve hajdan erdőség lévén. A’ Munkácsra vezető Út mellett volt, – regéllik hogy Rákóczi kincseket fegyvereket rakatott a dómba.” (Pesty 400). – A térképek a község délkeleti oldalában tüntetik fel a Gorondhoz közel eső határszélen.

Új temető – *Uj temető.* – A Traktorbrigádnak a sarkáná kezdődik. – A Kirov utca végén, Szernye felé található, a Traktorállomás szomszédságában.

Ulicá Pobedő lásd Győzelem utca.

Úr láza – 1854: *Úrláza* (C.), 1865: *Úr láza* (B.). – A falu északkeleti határában a Gerzsenó és Sütő-rekesz közelében ábrázolják a térképek. Az adatközlők nem ismerték.

Vásár lásd Vásártér.

Vásártér – *Vásártér ~ Vásár.* – Régen vásártér vót. – Vö. Futballpálya.

Vashíd – *Vashid ~ Kanális-hid.* – A Kanálison ahogy megy át a vonat, az a Vashid. – Gerzsenóra ahogy megyünk, az a Kanális-hid, ahon a vonat megy keresztül, az a Vashid. – Vasúti híd Sztrabicsó és Barkaszó között.

Vasútállomás – *Vasútállomás ~ Állomás ~ Sztáncijá* ’Станция’. – A falu központi részén található.

Vasút utca – *Vasut ucca ~ Zaliznodorozsná* ’Зализнодорожна’. – Az átrakodó fele megy. – Kis utca a vasútállomás mellett.

Veres-domb – *Verezs-domb.* – Dombos föld vót a Pap-rekezbe. – Dombos, homokos talajú szántó, a Pap-rekesznek nevezett terület egy része.

Vészokonáberezsnéj kánál lásd Mérce-folyó.

Vidék-erdő – 1905: *Vidék erdő* (K3). – Az adatközlők nem ismerték.

Vízórház lásd Fehér ház.

Vojenná bázá lásd Báza.

Vtiho Bach lásd Mérce-folyó.

Vulécjáj Borkányuká lásd Borkanyuka utca.

Vulécjáj Nábereznájá lásd Náberezná.

Vulécjáj Peremohé lásd Győzelem utca.

Zaliznodorozsná lásd Vasút utca.

Zsidó fürdő – *Zsidó fürdő.* – *A vasutná vót a magyarok alatt a Zsidó fürdő.* – Ma már kevesen tudnak erről a fürdőről.

Zsidó temető – *Zsidó temető.* – *Má ot nincs semmi, be van növe bozóttá. A Tólejáróná vót.* – *A Tói lejáró mellett. Ma má szinte semmi nyoma nincsen.* – A település délkeleti oldalában található, a Tóhoz közel eső falurészen.

Zsidó temető felé lásd Tói lejáró.

Zsidó temetőnél – *Zsidó temetőné.* – *Pár parcella a Zsidó temető mellett, aszt monygyák uty, hogy a Zsidó temetőné.* – Szántók a Zsidó temető közelében a Tó közelében.

Zsidó templom – *Zsidó templom.* – Az iskola mellett volt régebben, az idősebb adatközlők emlékeznek rá.

Zsilip – *Zsilip.* – A MÉRCE-folyó zsilipje a falu keleti részén.

Adatközlők:

Balogh Gizella (71), Ferenci János (76), Ferenci Mária (80), Gerzsényi Angéla (38), Gerzsényi Barna (49), Koncz Sándor (56), Kutasi László (48), Menyhért Mária (76), Pap Gizella (52), Pap Sándor (56), Sütő Sándor (45), Szanyi László (57).

TÓTH TEODÓRA

Források:

B. = *Birtokrészleti jegyzőkönyv.* Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi fiókja, 1865, 125.1.239. (A forrás neveit SEBESTYÉN 2008: 27 közli.)

C. = *Croquis.* Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi fiókja, 1854, 125.1.244. (A forrás neveit SEBESTYÉN 2008: 27 közli.)

ConscrPort. = *Conscriptiones portarum Comitatus Bereghiensis (1570).* A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, Nyíregyháza, Filmtár 73. doboz.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* 1–3., 5. Budapest.

Dávid = DÁVID ZOLTÁN (2001): *Az 1598. évi házösszeírás.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. (1782–85).* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.

Érszegi = ÉRSZEGI GÉZA szerk. (2000): *Középkori oklevelek a Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltárban (1300–1526).* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai 2. Nyíregyháza.

Fényes = FÉNYES ELEK (1851): *Magyarország Geographiai szótára.* 1–2. Pest.

Görög = *Magyar Átlás az az Magyar, Horvát, és Tót országok vármegyéji, 's szabad kerületei és a' határ-őrző katonaság' vidékeinek közönséges és különös tábláji.* Közre botsátotta GÖRÖG DEMETER, folytatta és végezte Márton Jó'sef. Viennae, 1802–1811.

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés. 1869–1887. A Magyar Szent Korona Országai*. (1 : 25.000). Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.
- Hnt. = *Magyarország helységnévtára*. Statisztikai Kiadó Vállalat, 1873, 1877, 1882, 1888, 1892, 1895, 1898, 1900, 1902, 1907, 1913, 1944.
- Kállay = *A nagykállói Kállay-család levéltára*. 1–2. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Kiadványai. 1–2. Budapest, 1943.
- Károlyi = GÉRESI KÁLMÁN szerk. (1882–1897): *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. 1–5. Budapest.
- Kiss = N. KISS ISTVÁN (1960): *16. századi dézsmajegyzékek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- K1 = *Kataszteri térkép*. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi fiókja, 1865, 125.1.245. (A forrás neveit SEBESTYÉN 2008: 27 közli.)
- K2 = *Kataszteri térkép*. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi fiókja, 1881, 125.1.246. (A forrás neveit SEBESTYÉN 2008: 27 közli.)
- K3 = *Kataszteri térkép*. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi fiókja, 1905, 125.1.247. (A forrás neveit SEBESTYÉN 2008: 27 közli.)
- K4 = *Kataszteri térkép*. Magyar Országos Levéltár 1915–16, S 76 No 0182/1–15.
- Lehoczky = LEHOCZKY TIVADAR (1881): *Beregvármegye monographiája*. 1–3. Ungvár.
- Lipszky = LIPSZKY JOANNES (1808): *Repertorium locorum obiectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transylvanie occurrentium, quas aeri incisas vulgavit Ioannes Lipszky de Szedlicsna*. Buda.
- LR. = *Libri Regii. Királyi könyvek 1527–1918*. Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. (1819–69)*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MOL DL. = *A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. DL.–DF. 4.1*. Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. CD. 2000.
- MOL UC. = *Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Urbaria et conscriptiones). Iratanyag 1527 és a 19. század közötti időszakban*. Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. CD. 2004.
- Neumann = NEUMANN TIBOR (2006): *Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526)*. Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Könyvtár.
- OSZK TK 24 = *Weg charte des Beregher Comitats geometrisch aufgenommen durch Ioann Budinszky Ingenieur (1787)*. In: *Kéziratok térképek az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában*. Országos Széchényi Könyvtár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.
- Összeírás = *Az 1715. évi országos összeírás*. Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.

- Pesty = MIZSER LAJOS (1995): Bereg megye PESTY FRIGYES helységnévtárában 1864–1865. In. NAGY FERENC szerk.: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 11*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. 395–489.
- Úriszék = VARGA ENDRE szerk. (1958): *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk. (1871–1931): *A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senior comitum Zichy de Zich et Vásónkeő. 1–12*. Pest, [később] Budapest.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár 1–2*. MÁLYUSZ ELEMÉR összeáll. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951–1958. *3–7*. BORSA IVÁN–MÁLYUSZ ELEMÉR összeáll. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–2001. *8–9*. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT összeáll. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003–2004. *10*. C. TÓTH NORBERT összeáll. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007.

Irodalom:

- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS LAJOS (1995): *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MIZSER LAJOS (2006): Gerzsenyő. *Magyar Nyelv 102*: 465.
- MOLNÁR JÓZSEF–MOLNÁR D. ISTVÁN (2005): *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Matematika és Természettudományi Tanszék.
- PAIS DEZSŐ (1912): Az *aszó* elhomályosult összetételei. *Magyar Nyelv 8*: 391–401.
- SEBESTYÉN ZSOLT (2008): *Kárpátalja településeinek történeti helynevei*. Nyíregyháza, Bessenyei Kiadó.
- SEBESTYÉN ZSOLT (2010): *Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára*. Nyíregyháza, Bessenyei Kiadó.
- STANISLAV, JÁN (1948): *Slovenský juh v stredoveku*. 1–3. Turčiansky Sv. Martin.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

TÖRÖK TAMÁS: **Ipoly mente helynevei. (Adattár 1. Alsó-Ipoly mente.)**

Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2011. (144 lap)

BURA LÁSZLÓ: **Szatmár megye helynevei 1–2.** Csíkszereda, Státus Kiadó, 2008. (415 és 411 lap)

BURA LÁSZLÓ: **Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára.**

Csíkszereda, Státus Kiadó, 2011. (238 lap)*

1. Két határon túli magyar helynévgyűjtemény látott napvilágot a közelmúltban: Török Tamás Ipoly mente helynevei és Bura László Szatmár megye helynevei című munkája. Mindkét kötet a határon túli helynévkutatás újabb darabja: előbbi a Felvidék 14 településének külterületi, utóbbi az erdélyi Szatmár megye településeinek bel- és külterületi neveit adja közre. Ez utóbbi munka — noha már több évvel ezelőtt jelent meg — ismertetését nemcsak az indokolja, hogy korábban sajnálatosan elmaradt a Magyar Nyelvjárások hasábjairól, hanem az is, hogy a közelmúltban második, javított, bővített kiadásban megjelent Bura Lászlónak a Szatmár megye helységneveit tárgyaló történeti-etimológiai szótára is.

2. A szlovákiai magyar helynévkutatás az 1960-as években még szervezett keretek közt folyt, mára azonban a helyzet sajnos megváltozott. Azóta a legtöbb helynévi adattár a Magyar Névtani Dolgozatok egyes számaiban jelent meg: az évek során többnyire járási egységek településeinek helynévanyagát adták közre ilyenformán (az Érsekújvári, Lévai, Komáromi járás, illetve Királyhelmece környékének több mint 50 településéről, vö. N. CSÁSZI 2004: 77–78). A közelmúltban a Csallóköz neveinek gyűjtése kezdődött meg, az első kötet 2000-ben, Csillóköz földrajzi nevei címmel jelent meg HORVÁTH ILDIKÓ és TELEKINÉ NAGY ILONA munkájának eredményeként (vö. HOFFMANN 2003: 60, N. CSÁSZI 2004: 68), ezt követte 2002-ben a Dunaszerdahelyi járás anyaga UNTI MÁRIA szerkesztésében. Ezt a sort gazdagítja Török Tamás munkája, az Ipoly mente

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

helynevei első kötete is. E most megjelent könyv azonban nem előzmény nélküli: a szerzőnek 2002-ben jelent meg a Zoboralja földrajzi nevei a történeti térképek tükrében című doktori disszertációja, melyben e felvidéki tájegység 19-20. századi kataszteri térképein szereplő neveket vizsgálja kontrasztív szempontból: a történeti magyar és a jelenkori szlovák névállományveti össze benne.

Török Tamás az Ipoly mente helynevei első kötetében szülőföldje, az Alsó-Ipoly mente 13 településének és egy elpusztult majorságának névanyagát gyűjtötte össze. A könyv bevezetésében röviden szól a szlovákiai magyar helynévgyűjtésről, annak fontosságáról, valamint arról, hogy a családi gyökerei mellett mi késztette e terület kutatására. Szlovákia magyarlakta területein ugyanis sporadikus próbálkozásokat leszámítva eddig nem folyt komolyabb forrásfeltárás, nyelvészeti szintézisekre sem tettek kísérletet az itteni kutatók, épp ezért fontosnak tartja a terület jelenkori adatainak gyűjtése mellett a történeti adatok feltárását is, mert így vizsgálhatók „a tudatos beavatkozás a mikrotoponímiába, az államnyelvváltásból eredő szlovák–magyar névpárok kialakulása, típusai és a fordítási jellegzetességek” (11). A kötetben néhány bevezető fejezet után (13–24) foglal helyet az adattár (27–113).

Elsőként az Alsó-Ipoly mente bemutatását olvashatjuk történeti, néprajzi és nyelvjárási szempontból: a szerző tájékozottsága ezeken a területeken dicsérendő, hiszen egy-egy mikrotoponima magyarázata, a névadás motivációja nem egyszer ilyen háttérismeret nyomán adható csak meg (noha jelen kötetben a szerző a településnevek etimológiáján túl pusztán adattárat szolgáltat, remélhetőleg a későbbiekben egy etimológiai szótár is készül majd e területről). A kutatott terület történetileg a 10. századtól kezdve lakott vidék, Hont vármegyéhez tartozott, Trianon után Csehszlovákia része lett, ma a szlovákiai Lévai és Érsekújvári járás területén található, kelet felől az Ipoly, nyugat felől az Ipolymenti-hátság és a Szekince-patak, délről a Duna határolja. Az Ipoly mente néprajzilag a Palócföld része (bár egyes népszokásai kisalföldi jellegzetességet mutatnak), lakói a palóc nyelvjárás Ipoly vidéki nyelvjárástípusát beszélik, ennek főbb jellemzőit a szerző be is mutatja (17–18), és az adattárban az élőnyelvi gyűjtés adatait is a nyelvjárási jellegzetességeknek megfelelően jegyzi le.

A szerző a történeti adatokat 1918 előtti és utáni térképekből gyűjtötte, így célszerűnek látta önálló fejezetben bemutatni e forrástípust, illetve a legjelentősebb térképészeti vállalkozásokat. A trianoni békediktátum következtében Csehszlovákiához került területekről három olyan, 1920 után készült térképet említ meg, melyet felhasznált az adattárban. Az 1920-as évek végén kiadott kétnyelvű telekkönyvi térképek (Pozemkoknižne mapy) a 19. század végi, illetve a 20. század eleji magyar kataszteri felmérések alapján készültek, névanyagukban átveszik a magyar neveket, néhol szlovák fordításokat is közölnek (21, 24, például 4/6. Nagy völgy: *Veľká dolina* vagy 4/18. *Felső kukoriczás: Horné kukuričné pole*, 52). A második világháború után készült „Evidenčne mapy” magyar

és/vagy szlovák nyelven szerepelteti a neveket, végül az 1972-ben a Szlovák Geodéziai és Kartográfiai Vállalat Névtani Bizottságának javaslatára készült új alaptérkép (Zakladne mapy) a mikrotoponímiai anyagot a szlovák nyelv szabályaihoz igazítja (21). A gyűjtésben felhasznált további források a fent említett térképek mellett a 19. századi telek- és birtokkönyvek, a kataszteri térképek (1848–1865), az úrbérrendezések során készült térképek (1837–1851 és 1852–1864) és birtokvázlatok (1851–1856).

A gyűjtés történetével kapcsolatos lényeges tudnivalókat ismerteti a következő fejezet. Az adattár 13 mai település (Gyerk, Helemba, Ipolybél, Ipolykiskeszi, Ipolypásztó, Ipolyság, Ipolyszakállós, Ipolyvisk, Leléd, Lontó, Pereszlény, Szalka, Szete) és egy elpusztult majorság (Szekeresd) helynévanyagát foglalja magába, az első katonai felméréstől napjainkig (23). Szekeresd ma már Szalka része, mégis önálló kutatópontként kezeli a szerző, az viszont nincs kiemelve, hogy Pereszlény sem önálló már, mivel Ipolyság része.

Az adattár a fent említett történeti adatokon kívül élőnyelvi gyűjtést is tartalmaz 2005-ből, melyet egy ellenőrző gyűjtés követett 2010-ben. Az adattár településenként mutatja be a helynévanyagot, az egységek felépítése a következő: a település neve, határozóragos alakjai (például *Gyërk*, *-ën*, *-röl/-rő*, *-re*, *-i*) és etimológiája után következnek a külterületi nevek. A címszó a helynevek köznyelvi alakját mutatja, a történeti nevek esetében (ahol nincs élőnyelvi adat) pedig a legkésőbbi magyar nyelvű adat mai köznyelvi formájával azonos. Ez után szögletes zárójelben következnek az egyes térképek adatai betűhív formában, illetve az élőnyelvi adat nyelvjárási alakja — ha valamelyik, általa felhasznált forrásban nem szerepel a név, a szerző a forrás rövidítése után ezt Ø jellel jelzi —; a különböző névváltozatokat, valamint a szlovák–magyar névpárokat kettőspont választja el egymástól. A szócikk végén szerepelteti a térszinformára, tereptárgyra, művelési ágra vonatkozó információkat (például: 1/19. *Szovád völgye* [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: *Szovád völgye*, K2: *Szovát völgye*, Bv: *Szovád völgy*, Pesty: *szovád völgye*, PM: *Szovád völgye*, KM: *Sovadská dolina*, É: *Szovād vőgye*]. D, Vö, sz. 29). Néhol a név eredetére vonatkozó magyarázatot is közöl a szerző (például: 1/10. *Regiske* [KF1, KF2, KF3, K1, K2, Bv, Pesty, PM, KM: Ø, É: *Regiske*]. D, Vö, r, l. A hagyomány szerint a magaslat őrhelyként funkcionált, tetejéről az egész környék belátható. A 11. századból származó régészeti leleteket találtak itt. Évtizedeken keresztül katonai gyakorlótérként működött. 28). A források rövidítéseit a kötet végén található forrásjegyzék oldja fel.

Minden egyes objektum neve sorszámmal van ellátva az adott településhez tartozó térképmellékletnek megfelelően, mely észak-dél irányban haladva veszi számba az egyes helyek denotátumait. A kötet mutatót is tartalmaz, mely köznyelvi alakban, mai helyesírással közli a feldolgozott földrajzi neveket, de a tájszavakat eredeti alakban szerepelteti, az idegen nyelvű alakokat változtatás nélkül adja meg. A mutató segítségével könnyen tájékozódhatunk a helynevek

körében, mivel az előtagok és az utótagok is megtalálhatók benne. A mutató segítségével jól látható egy-egy helynév gyakorisága a vizsgált korpuszban: elsőre kitűnik például, hogy a *dűlő, erdő, föld, hegy, kert, kút, oldal, rét, ság, szőlő, út, vasút, völgy* földrajzi köznévi sokkal gyakrabban szerepel a névanyagban, mint például az *árok, szél, tábla*. A viszonyítást kifejező *alatt, alja, felé, felett, köze, mege/megett/megi* gyakorisága is szembetűnő.

Ez a közelmúltban megjelent anyag reményeink szerint tovább bővül majd térben: maga a cím is mutatja, hogy az Ipoly mentének első kötetét tartja kezében az olvasó, az Alsó-Ipoly mente földrajzi neveit. Az adattár több lehetőséget is magában rejt a későbbiekre: akár történeti adatokkal való további kiegészítést, akár több szempontú nyelvészeti vizsgálatot, hiszen ahogyan arra N. CSÁSZI ILDIKÓ is felhívta a figyelmet, a felvidéki magyarok területeiről eddig megjelent jelenkori gyűjtések anyagát eddig csupán néhány tanulmány dolgozta föl (2004: 79).

3. A másik bemutatni kívánt adattár az erdélyi magyar területek névkincsének gyűjteménye. A romániai magyar helynévkutatás jóval nagyobb múlttal és gazdagabb eredményekkel rendelkezik, mint a szlovákiai: elég, ha ebben a vonatkozásban itt most csak Szabó T. Attila nevét említjük meg: az ő kezdeményezésével indultak meg a gyűjtőmunkálatok Erdély történeti névkincsére vonatkozóan, és örömmel tölthet el bennünket, hogy hagyatékának, az erdélyi történeti helynévtárnak a közreadása éppen nemrég fejeződött be. Ilyen átfogó gyűjtés a térségben azóta sem készült, ám a magyarországi helynévgyűjtéshez hasonlóan a kutatók folyamatosan dolgoznak az egyes települések névkincsének összegyűjtésén. Ilyen jellegű munkák leggyakrabban a már korábban említett Magyar Név-tani Dolgozatok sorozatában láttak napvilágot (a romániai magyar területekről így megjelent munkák gyűjtésében és közlésében Janitsek Jenő munkásságát kell elsősorban kiemelni, vö. HOFFMANN 2003: 58), de számos írása jelent meg Bura Lászlónak is e terület névkincsére vonatkozóan.

BURA LÁSZLÓ Szatmár megyével (nem csak nyelvészeti szempontból) több mint ötven éve foglalkozik: elsőként Nagykároly és vidéke földrajzi nevei címmel 12 falu jelenkori és történeti anyagát gyűjtötte össze (é. n.), majd Szatmárnémeti utcaneveivel és történeti földrajzi neveivel is foglalkozott (1987 és 1991, ezek átdolgozott és bővített kiadása 2007 és 2005), 2003-ban Szatmári helynevek 1. címmel 14, 2004-ben Tövisháti helynevek címmel pedig 5 szatmári település névanyagát publikálta — hogy csak a legfontosabb előzményeket említsük. A Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára és a Szatmár megye helynevei valójában egyfajta megkoronázása e fél évszázados munkásságnak.

Bura László több tájegységet, egy egész megyét felölelő gyűjtésre vállalkozott egy olyan területen, ahol korábban nem volt lehetőség a közigazgatási egység szerint végzett munka megvalósulására — írja PÉNTEK JÁNOS a kötet előszavában. E most megjelent helynévgyűjtemény a mai (romániai) Szatmár

megye területének névanyagát tartalmazza, mely magában foglalja a Szamoshátat, az Avasságot, a Bükkalját, a Kraszna-menti falvak javarészét, valamint az Érmellék, a Tövishát és a Túrhat azon falvait, melyek ma közigazgatásilag Szatmár megyéhez tartoznak (11). E közigazgatási egység lakossága, etnikai hovatartozása, beszélt nyelve nem egységes, és az idők folyamán is folyamatosan változott: volt, ahol őrizték a magyar, sváb, román anyanyelvet, volt, ahol a sváb anyanyelvűek megtanulták és használták a magyart, több faluban viszont nyelvváltás ment végbe. A megye lakosságának összetételébe mesterségesen is beavatkoztak: 1920 után és a második világháborút követően a megye határmenti övezetébe történő telepítések a falvak egész sorát érintették (11–12).

A gyűjtés célja a magyar nyelvű névanyag rögzítése volt, de a nyelvtörténeti szempont érvényesítése indokolta a csak magyar vagy többségében magyar lakosságú, illetve magyarul beszélő falvak névanyagának felvétele mellett a megfigyelt magyar lakosságú falvak — elsősorban történeti — anyagának az összegyűjtését is (13–14). Annál is inkább, hogy mind az élőnyelvi, mind a történeti anyag több olyan hangtani, hangtörténeti, alaktani sajátosságot őriz, amely segíti a nyelvi kölcsönhatások tanulmányozását, s emellett számos nyelvjárási jellegzetességet, tájszót, elpusztult település nevét is felszínre hozza. Összességében így a vizsgált 131 település közül 32 olyan falu történeti névanyaga is szerepel az adattárban, ahol ma már egyáltalán nem élnek vagy alig élnek magyarok (14). A jelenkori névanyag gyűjtésekor a szerző nem foglalkozott a régen is csak románul beszélő falvakkal és a telepített falvakkal sem (14).

Az adattárral kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a 131 kutatópont nem minden esetben jelöl önálló települést: egy-egy itt szerepeltetett falu gyakran része egy másik, szintén bemutatott nagyobb helységnek. A kötet hiányossága, hogy ezekre a kapcsolatokra nem hívja fel az olvasó figyelmét: például az adattárban szereplő, többségében magyarul beszélő Magyar Géres és Szakas, valamint a kisebbségben magyarul beszélő Gyöngy és Krasznasándorfalu Krasznabéltek része, ahogyan Alsóboldád is, ami a korábban említett szempontok alapján viszont nem került bele a gyűjtésbe.

Noha a szerzőnek az elmúlt majdnem ötven év alatt számos tanítványa segített a gyűjtésben, e hatalmas terület névanyagának összegyűjtése mégis majdnem fél évszázadot vett igénybe: a történeti adatokkal együtt 20–25 000 adatról van szó. Az élőnyelvi gyűjtés az 1960-as években kezdődött, és 2005-ben zárult le, így a jelenkori helynevek is valamelyest történetivé váltak.

Az adattár az egyes falvak első világháború előtti hivatalos magyar nevét veszi fel címszóként (például: 121. *Tasnádszántó*, 2: 299), majd a falu népi nevét (*Szántó*) és hivatalos román nevét jegyzi le (*Santău*). Ezt követi (ha van ilyen) a név román, német, ruszin népi neve (német: *Santa*, *Santeu*), első előfordulásának ideje és alakja és néhány történeti változata (1213: *villa Zumtou*, 1219: *Zamtou*, 1450: *Tasnád-Szántó*), a falu területe (4023 ha), lakossága (1822), magyar lakói-

nak száma a 2002-es népszámlálási adatok alapján (677, cigány 112, német/sváb 47), a sort a gyűjtő(k) és az adatközlő(k) felsorolása zárja. Sajnálattal állapíthatjuk meg azonban, hogy ez a közlési rend nem minden település névanyagában valósult meg következetesen, illetve számos helyen hiányoznak bizonyos adatok.

Ezt követi a belterület majd a külterület helyneveinek betűrend szerinti felsorolása: a szócikkek élén a helynév köznyelvi alakja áll (a német vagy román nevek esetében az adott nyelv helyesírása szerinti alak), majd a név fonetikus lejegyzésű formája következik. Zárójelben a tereprészre, tereptárgyra, térszínformára és művelési jellegre vonatkozó utalás áll, majd az objektumnak a térképen való elhelyezkedésére utal (ha azonosítható az elhelyezése), végül a történeti adatok következnek, esetenként pedig népetimológias magyarázatokat is közöl (a névadási indíték a magától értetődő esetekben nincs megjelölve). Ha egy objektumnak több elnevezése ismeretes, a névcikk végén ezt külön utalás jelzi, néhol azonban ezek elmaradtak. A kötetben sajnálatos tévesztés az is, hogy Hadadnádásdnál (271–281) ismét Hadad névanyaga szerepel (259–270) — a hiányzó település azonban megtalálható a szerző korábbi munkájában, a Tövisháti helynevekben (lásd ehhez BURA 2004: 24–27).

A kötetet a forrásjegyzéket követően a „Szatmárnémeti történeti földrajzi nevei” című tanulmány zárja (378–411), mely mennyiségében és a feldolgozottság mértékében is eltér az adattár többi részétől, a szerző mégis fontosnak tartja a kötetben való megjelenítését, mert kiegészíti a Szatmárnémetire vonatkozó anyagot (241–5).

4. Bura László 1997-ben jelentette meg Szatmár megye történeti-etimológiai helységnevtárát, ennek második kiadása 2011-ben látott napvilágot. Az újabb megjelenés okát a szerző azzal magyarázza, hogy az eltelt másfél évtized alatt számos újabb, hasznosítható forrás vált elérhetővé, illetve a nyelvtudományi szakirodalom is tovább bővült, így a könyv első kiadása bővíthetővé, javíthatóvá vált.

E kötet egyúttal mintegy kiegészítésként szolgál a Szatmár megye helyneveit bemutató munkához, abból ugyanis a településnevek etimológiájának tárgyalása hiányzik. A szótár elkészítését ösztönözte a MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER tollából 1972-ben megjelent Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnevtára is. Bura László munkájával így gyakorlatilag a történeti Szatmár vármegye teljes településnév-etimológiai szótára elkészült.

A szerző célkitűzése alapvetően nyelvtudományi természetű volt: Szatmár eddig nem kutatott településeinek történeti helységneveit kívánta számba venni és a magyar névanyag etimológiáját elkészíteni. A kutatási anyag tehát a történeti Szatmár megye romániai részét, valamint az első és második világháború után a megyéhez csatolt egykori Ugocsa és Szilágy megyei helységeket, illetve a Szatmár megyétől Máramaros megyéhez kapcsolt falvakat foglalja magában (5). A helységnevtár ennek megfelelően két részre oszlik: az első részben kaptak he-

lyet a mai romániai Szatmár megye helynevei, a második rész az egykori nagybányai és nagysomkúti járás helységneveit tartalmazza, melyek ma Máramaros részét képezik. Így a szótárban azok a falvak is megtalálhatók, melyek a fent ismertetett helynévi gyűjtésben nem szerepelnek, mivel a régebben is csak románul beszélő falvak, illetve a telepített falvak közé tartoznak.

Mindkét részben külön vannak felsorolva a ma létező települések és az elpusztult falvak. Rendszerezési gondot okozott a szerzőnek az élő népi helységnevek és a hivatalos helységnevek párhuzamos megléte: ezekben az esetekben címszóként az 1913. évi helységnévtár hivatalos neveit szerepelteti, ezt követően tünteti fel az eredeti népi nevet, az első világháború után létesült, helynévi előzmény nélküli települések esetében pedig címszóként a román hivatalos név szerepel, kivéve ahol magyar nyelvű változat is élt.

A szócikkek felépítése a következő: a címszó után a népi név következik, majd a román hivatalos név és a román/ruszin/német népi név, például *Csedreg* ~ N. *Csedrek*, rom. hiv. *Cidreag*, rom. N. *Cedreag* (47) vagy *Szelestyehuta* ~ N. *Szelestye* ~ *Újhuta*, rom. hiv. *Poiana Codrului*, rom. N. *Poiana*, *Huta Noua*, ném. N. *Glashütte* (118). A történeti adatok időrendi és betűhív felsorolása után a helységnév etimológiai magyarázata zárja a szócikket. A kötet végén szereplő névmutató a két rész, illetve az elpusztult települések neveit betűrendben tartalmazza.

A településnevekre vonatkozó legkorábbi adatok egyes esetekben a 12-13. századból valók, például *Kissár* 1181: *Saar* (75), *Nagykároly* 1213: v. *Karil* (91), *Szatmár(németi)* 1181: *Zatmar* (115). Nagy számban található viszont 1913 után telepített falvak, illetve olyanok is, melyek csak nemrég váltak önállóvá (pl. *Alizmajor*, *Avasújvároshegy*, *Gombásvadászlak* 1954-ben lett önálló falu, 32, 38, 62), ezeknek a történeti adatai a legtöbb esetben csak a 20. század elejéről valók.

A nevek etimológiai magyarázatában a szerző főként a magyar névtudományi szakirodalom e téren igen bőséges eredményeire támaszkodott. Ha azonban bizonytalanok a szakirodalmi háttérismeretek, külön is felhívja a figyelmet arra, hogy vitatható a név eredeztetése, mint például az *Olesztro* esetében, amely magyarázata szerint talán a török *al* 'vörös' melléknév és a magyar népi *esztro* 'gát, töltés, sövény' származéka (153). Itt és más esetekben azonban a szerző talán erősebb szűrést is alkalmazhatott volna, felhasználva névtipológiai, névrendszertani ismérveket is a magyarázatok kritikusabb szemléletében. Többféle megoldást is javasol egyes esetekben, mint például a *Piskáros* névvel kapcsolatban, mely „valószínűleg szl. nyelvi eredetű hn.-re vezethető vissza; v.ö. ósszláv *pěsěkъ 'homok' [...]. A régi magyar *Piskáros* 'halastó' származéka is lehet [...], valószínűbb azonban a szláv eredetű régi magyar *piskár* 'csík' halnévből való származása” (101). Több helységnév eredetét azonban még így sem sikerült megfejtene, például az *Ichme* (143), *Jurka* (144), *Körmöly* (150) etimológiája tisztázatlan maradt.

5. Török Tamásnak és Bura Lászlónak a határon túli helynévanyagot feltáró munkáival a magyar helynévkutatás egésze vált gazdagabbá, mivel a hazai helynévkutatás fontos célja, hogy ne csak a magyarországi területek névkincse legyen összegyűjtve, hanem a határon túlra szorult magyarlakta településeké is. Ez a feladat pedig különösen sürgető, hiszen a magyar ajkú lakosság fogyásának, a magyar nyelv háttérbe szorulásának következményeképpen sok olyan település van már ma is, ahol csak néhány magyar anyanyelvű lakos él: az ilyen falvak, városok magyar nyelvű névkincse pedig igen gyorsan a feledés homályába vész.

BÉRES JÚLIA

Irodalom

- BURA LÁSZLÓ (é. n.): *Nagykároly és vidéke földrajzi nevei*. Kézirat. Magyar Nyelvtudományi Intézet Kézirattára.
- BURA LÁSZLÓ (1987): *Szatmárnémeti (Satu Mare) utcanevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 77. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- BURA LÁSZLÓ (1991): *Szatmárnémeti történeti földrajzi nevei*. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 119–132.
- BURA LÁSZLÓ (2003): *Szatmári helynevek I.* Magyar Névtani Dolgozatok 182. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Névkutató Munkaközösség.
- BURA LÁSZLÓ (2004): *Tövisháti helynevek*. Magyar Névtani Dolgozatok 189. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Névkutató Munkaközösség.
- BURA LÁSZLÓ (2005): *Nevek tanúsága, szakmák emléke*. Csíkszereda, Státus Kiadó. 16–57.
- BURA LÁSZLÓ (2007): *Öt évszázad utcanevei. Szatmárnémeti (Satu Mare) (1500–2000)*. Csíkszereda, Státus Kiadó.
- N. CSÁSZI ILDIKÓ (2004): A társadalmi viszonyok, a nyelv- és a névhasználat kölcsönhatásai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 6/1: 77–90.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003): *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- HORVÁTH ILDIKÓ–TELEKINÉ NAGY ILONA (2000): *Csilizköz földrajzi nevei*. Pozsony, Kalligram.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972): *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helynévtára*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB.
- TÖRÖK TAMÁS (2002): *Zoboralja földrajzi nevei a történeti térképek tükrében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- UNTI MÁRIA (2002): *Csallóköz földrajzi nevei. (Dunaszerdahelyi járás)*. Dunaszerdahely, Csallóközi Múzeum.

- SLÍZ MARIANN, **Személynévadás az Anjou-korban.**
Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest, 2011. (269 lap)
- SLÍZ MARIANN, **Anjou-kori személynévtár 1301–1342.**
Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest, 2011. (508 lap)
- N. FODOR JÁNOS, **Személynevek rendszere a kései ómagyar korban.**
Magyar Névtani Értekezések 2. Budapest, 2010. (160 lap)
- N. FODOR JÁNOS, **A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526).** Magyar Névtani Értekezések 3. Budapest, 2010. (330 lap)*

1. Bár a 20. században jelentősen fellendültek a magyar antroponímiai kutatások, mégis az eredmények áttekintésekor határozottan kitűnik, hogy személynévadásunknak vannak bizonyos korszakai, a feltárt névanyagnak pedig olyan típusai, amelyek idáig háttérbe szorultak. Ez az egyenetlenség megmutatkozik már magának a forrásanyagnak a közzétételében is, pedig BENKŐ LORÁND már jó fél évszázaddal ezelőtt is a magyar személynévanyag összegyűjtését sürgette legalább a 15–16. századig (1949: 247). Az Árpád-kori személynévkincs feltárásának munkálatai már a 19. században megindulnak, mégis 2004-ig kellett várni a viszonylagos teljességre törekvő Árpád-kori személynévtár megjelenésére (ÁSz.). HAJDÚ MIHÁLY az 1980-as években még nem látott arra reális esélyt, hogy valaha hasonló gyűjteménnyel fogunk rendelkezni az Anjouk és Hunyadiak korából (1981: 25).

A 14–15. század személynévkutatásunk méltánytalanul elhanyagolt időszaka, pedig az ebből a korból fennmaradt névanyag felszínre kerülésével személynévtörténetünk fontos változási folyamatainak lehetünk tanúi, amelyek rávilágítanak arra, hogyan vált a magyar névállomány egyre homogénebbé az ún. világi nevek háttérbe szorulásával, s ennek következtében milyen névrendszerbeli változások zajlottak le, és képet kaphatunk arról is, hogy milyen indítékok játszottak szerepet a családnevek kialakulásában és megszilárdulásában. A 14–15. század személyneveit vizsgáló eddig megjelent munkákban többnyire részjelenségekkel, regionális kérdésekkel vagy egy-egy meghatározott szempont szerinti vizsgálatl foglalkoztak a kutatók (pl. BERRÁR 1950, 1952; FEHÉRTÓI 1968, 1969; MEZŐ 1970; HAJDÚ 1984–1985), de a széles körű, névrendszertani kérdéseket is középpontba állító munkák megjelenésére valójában napjainkig kellett várni. Az itt ismertetendő munkákat, N. Fodor János és Slíz Mariann könyveit ebből a szempontból hiánypótló műveknek tartom.

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Mindkét szerző hasonló szemlélettel közelít a régi magyar személynemekhez, mely szerint a nyelvet és ezzel együtt a névadást hiba lenne elszigetelten, csupán a nyelvi anyag belső összefüggései alapján vizsgálni, hanem emellett fel kell deríteni a nyelvi és névadásbeli jelenségek okait, indítékait, társadalmi alapjait is, azaz a személynemeket mint a társadalomnak, az ember társas viszonyainak a termékeit kell szemlélnünk (vö. ehhez már BENKŐ 1949: 245–246). A közös vonások, e szemléletbeli összefüggés ellenére mégis célszerűbbnek tartom a szerzők műveit külön-külön, a személynévvadás folyamatának időrendi sorrendjében bemutatni, felhívva a figyelmet az írások között mutatkozó hasonlóságok mellett a különbségekre is.

2. Slíz Mariann két kötete doktori disszertációjának módosított, bővített változata. Az egyik könyv magát az értekezést, annak elméleti részét tartalmazza, amelyben az adott korszak személynemének számos kérdéskört érintő vizsgálatát végzi el a szerző a másik kötetben közreadott, személynévtárrá szerkesztett 1301–1342 közötti névanyagra támaszkodva.

2.1. A csaknem 14 000 adatot tartalmazó névkorpusz az Árpád-ház kihalásától Károly Róbert uralkodásának végéig terjedő időszak kiadott és kiadatlan okleveleiből származó személynévi adatokat tartalmazza. A gyűjtemény forrását az Anjou-kori okmánytár első négy kötete, a Hazai oklevéltár, a Héderváry és Károlyi család oklevéltára mellett az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék, valamint GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS saját kutatásainak 14–16. századi gyűjteményéből a szerző rendelkezésére bocsátott névanyag szolgáltatta. Slíz Mariann érdemeit növeli, hogy az anyaggyűjtés során számolt az oklevelek kétes hitelének lehetőségével, valamint ellenőrizte az oklevéltárak „gyanús” névadatait, és a hibás közlésű adatokat javította. Az adattár jelentőségét nem kisebbíti az adatok területi, társadalmi és nemek szerinti egyenetlen eloszlása, mely a vizsgált korszak forrásainak sajátosságaiból fakad: így egyes területek adatbőségével szemben más területek adathiányával, a női nevek alacsony számával, a nemesi réteg kiugróan magas adatoltságával kell számolni. Maga a szerző is elismeri, hogy „nem ringathatjuk magunkat abban az illúzióban, hogy bármely névtár valaha is »teljes« lehetne” (30). Ugyanakkor egyetérthetünk vele abban is, hogy „a nyilvánvaló torzítás ellenére a névanyag egész országot felölelő volta, gazdagsága és tagoltsága számos tanulsággal szolgálhat” (32).

Az Anjou-kori személynévtár 1301–1342 tájékoztató részében az olvasó útmutatást kap a névtár használatához (5–7), a rövidítések és jelölések jegyzéke pedig segítségül szolgál a szócikkek pontos értelmezéséhez (8–9). Ezt követően mintegy 500 oldalon keresztül találjuk az összegyűjtött névanyagból szerkesztett, számos információt tartalmazó szócikkeket betűrend szerinti sorrendben, nemek szerinti bontás nélkül. Címszóként általában az egyénnevek a forrásokban található leggyakoribb változata szerepel, a címszó utáni zárójelben kapunk

információt a névviselő neméről, a név etimológiájáról és a bizonytalan eredetű nevek esetében a szakirodalmi utalásokról, valamint azt is jelzi a szerző, ha irodalmi eredetű névről van szó. A szócikkek következő szerkezeti egysége az adatok felsorolását tartalmazza. A különböző személyeket jelölő említéseket sorszámok különítik el egymástól, amelyet a szokásos filológiai részletek, az oklevél kiadásának éve, a névadat gyakran szövegkörnyezettel együtt és a forrás megjelölése követ. Amennyiben az azonosításra lehetőség van, a névviselő lakhelyére/birtokára, társadalmi helyzetére és családjára vagy nemzetségére vonatkozó információkkal is megismerkedhetünk. A szócikkek végén az adott személynevet tartalmazó helynévi előfordulásokat is megtaláljuk. A névváltozatokat — az írásváltozatokat és a származékneveket egyaránt — a szócikken belül alcímszóként kiemelve adja közre a szerző.

2.2. A névkorpuszra épülő vizsgálatot a Személynévadás az Anjou-korban című kötetben találjuk. Az Előszó után következő két fejezet a konkrét helynévi vizsgálatokat vezeti be. Az első rövid áttekintést nyújt a történeti személynévkutatás legfontosabb állomásairól, eredményeiről kiemelve azokat az új irányokat, lehetőségeket, amelyek a tudományterület előrehaladásának adhatnak újabb lendületet (11–18). A második fejezet a vizsgálat céljait és módszereit hivatott bemutatni, nem elhallgatva azokat a nehézségeket és problémákat sem, amelyekkel az adatgyűjtés, rendszerezés és elemzés során találkozhat a kutató. Megtudhatjuk, hogy a szerző témaválasztását, az Anjou-kor személyneveinek elemzését az motiválta, hogy ennek a nyelvészek által kevésbé kutatott periódusnak a vizsgálata a nyelvtudomány számára értékes eredményekkel szolgálhat, mivel ebben az időszakban a magyar névállomány gyökeres átalakulásának folyamatát követhetjük nyomon. A szerző itt vetíti előre azokat a fontos kérdéseket, amelyekkel művében részletesen is foglalkozni kíván. Ezek csomópontjait az alábbi problémakörök jelentik: a nevek területi, időbeli és társadalmi megoszlása; a nápolyi származású királyi család és a magyarság neveinek egymásra hatása; az irodalmi eredetű névadás, valamint a szentkultusz és a személynévadás összefüggései; a névalakok és -változatok egymáshoz való viszonya; a családnevek kialakulása stb. (19–20).

A témamegjelölést követően a szerző hosszabban foglalkozik terminológiai kérdésekkel, meghatározva a kiadványban használt szakkifejezéseket (20–29). Az általa vizsgált korszakban már nem csak egyénnevek jelennek meg, a családnevek kialakulási folyamatának három szakaszát különíti el: az elsőben a névhez alkalmi jelzők kapcsolódtak; a másodikban a sokféle körülírásból kialakult egy jól elkülöníthető megkülönböztető funkciójú névelemtípus; a harmadikban pedig e névelemek megszilárdulása, öröklődése következett be. Az egyénnévhez kapcsolódó egyéb neveket, névrészeket a második szakasztól kezdve névszerkezetenként értelmezi. A sokak által használt megkülönböztető név helyett két új terminus bevezetését szorgalmazza: a megkülönböztető névelem fogalmába nála „a

névszerkezetnek nemcsak a magyar, hanem a latin nyelvű tulajdonnévi elemei is beletartoznak, és nemcsak a *dictus*-os vagy anélküli típus, hanem a *filius*-szal vagy anélkül álló apaneves (ritkábban más rokon nevét tartalmazó) elemek, a *de*-vel vagy anélkül kapcsolt helynevek és a *de generé*-vel vagy *de generacioné*-val kapcsolt nemzetségnevek is” (26). Az általa használt megnevezés hátrányára — hogy ti. összekeverhető a meglehetősen széles körben használt HOFFMANN-féle névelemzési rendszer (HOFFMANN 1993/2007) névelem terminusával — a szerző maga hívja fel a figyelmet. Elkülöníti ettől a névkiegészítő elem fogalmát: ezek „a névszerkezet legkisebb önállósággal rendelkező, a megkülönböztető névelemhez hasonlóan fakultatív elemei a méltóságra, társadalmi helyzetre vagy a névviselő által betöltött hivatalra, tisztségre, foglalkozásra utalnak, amelyek nem tulajdonnevek, hanem olyan közszói elemek, melyek a tulajdonnévi részt egészítik ki valamilyen információval” (28).

A fejezet utolsó részében a szerző a név adatok feldolgozásának menetét és e munka nehézségeit taglalja. Többnyire igen bonyolult feladatnak bizonyul a neveknek névviselőkhöz való kötése s ezen keresztül az egyes név adatoknak az egymáshoz történő kapcsolása. Egy-egy személy pontos azonosítását három szempont figyelembevételével kísérelte meg a szerző: 1. A névviselő időbeli elhelyezése, amely sok esetben nem egyszerű feladat, mivel az oklevelekben ritkán találunk a személyek korára utaló konkrét adatot. Ezért a névviselőket hat időszámba osztotta, és a visszafelé korszakolás módszerét alkalmazta. 2. A névviselő helyhez kötése szintén fontos kritérium. Az adattárban a forrásokban szereplő személyeket megyékhez kapcsolta, de az értékeléskor biztosabbnak látszott, ha inkább régiókhoz köti őket, ezzel is csökkentve a tévedések valószínűségét. 3. A névviselő társadalmi helyzetének meghatározása okozta a szerző számára a legtöbb problémát. A társadalmi osztályozás során öt kategóriát alkalmazott: birtokosok, városi polgárok, mezővárosi polgárok, jobbágyok, egyéb (ide azok a személyek tartoznak, akiknek a besorolása problémát okozott). A fent említett három szempontot egészítheti ki a névviselő etnikumának meghatározása, amelynek megállapítása azonban meglehetősen bizonytalan, ha arra az oklevélben nincs konkrét utalás, így erre munkájában nem vállalkozhatott a szerző.

A dolgozat legterjedelmesebb része az adatok elemzéséből áll, az egyes névtípusoknak megfelelően két fejezetre bontva (49–235).

Az Egyénnevek címet viselő fejezet bemutatja azt a folyamatot, amelynek során a középkori névállományban gyökeresen megváltozik a világi és az egyházi nevek aránya — a korszak végére az előbbi majdnem teljesen eltűnik a névállományból —, e két névréteg eltérő nyelvi kötődéséből adódóan pedig a néveredet vizsgálatának kiemelkedő szerepe van a folyamat nyomon követésében. Ezért a nevek rendszerezése során elkülöníti egymástól a magyar eredetű és a jövevényneveket, ez utóbbi csoporton belül az alábbiakat felsorolva: török, görög-latin,

szláv, német, francia eredetűek. Azoknál a neveknél, amelyek több nyelven át vándorolva kerülnek be a magyar nyelvbe, mindig az átadó nyelvet tekinti a besorolás alapjának. Mivel minden név egyértelmű besorolására nincs esély, ezért kénytelen volt egy bizonytalan/vitatott és egy ismeretlen eredetű kategóriát is létrehozni. A szerző a példákon keresztül számos olyan problémára is rávilágít a néveredet meghatározásával kapcsolatban, amely általános módszertani szempontból is tanulsággal szolgálhat (56–67).

A fejezet először a vizsgált időszak férfinévállományának összetételéről nyújt részletes áttekintést (67–124). A két eltérő jellegű forrástípust (a világi okleveleket és a tizedjegyzékeket) s ebből adódóan az egyházi és világi személyek neveit is külön kezeli a szerző, továbbá a társadalmi egyenlenségek miatt sincs lehetősége az össznépszerűségben vizsgálni a névgyakoriságot, így az egyes társadalmi rétegek neveit külön-külön veti alá elemzésnek. A vizsgált korszak névállományának bemutatása 30 éves idősávokra bontva történik. Az elemzés azt mutatja, hogy a vizsgált időszakban a leggyakoribb nevek és azok sorrendje között nincs számottevő különbség az egyes társadalmi rétegek viszonyában. A néveredet vizsgálata is hasonló eredményeket mutat: minden rétegben túlnyomó többségben vannak a görög-latin eredetű nevek, a magyar eredetű nevek aránya pedig a 14. század első felében már csak néhány százalékra (3,25–7,58%) tehető. A birtokosok névállománya a legkevésbé változatos mind a magyar, mind a jövevényneveket tekintve, ami a nevek e körben való gyakori ismétlődésével magyarázható. A nevek földrajzi megoszlásának vizsgálata során arra jutott a szerző, hogy az egyes vidékek névállományában nincsenek nagy eltérések sem a névgyakoriság, sem a néveredet szerinti megoszlás tekintetében. A névkorpusz másfél évszázadnyi időt fog át a névszerkezetekben megjelenő apai, nagypai nevek miatt. Az egyes időszakokban a nevek gyakoriságát illetően sincsenek nagy változások: míg a *Benedek*, *Dénes*, *Imre*, *Márton* és *Simon* vesztett népszerűségéből, a *Mihály* és *Tamás* gyakorisága fokozatosan nőtt. Kiugró növekedést csak a *László* esetében tapasztalunk, amelyet Szent László kultuszával és királyi támogatásával hoz összefüggésbe a szerző. A nevek megterheltségének növekedésével párhuzamosan csökkent a névállomány variabilitása, és fokozatosan bekövetkezett a magyar eredetű nevek térvesztése is a jövevénynevekkel szemben.

A korból fennmaradt női nevek száma (mindössze 270) jóval kisebb a férfi nevekhez viszonyítva, a szerző mégsem tartja érdektelennek a területi vizsgálat kivételével az előbbiekhöz hasonló elemzések elvégzését (124–131), bár a kis elemszám miatt az eredmények inkább csak tájékoztató jellegűek lehetnek.

Ezt követően az alapnevek és változataik mennyiségi összefüggéseinek vizsgálatával is foglalkozik, értékes megállapításokat téve egyes névváltozatok önálló egyénnévvé válásának folyamatáról, a névváltozatok alakulásmódjáról (132–138). A szerző ezután a középkori Magyarországon érvényesülő névadási moti-

vációkat veszi sorra, szót ejtve arról, hogy milyen hatása volt a szentkultusznak a névadásra mind a férfi, mind pedig a női nevek esetében, és milyen szerepe lehetett e hatás erősítésében az egyháznak és az uralkodó családnak. Majd az irodalmi szövegekben megjelenő nevek névállományba való beszivárgásának folyamatát szemlélteti néhány példán keresztül. Végül pedig a nemzetségek és nemesi családok névadási szokásaiban érvényesülő tendenciákat veszi sorra, kitérve a tiszteleti névadás és a szentkultusz szerepére (139–173).

A Megkülönböztető névelemek és családnevek című fejezetben (175–235) Slíz Mariann bemutatja, hogy milyen együttesen fellépő okok játszhattak szerepet a családnevek kialakulásában, és milyen többlépcsős folyamat révén történt meg a névtípus megszilárdulása. Sorra veszi az erre irányuló vizsgálatban felmerülő módszertani problémákat: bemutatja a megkülönböztető névelemek típusait — a *dictus*-os neveken belül megkülönbözteti a valódiakat azoktól, amelyek valójában még az egyénnevek csoportjába tartoznak — és azt, hogy milyen eszközök és lehetőségek állnak rendelkezésünkre a körülírás, a névszerkezet és a családneves szerkezet megkülönböztetésére. Megmutatja, hogy mennyire lehet eredményes az *Egrimihalhaza* típusú nevek — azaz a személynevekből alakult helynevek — felhasználása a családnevekkel kapcsolatos vizsgálatokban. Ezt követően szemlélteti, hogy milyen hatása volt az oklevélírási gyakorlatnak a névszerkezetek felépítésére és a családnevek kialakulására. Az oklevélszövegek jellemzői, céljai, a szituáció, a névviselő társadalmi helyzete, neme, jogi ügyletben játszott szerepe mind-mind jelentős befolyással bírt a névszerkezetek felépítésére. A *dictus*-os és az egyelemű nevek összevető vizsgálata során rávilágít arra, hogy ugyan a megkülönböztető névelem efféle használata a legfelsőbb társadalmi rétegek felől terjedt az alsóbbak felé, ennek ellenére mégsem lehet nagyobb eltérést megállapítani az egyes társadalmi csoportok között a családnevek kialakulásának idejére vonatkozóan.

Slíz Mariann könyvének jelentőségét nemcsak abban láthatjuk, hogy egy kevésbé kutatott korszak vizsgálatával foglalkozik, hanem abban is, hogy a névtan hagyományos elvei és módszerei mellett az újabb pragmatikai, kognitív nyelvészeti, szocioonomasztikai kutatások, valamint a nyelvészettel érintkező tudományágak (történet- és irodalomtudomány, művészettörténet, kultusztörténet) eredményeit is hasznosítja. Mindemellett felhívja a figyelmet arra is, hogy a megválaszolatlanul hagyott kérdések még számos kutatási lehetőséget nyújtanak e tudományterület művelői számára.

3. N. Fodor János két kötete a fentiekhez hasonlóan ugyancsak szorosan összetartozik. Az első kötet, a Személynevek rendszere a kései ómagyar korban a szerző 2008-ban készült doktori értekezése első felének javított, átdolgozott változata, amely a második kötetre, A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótárára épülő nyelvi elemzés.

3.1. Mivel 15. századra vonatkozó átfogó személynévgyűjtés eddig nem született, a szerző egy évtizedes kutatómunkával összeállított névtára a Hunyadiak és a Jagellók korából fokozott figyelmet érdemel. Az egyes nevek vizsgálata előtt célszerű lehet az olvasónak a bevezető részeket (7–29) áttanulmányozni, mivel abban minden részletre kiterjedő útmutatást talál a szótár használatával és keletkezésével kapcsolatban. A névgyűjtemény nemcsak névkutatók, hanem a múlt nevei iránt érdeklődők számára is készült, a szerző éppen ezért a szerkesztési elveknél figyelembe vette azt a fontos szempontot, hogy megfeleljen a tudományos elvárások mellett az általánosabb felhasználhatóság kritériumának is. A szótárba a középkori Magyarország északkeleti részének több mint 100 oklevélből származó több mint 10 000 személynév került be, ugyanis az anyagvesztés elkerülése érdekében minden olyan névadatot felvett a korpuszba, amely a gyűjtés során előkerült, még akkor is, ha a névalak olvasata vagy a név megfejtése bizonytalan lábakon állt. Ahogyan azt a cím is jelöli, nemcsak családnévgyűjteményről van szó, hanem a vizsgálathoz kapcsolódó minden névelőfordulás megjelenik benne, így az adattár legnagyobb részét kitevő megkülönböztető nevek csoportja után a latin köznevet tartalmazó, a *de* prepozíciós helynévi, a *filius*-os, a *filius* nélküli és végül az egyénnevek is, amely így a keresztnévek vizsgálatához is segítséget nyújt. Az 1401 és 1526 közötti időszak névanyagát felölelő névkorpusz többnyire a Tisza felső folyásának és mellékfolyóinak területéhez, a Felső-Tisza-vidékhez kapcsolódik. Az anyaggyűjtés során a szerző primer levéltári forrásokat használt fel, így nyomtatásban eddig nem megjelent dokumentumokat is hozzáférhetővé tesz mások számára. Minden esetben megtörtént a nevek lokalizálása, emellett a névalakokat az adott nevet viselő személyekhez is kötötte.

A szótár 1972 címszót és 102 utalócímszót tartalmaz, amely a magyar eredetű neveken kívül az idegen eredetű és latin névformákat is magában foglalja. A személyek egyes generációkhoz kötésénél Slíz Mariannhoz hasonlóan 30 éves időintervallumokat alkalmazott. A szócikkeken belül az egy címszó alá rendelt személyek adatai települések szerint rendeződnek kronologikus sorrendbe. Az adatokat a társadalmi helyzet és a forrásmegjelölés követi. A keletkezéstörténeti magyarázatok után az adott családnév névadási indítékának megjelölése zárja a szócikkeket. A *Mozga* családnévvel kapcsolatban például a következő információhoz juthatunk: a családnév pátrohái származáshoz köthető, és egy 1521-es oklevél három személyt is jelöl ilyen névvel: *Michael Mozga* szabados, *Stephanus Mozga* jobbágy és *Ursula relicta Joannis Mozga* jobbágy. Igen ritka régi világi személynévből alakult, amely az Árpád-kori személynévtárban *Muzga* alakban fordul elő. A név háttérben álló *mozga* közszó valószínűleg 'izgő-mozgó, nyughatatlan' jelentéssel bír, és eredetileg a *mozog* ige archaikus folyamatos melléknévi alakja volt. Névadási motivációként szóba jöhet a rokoni kapcsolat, leszámítás, de a tulajdonság jelölése is.

A személynévszótárban a magyar megkülönböztető nevek címszavai után az egyéb névformák következnek hárombetűs kóddal ellátva hierarchikus sorrendben. A szótár végén lévő betűrendes címszómutató, névvégmutató és településnév-mutató az adatok közötti eligazodást segíti. A kiadványhoz elektronikus adattári melléklet is tartozik, amelyen megtalálható a forrásként felhasznált oklevelek többsége, a névadatok közlése az oklevélben előforduló eredeti sorrendjükben, valamint tartozik hozzá névalak- és helynévalak-mutató, amellyel az eredeti adatok azonosításához járul hozzá a szerző. Mindemellett tartalmazza a nyomtatott szótár elektronikus változatát is, ezáltal megkönnyítve a felhasználhatóságot.

3.2. N. Fodor János a Személynevek rendszere a kései ómagyar korban című kötet bevezetőjében a fenti névkorpusz átfogó, több szempontú elemzését tűzte ki célul, a modern személynévkutatás irányelveit mindvégig szem előtt tartva. Mivel a 15. században a kéttagú névrendszer állandósulási folyamatának lehetünk tanúi, így a fő törekvése nem lehetett más, minthogy a kései ómagyar korban létrejött családnevek kialakulási folyamatának, nyelvi felépítésének, keletkezéstörténeti vonatkozásainak nyomon követése után a családnevek rendszerszerű ismereteiről adjon a korábbiakhoz képest még világosabb képet egy új elemzési modell segítségével (7–9).

A kötet első fejezete általános névtani és terminológiai kérdésekkel foglalkozik bemutatva a személynévi szakirodalomban uralkodó nagyfokú terminológiai szinonimitást és a könyvben alkalmazni kívánt fogalomkészletet. A nyelvi struktúrát alapul vevő szemlélet szerint — Slíz Mariannhoz hasonlóan — a családnév és keresztnév együttesét N. Fodor is kijelölő szószerkezetnek (névszerkezetnek) tekinti, és mivel ebben a személynévfajták számára való utalást is elengedhetetlennek tartja, így a családnév (megkülönböztető név) és egyénnév kapcsolatát kéttagú névszerkezetnek, a mögötte álló rendszert pedig kéttagú névrendszernek nevezi (11–16).

A magyar családnevek kialakulása című fejezetben (17–55) arra keresi a válaszokat, hogy miért, hogyan és mikor jöttek létre természetes úton a magyar családnevek. Bár a családnevek kialakulásának okairól korábban már számos vélemény napvilágot látott, kizártnak tartja, hogy egy-egy ilyen tényező önmagában elegendő lett volna a kéttagú névrendszer minden társadalmi rétegben való elterjedéséhez, ehhez a különböző tényezők együttes hatására — az európai szokásrend követésére, belső funkcionális kényszerre, a hivatal szerepére — volt szükség. Ezt követően végigveszi a családnévvé válás folyamatának meghatározó állomásait, és kísérletet tesz arra, hogy az egyes időszakokhoz köthető alapfogalmakat a lehető legpontosabban tisztázza. Az Árpád-kori névanyag jelentős részét kitevő egytagú névnek azt az egyéni nevet tekinti, „amely önmagában álló keresztnév vagy egyénnévként tölti be az azonosítás funkcióját, semmilyen nyelvtani vagy viszonyítási szerkezetben, tehát sem *filius*-szal, sem *de* prepozícióval,

sem *dictus*-szal nem áll” (20). A közsói eredetű nevek létrejöttüket tekintve a családnevekkel mutatnak rokon vonásokat, hiszen az elnevezés alapmotivációja a névhasználó egyik sajátosságjegye is megjelent bennük. Az átmeneti névformák időben következő állomása a szerző szerint a körülírások egyes típusai voltak, melyeknek négy csoportját különíti el: az apa (ős) egyénneve *filius* vagy *filia* szóval kapcsolódott a leszármazott nevéhez, a nemzetségnévvel szerkesztett nevek, az egytagú név latin köznévi elemekkel, illetve a lakóhelyre utaló latin *de* prepozícióval kiegészítve szerepel a szerkezetben. A *dictus*-os neveket ugyan szintén átmeneti névformának tartja, de szükségesnek látja az előzőektől való elkülönítésüket, mivel e nevekben a névhasználó valamely jellemző sajátossága tükröződik, így ezeket a kéttagú névrendszer előzményének tekinti.

A családnév közvetlen előzményeit megkülönböztető névnek nevezi — eltérően Slíz megkülönböztető névelem terminusától —, amelyre még sok esetben jellemző volt a keresztnév mellett megjelenő második névtag változékonysága. Ahhoz, hogy a nevet családnévként azonosítsa, két kritériumnak kell megfelelnie: 1. a családtagok közös név alatt legyenek megnevezve, 2. a nevek öröklődjenek, azaz a megkülönböztető név átszálljon az utódokra is, amely során megszűnik a konkrét kapcsolat a név jelentése és a névviselő valamely tulajdonságjegye között. A családnevek öröklődését a szerző a Várdai-uradalom néhány településének öt különböző időszakában vizsgálta. Az eredmények azt mutatták, hogy a 15. század közepén a családnév kritériumának bizonyítottan megfelelő nevek száma meghaladta az 50%-ot, a 16. század első negyedére ez az arány már majdnem 70%, 1560-ban pedig már több mint 80% volt. Amíg a vizsgált időszak összességében a családnév fokozatosan növekvő számát mutatja, addig az egyes településeken belül a családnév csökkenése jellemző, amelyet az elhalálozás, jobbágyköltözés, jobbágyszökés és a spontán névváltozás okaival magyarázza a szerző. A helynévi eredetű családnevek kialakulásához értékes adalékokkal szolgál egy nemesi család, a Gutkeled nemzetség szőlátmonostori ága családneveinek okleveles forrásokban való nyomon követése. Ezáltal igazolni tudja, hogy a „több birtokkal rendelkező nemesi családok helynévi eredetű neveinek kialakulásában nem vehetett részt bármelyik birtok, kizárólag a lakóhely” (N. FODOR 2004: 43–44). Emellett a helynévi eredetű családnevek társadalmi rétegekben való megjelenésének különbségeiről is fontos megállapításokat tesz.

A Névrendszertani vizsgálatok című fejezetben (57–120) a korábbi családnév-kutatások hagyományos tipológiáinak tudománytörténeti áttekintése után rávilágít arra, hogy sok esetben a vizsgálati szempontok keveredése okozza a legnagyobb problémát a rendszerezéseknél. N. Fodor Jánosnak a családnevek rendszerezésére alkalmazott több szempontú elemzési modellje a HOFFMANN ISTVÁN által a helynevek tipizálására kidolgozott, széles körben használt modelljére támaszkodik (1993/2007), természetesen a névfajták különbözőségéből

adódó eltérő szempontok figyelembevételével, de az alapfogalmak megtartásával. Így a helynevek nyelvi elemzéséhez hasonlóan vizsgálatában a szinkrón szemléletű funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai elemzést kiegészítette a diakrón szemléletű keletkezéstörténeti megközelítéssel. Átvette a névrész és a névelem alapfogalmát is. Ez alapján úgy véli, hogy „funkcionális névrésznek tekinthető a családnévelőzmény (vagy másképpen megkülönböztető név) minden olyan egysége, amely a névadás szituációjában a denotátummal, az elnevezettel kapcsolatban bármilyen szemantikai jegyet kifejez” (N. FODOR 2004: 70, kiemelés törölve), ezáltal pedig a névben megjelenő szemantikai tartalmak száma szerint beszél egyrésztes és kétrésztes családnévekről. A névelemek a névrészek belső felépítésében vesznek részt, s így a lexikális-morfológiai elemzés alapfogalmai.

A funkcionális-szemantikai alapon történő rendszerezésében nem a neveket, hanem a mögöttük álló névadási indítékokat, névfunkciókat különítette el olyan átfogó kategóriák alkalmazásával, amelyekben elvileg minden név elhelyezhetővé válik. Mivel a természetes névadás az elnevezett személy valamely sajátosságához kapcsolódik, a névrész ekkor sajátosságjelölő funkciót lát el. A sajátosságjelölő kategóriákat kognitív megközelítéssel határolta el az alapján, hogy az elnevezett milyen viszonyban volt a valóság egy-egy szegmensével. A családnévek funkcionális-szemantikai elemzési modelljében öt fő valóságszegmentumot (és ezek alkategóriáit) különítette el, amelyek a névadásban szerepet játszhattak: az elnevezett egyéni attribútuma (individuális funkció); az elnevezett kapcsolata egy másik emberrel vagy emberek csoportjával (perszonális funkció); az elnevezett társadalmi szerepe, helyzete, állapota (szociális funkció); a személy viszonya valamely helyhez (lokális funkció); továbbá az egyénnek valamely dologgal, körülménnyel való kapcsolata. Ezenkívül elkülönítette a megnevező funkciójú neveket — ide tartoznak a már megszilárdult családnévek —, amelyek létrejöttükor a cél a megnevezés, nem pedig az elnevezett valamely sajátosságának a tükrözése volt. A funkcionális-szemantikai elemzés során ezért nem a családnévek, hanem az előzményüknek tekinthető megkülönböztető nevek vizsgálatát végezte el, mert a névadás alapjának motivációi e névtípusban mutatkoznak meg. Mindezekon kívül még szükségesnek tartotta a többes besorolású, az ismeretlen motivációjú és az idegen eredetű nevek kategóriájának a létrehozását ahhoz, hogy a modell teljes lehessen. A kétrésztes családnévek funkcionális tulajdonságainak bemutatása után a Felső-Tisza-vidék családnévi adatainak elemzését végezte el az ismertett modell segítségével, kitérve a családnév-állomány megoszlására és a családnévek gyakoriságára, megterheltségére is (72–102).

A lexikális morfológiai elemzés során a névadás indítékát figyelmen kívül hagyva a családnévek felépítésében szerepet játszó lexémák és toldalékmorfémák osztályozására vállalkozott. A családnévek felépítésében részt vevő lexémák közül elsősorban a tulajdonnevek, köznevek és melléknevek gyakorisága

kiemelkedő, de csekély számban melléknévi igenévvel, határozószóval, névmással, módosítószóval, partikulával, sőt akár még interakciós mondatszóval is találkozhatunk közöttük (103–111).

A keletkezéstörténeti elemzésben azokat a névalkotási szabályokat határozta meg, amelyek a magyar családnevek természetes keletkezésében szerepet játszottak. A név létrejöhetett jelentésbeli névalkotással — ezen belül a metonimikus és metaforikus névátvitel, illetve a jelentéshasadás típusait mutatta be — és alaki változással, amelyen belül szintagmatikus és morfológikus szerkesztésmódokat különített el (111–120).

N. Fodor János végül a vizsgált időszak és terület keresztnévállományát mutatta be részletes elemzés nélkül. A keresztnév-gyakoriság kimutatásához az 1401 és 1526 közötti időintervallumot 25 éves ciklusokra osztotta, hogy nyomon követhesse a nemzedékenkénti változásokat is. Mind a férfi, mind pedig a női nevek vizsgálatának eredményei azt mutatták, hogy az adott időszakban nagy változás nem mutatkozik a választott nevek számában, minden korszakban ugyanazokat a neveket találjuk a leggyakoribbak között, de a gyakori női nevek a férfineveknél megterheltebbek voltak. Feltűnő a *Mária* név hiánya, a név tabuként való kezelését a Szűz Máriához kapcsolódó hatalmas tisztelettel magyarázza. A keresztnév-statisztikák közzétételével nem a részletes elemzés volt a szerző célja, csupán annak a hiánynak a csökkentésére tett kísérletet, amely a 15. századi adatfeltárásokat ezen a téren jellemzi (121–141).

A tekintélyes mennyiségű adatot tartalmazó névkorpuszra épülő nyelvi elemzés jelentőségét elsősorban újszerűsége adja. A helynevek elemzésére kidolgozott, többszintű modellt kiválóan adaptálta a személynevek rendszerére, amely alapján a családnév-előzmények, a megkülönböztető nevek kialakulásának, felépítésének és változásának rendszerszerű vizsgálatát teljes körűen el tudta végezni, és a módszer a családnevek vizsgálatán kívül más sajátosságjelölő (leíró) jellegű személynév-fajták elemzésére is alkalmazhatóvá válik.

MOZGA EVELIN

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (1949): A történeti személynévvizsgálat kérdései. *Magyar Nyelv* 45: 116–124, 244–256.
- BERRÁR JOLÁN (1950): A magyar női nevek társadalmi megoszlása a XI–XIV. században. *Magyar Nyelv* 46: 66–69.
- BERRÁR JOLÁN (1952): *Női neveink 1400-ig*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 80. Budapest.

- FEHÉRTÓI KATALIN (1968): Egy XIV. századi nagybirtok jobbágyainak személynévanyaga. *Magyar Nyelv* 64: 317–331.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1969): *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. Nyelvtudományi Értekezések 68. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- N. FODOR JÁNOS (2004): Adalékok a helynévi eredetű családneveink kialakulásához. A Gutkeled nemzetség szőlátmonostori ágának családnevei. *Névtani Értesítő* 26: 31–45.
- HAJDÚ MIHÁLY (1981): *Személynévkutatásunk helyzete és feladatai*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. 17–32.
- HAJDÚ MIHÁLY (1984–1985): A Garam–Ipoly közének személynévei a XV–XVI. században. 1–2. *Névtani Értesítő* 9: 31–54, 10: 35–47.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007): *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 67. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- MEZŐ ANDRÁS (1970): *A Várdai-birtokok jobbágynevei a XV. század közepén*. Kisvárdai, Kisvárdai Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága.

SZÉPFALUSI ISTVÁN–VÖRÖS OTTÓ–BEREGSZÁSZI ANIKÓ – KONTRA MIKLÓS,
A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában. Budapest–Alsóőr–Lendva,
 Gondolat Kiadó, 2012. (351 lap)

A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában című munka A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén könyvsorozat negyedik köteteként jelent meg 2012-ben. A sorozat egymást követő években megjelent első három részét (A magyar nyelv Ukrajnában [Kárpátalján], 1998; A magyar nyelv Jugoszláviában [Vajdaságban], 1999; A magyar nyelv Szlovákiában, 2000) viszonylag hosszú idő után követi a 4. kötet, melyben a szerzők ezúttal országhatárainktól nyugatra élő magyar nyelvi közösségeinek nyelvhasználatába adnak betekintést. A sorozat e részében ezúttal két eltérő területen élő közösség nyelvét elemzik a korábbi vizsgálatokkal azonos módon. Az ausztriai részt Szépfalusi István írta, Beregszászi Anikó és Kontra Miklós közreműködésével, a magyar nyelv Szlovéniában című fejezet pedig Vörös Ottó és Kontra Miklós tollából való.

A sorozatszerkesztő Kontra Miklósnak még az első kötetben megfogalmazott aggályai több év távlatából is érvényesek. E sorozaton kívül a Kárpát-medencében határainkon túl, kisebbségben élő magyarság nyelvéről nem készült monografikus mű. Pedig nyelvhasználatuk mikéntjének részletes ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy e közösségek sokakat aggasztó asszimilációja ellen tenni lehessen. A sokáig tabunak számító kisebbségi magyarság nyelvének leírása a

sorozat első kötetének megjelenése óta eltelt szűk másfél évtizedben valamelyest változott, ahogyan azt a 4. kötet sorozatszerkesztői előszavában is olvashatjuk: A Magyar értelmező kéziszótár 2003-ban megjelent kiadása mellett egyre több szótárban találkozhatunk olyan szavakkal, melyek határainkon belül nem, de az azokon kívül élő kétnyelvű magyar közösségekben ismertek és használatosak. Remélhetőleg e szemléletmód következtében nem látnak többé napvilágot olyan vélemények, mely szerint a kisebbségben élő magyarság asszimilációját segítik azok a kutatók, akik a kétnyelvűséget — vagy ahogy a szerkesztő fogalmaz — a magyar nyelv többközpontúságát hangsúlyozzák.

A vizsgálat módszertana megegyezik a korábbiakkal. A kutatás során használt kérdőívek bizonyos kérdései a magyar és az adott környezet nyelvének használati arányára irányulnak, míg mások a nyelvhasználattal kapcsolatos attitűdre kérdeznak rá, s olyanok is vannak, melyek révén konkrét nyelvhasználati jelenségekre derül fény. Ilyen például a feminizálás: azok a kisebbségben élő magyarok, akik állandó kapcsolatban vannak nyelvteni nemet használó nyelvvel, a magyarországi magyarokénál gyakrabban használják a *-nő* utótagú foglalkozásneveket. A kérdőívben szereplő következő mondat kiegészítése például szignifikáns különbséget mutatott az ausztriai és a magyarországi magyarok között: „Kovács Julit már régóta ismerem. Mióta ideköltöztünk, nála csináltatom a frizurámat, vagyis ő a ...”. Kétszer annyian egészítették ki „fodrásznő”-vel a ki-pontozott részt az ausztriai válaszadók közül, mint a Magyarországon élő egy-nyelvű válaszadók.

Mind az ausztriai, mind pedig a szlovéniai fejezet szerkesztése azt a sémát követi, melyet a korábbi kötetekben alkalmaztak, amelyekben egyetlen szomszéd-állam területén élő kisebbségi magyarság jellemzőit olvashattuk monografikus formában. A részek bevezetéseiben a mintavételezésről, majd az első pontokban az ott élő magyarság földrajzi- és demográfiai viszonyairól, történelméről, gazdaságáról, kultúrájáról, vallásáról esik szó, majd pedig nyelvhasználati kérdésekről.

Bármelyik kötetet is vesszük kezünkbe A magyar nyelv a Kárpát-medencében a 20. század végén sorozatból, a borítón lévő térképre pillantva láthatjuk, hogy a legkisebb magyarlakta területek a szomszédos országok közül Szlovéniában és Ausztriában vannak. A mintavételezés szempontjából „kis országnak” számító Ausztria és Szlovénia adatközlőinek száma 60, illetve 67 fő.

A magyar nyelv Ausztriában

A mintavételezés kérdéseivel foglalkozó és a köszönetnyilvánításnak helyet adó bevezetés után az első fejezet a terület földrajzi és népesedési viszonyaival foglalkozik.

Az ausztriai magyarság számaránya némileg másként alakult (alakul), mint a korábbi kötetekben tárgyalt szomszédos országokban élő magyaroké, ugyanis a

huszadik század második felében is gyarapodott számuk. Jelentős mértékben nőtt a II. világháború után Ausztriába menekült magyarok száma, csak az 1980-as években legalább 13500 fővel. Ezzel összefüggésben megfigyelhető a kivándorló magyarok esetében az Ausztrián belüli régiók közötti preferenciák változása. Ugyanis míg a Bécsben élő magyarság az Ausztriai átlagtól fiatalabb, addig Burgenlandban, különösen az őslakos településeken kiöregedés figyelhető meg. Szintén a nyolcvanas években bevándorolt magyaroknak köszönhetően az iskolázottság mutatói is kedvezőbbek, mint az ausztriai átlag. A történelmi áttekintés alatt a Magyarok Ausztriában alfejezetben mozaikszerűen pillanthatunk végig néhány jelentős politikai, illetve kulturális eseményen 1365-től, köztük Mátyás Bécsbe vonulásával a Pazmaneum bécsi megalakulásán át a Bécsi Magyar Történeti Intézet létrejöttéig.

A trianoni rendezés után Ausztriához csatolt területen élő magyarok jogait az osztrák Államszerződésben rögzített kisebbségi jogok biztosítják. Az 1955. évi Államszerződés 7. cikkelye azonban nem foglalkozik a magyarokkal, csupán a szlovén és horvát kisebbség jogaival. Majd 1976-ban fogadták el a Népcsoport-törvényt, mely a magyar kisebbség jogait is rögzítette. Ezt követően rendeletben elhatározták 8 tagú magyar népcsoporttanács megalakítását is, mely — létrejöttét követően — többször szót emelt a magyar nyelv oktatásának szükségességéért Burgenlandban. Az időközben már magyar nyelven ülésező tanács tagjainak létszámát kétszeresére emelték, elismerve ezzel a Bécsben és Alsó-Ausztriában élő magyarokat. Az egyéb állami hivatalokban tisztséget betöltő magyarok azonban nemzeti hovatartozásuktól függetlenül töltik be az adott pozíciókat.

Az ausztriai magyar egyesületek között számos gazdasági jellegű társulás is található, többek között a főleg mezőgazdaságáról híres Burgenland területén (Magyar Gazdaszövetség), melyek célja az ágazatból élő ottani magyarok segítése.

A részletesen tárgyalt vallási megoszlást kifejtő fejezetből megtudhatjuk, hogy az eredetileg nagyrészt katolikus Ausztriában — főként a migrációnak köszönhetően — a II. világháborút követően alakult ki a mostanra is jellemző vallási pluralizmus, s ebben természetesen a magyar bevándorlás is szerepet játszott, hiszen annak felekezeti megoszlása megfelelt a magyarországi arányoknak. Az Ausztriában élő valamennyi nemzetiség, így az ott élő magyarok is az osztrák egyházközség tagjai, legyen szó katolikus vagy protestáns egyháztagokról. Az egyházi élet kérdéseit illetően területenként és felekezetenként különféle tendenciák figyelhetők meg; a megszűnőben lévő egyházi szertartásoktól az aktív hitéletet élő magyar közösségekig. Az egyházakon túl több ma is működő magyar kulturális egyesület fogja össze a kint élőket.

A nyelvhasználati kérdések vizsgálata tehát a már említett kérdőíves formában történt. Választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy mely közegben milyen arányban használatos a német, illetve magyar nyelv, ugyanis „egy-egy közösség

nyelvhasználati, nyelvválasztási szokásai általában megragadhatók a prototipikus helyzetekben uralkodó szokások, szabályok felderítésével, ezért a kétnyelvű közösségek nyelvi helyzetének leírásában megkerülhetetlen a nyelvhasználati szinterek áttekintése. Ezek a szabályok úgy írhatók le, hogy megválaszoljuk a Fishman (1965) által feltett kérdéssort: *ki beszél, milyen nyelven, kivel és mikor?*” (111). A magyar nyelv a magánszférában (főként a családon belüli érintkezésben és a gondolati nyelvhasználatban), valamint a vallási és kulturális élettel kapcsolatos közegekben dominál, egyébként valamennyi nyelvhasználati szintéren a német nyelv túlsúlya figyelhető meg. A családon belüli nyelvhasználatban az adatok folyamatban lévő nyelvcserére utalnak, hiszen a magyar nyelv kizárólagos használata szinte csak a nagyszülőkkel való kommunikációt érinti, a gyermekekkel például csupán az adatközlők fele beszélt kizárólag magyarul. Ezek az eredmények a magyar és német nyelv presztízséről szóló alfejezetben összegzett megállapításokkal is összhangban vannak. A problémát tovább árnyalja, hogy a válaszadók 42%-a válaszolt igennel arra a kérdésre, hogy „Előfordult-e már, hogy valaki rászólt Önre, hogy ne beszéljen magyarul?”. Több válaszadótól is olvashatunk konkrét példát ilyen esetekre. Szintén a megkérdezettek által leírt eseteken keresztül érthetjük meg legjobban azt is, hogy milyen nyelvi nehézségekkel találkozhatják szemben magukat a kétnyelvű közegekben élők. Az utolsó fejezetben tárgyalt nyelvi változókat a már említett egységes kérdőív nyelvhasználatra vonatkozó kérdései segítségével elemezték. A kérdőív kérdéseit és részletes leírását is megtalálhatjuk a kötetben. „A különféle nyelvhasználati jelenségeket főképp kéttagú, esetenként négytagú nyelvi változókkal vizsgál[ták]. Egy-egy változó változatai ugyanazt a jelentést fejezik ki, de szociolingvisztikailag nem egyenrangú módon” (203).

A magyar nyelv Szlovéniában

A szlovéniai magyarok zöme a határ mentén él, s az általuk lakott települések nagy részén a magyar közösségek nyelvi többséget alkotnak. Ezek a területek „szervesen illeszkednek a szomszédos magyarországi földrajzi – településtörténeti – néprajzi, illetve nyelvjárási területekhez” (182), ám az itt élő magyarság létszáma az I. világháború óta folyamatosan csökken. Az effajta településszerkezetnek köszönhetően kialakult egy viszonylag éles nyelvi határvonal, ezért itt a kétnyelvűség a mindennapokban igen korlátozottan jelentkezett.

E területen a főként agrárszektorból élő etnikumok viszonyát mindig meghatározta a környezet, a gazdasági lehetőségek, s a feltételek adottak voltak a békés egymás mellett éléshez, a szlovén nyelvi határ keleti peremén élő szlovénség kulturálisan sok szállal kötődött a magyarsághoz. Ez a helyzet azonban Jugoszlávia majd a Szlovén Köztársaság megalakulásával megváltozott, s a Murán-túli szlovénség nyugat felé kezdett orientálódni. A politikai helyzet megváltozása azonban az itt élő nagyrészt magyar falvakat is érzékenyen érintette, ugyanis

„nehezen szembesült az egynyelvűség mint egyetlen kommunikációs lehetőség megszűnésével” (190). A magyarországi településekkel megszakadt a kapcsolat. „E változásokat a negyvenes évektől tetézte az a nemzetközi politikai tény, hogy a magyar és az ún. »titói« jugoszláv állam között megromlott a viszony, ennek következtében az ún. »kétnyelvű területen« erősen csökkent a magyar nyelv presztízse, így a szülők az egynyelvű magyar iskola helyett tömegesen kezdték az egynyelvű szlovén iskolába íratni a gyerekeiket” (191).

Ezt ellensúlyozandó megindultak a törekvések egy kétnyelvű iskolarendszer kidolgozására, melyet a „jugoszláviai népek és nemzetiségek testvéri együttélését” hirdető titói politika is támogatót. Ennek eredményeképpen 1972-ben született meg a törvény, mely meghatározta a máig is működő oktatási rendszer alapelveit. E sok tekintetben sajátos iskolarendszer jellemzőit leírva a szerző kiemeli, hogy annak számos hiányossága volt, mely többek között annak tudható be, hogy kidolgozói előtt nem volt olyan modell, melyet az adott körülményekhez igazítva mintaként használhattak volna. A problémákat felismerve később több — főként módszertani — változtatást hajtottak végre. Mivel törvény szerint a kétnyelvűségnek érvényesülnie kell az élet valamennyi területén, ezért az ott élő magyarok számára a kulturális intézményrendszer összességében jónak mondható. Az 1918-ban kisebbségbe került magyarság azonban nem élvezhette mindig a politikai támogatást, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság ideje alatt igazából kisebbségpolitikáról sem beszélhetünk. Számos intézkedés azonban hátrányosan érintette az itt élő magyar kisebbséget (hiszen például a kis lélekszámú magyar falvakban az iskola fenntartásához szükséges előírt 30 fős osztálylétszám teljesíthetetlen volt). A kisebbség helyzetén érdemben jó ideig az 1949-ben szerveződni kezdődő Magyar Közművelődési Bizottság sem változtatott. A változások egy évtizeddel később kezdődtek, mikor határozat született arról, hogy a Szocialista Szövetségen belül nemzeti bizottságoknak kell létrejönniük.

A muravidéki magyarok kötődéseire vonatkozó táblázatokból megállapítható, hogy jelentős különbség figyelhető meg a területi, illetve nemzeti kötődés között. Ez, ahogy a szerző is felhívja rá a figyelmet, a kárpátaljai helyzethez hasonló: „a magyar nemzethez tartozás tudata erős [...], de ez az érzés nem feltétlenül jár együtt a Magyarországhoz mint államhoz való szoros kötődéssel” (Csernicskó 1998: 136, idézi Kontra–Vörös: 201).

A fentebb már említett nyelvi változókat vizsgáló egységes kérdőívben ötféle feladattípus szerepel:

1. Két azonos jelentésű mondat közül kell kiválasztani a természetesebbnek tartott formát.
2. Négyfokú skálán kell megítélni a két felkínált azonos jelentésű mondatot.
3. A példamondatról el kell dönten, hogy jó avagy rossz. Ha a válaszadó rossznak ítéli, javítania kell.
4. Két lehetőség közül kell a mondatba illő formát kiválasztani.

5. A kiegészítést igénylő feladatok egyik típusában végződést, más esetben foglalkozást kellett beírni.

A kérdőívek általános leírását követő alfejezetből kitűnik, hogy az egyes nyelvi változók esetében (a teljesség igénye nélkül: szórend, fölösleges névmások, *t*-végű igék, feminizálás stb.) hol mutatkozik szignifikáns különbség a magyarországi mutatókhoz képest. Ezekben az alfejezetekben bizonyos változók esetében hasznos összevetéseket találhatunk a korábbi (felvidéki, kárpátaljai, vajdasági) eredményekkel is.

Az ausztriai részhez hasonlóan itt is foglalkozik egy fejezet a nyelvhasználati szinterek kérdésével. Ebben az egységben is találunk összehasonlítást a korábbi kötetek vonatkozó részeivel, s hasonló tendenciákat láthatunk az ott elemzett nyelvhasználatban mind a magán, mind a közéleti szinterekre vonatkozólag.

Az azonban szerencsésnek mondható, hogy a más kisebbségben élő magyarokhoz képest a szlovéniai adatközlők viszonylag kevés esetben számoltak be olyan helyzetről, amelyben korlátozták őket a magyar nyelv használatában.

A kétnyelvűség dinamikájáról szóló fejezet a magyar és szlovén presztízséről, a beszélők nyelvtudásáról s a nyelvi nehézségekről ad számot. A két utolsó alfejezet az interferencia, kölcsönzés, valamint a nyelvvesztés, nyelvcsere kérdéseivel foglalkozik, s a fogalmakat tisztázva elemzi e tekintetben a szlovéniai magyar kisebbség nyelvi helyzetét.

A felmérés eredményei s a muravidéki magyarság attitűdjei folyamatban lévő nyelvcsereére utalnak, ám ahogy az összegzésben a szerző is felhívja a figyelmet, ezt nem szabad erkölcsi kérdésként kezelni, s hogy a folyamat ellen tenni csak korlátozott keretek között lehet.

Az Élőnyelvi Konferenciákon közel két évtizede megkezdett nagyszabású munka újabb állomása e kötet, melynek megjelenésével lassan teljessé válik a kisebbségben élő magyarság szociolingvisztikai körképe. Az eredmények akár biztatóak, akár nem, szem előtt kell tartanunk a szerkesztő szavait, mely szerint a kisebbségi magyarság nyelvét is tudományos objektivitással kell vizsgálni, s hogy „a nyelvtudomány azt vizsgálja, hogy miként használják/beszélik az emberek nyelvüket, miközben élik mindennapi életüket.” Ennek pedig e munka maradéktalanul eleget tesz.

NAGY ZOLTÁN KRISZTIÁN

PETHŐ JÓZSEF, **Alakzat és jelentés. Az alakzatok stílus- és jelentésképző szerepe a szövegben.** Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 129. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2011. (199 lap)*

Pethő József az eddigiekben különösen Krúdy Gyula stílusával, illetve az alakzatok kutatásával foglalkozott. A 2011-ben megjelent, itt ismertető kötetének a célkitűzése az volt, hogy az alakzatokról folytatott diskurzushoz, az alakzatok nyelvi funkcióinak feltárásához hozzájáruljon. Az alakzatok leírásában a Szathmári István vezette Stíluskutató csoportnak kiemelkedő jelentősége volt: a kutatócsoport tagjaként Pethő József két alakzatkutató pályázatban vett részt, és ebben a munkafolyamatban készült el kötete anyagának nagy része.

Jelen könyvében a szerző már korábban megjelent tanulmányaiból is olvashatunk néhányat, ugyanakkor ezeket a dolgozatokat minden esetben átdolgozta, a kötet céljának megfelelően új fejezetekkel egészítette ki, ügyelve azok belső egységet teremtő logikájára is. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy alakzat és jelentés összefüggését egységes elméleti, módszertani keretben értelmezhesse. Kutatásainak háttéréül egy olyan elméleti keret szolgál, amelyben a klasszikus retorikai és poétikai hagyomány, valamint nyelvléírási gyakorlat ötvöződik a funkcionális kognitív nyelvelmélet eredményeivel.

Az Előszót követően a könyv három nagy részből épül föl. 1. Nyelv — stílus — alakzat (elméleti alapvetés) (13–57), 2. A tulajdonképpeni alakzatok a szövegben (57–141), 3. A nyelvi képek a szövegben (141–179). A 4. részben rövid és tömör összeggést és kitekintést olvashatunk, a kötetet záró fogalomtárban pedig a kognitív nyelvészet és a kognitív stilisztika legfontosabb fogalmait értelmezi a szerző.

Az első fejezet a könyv elméleti háttérét ismerteti: ennek első lépéseként a szerző a funkcionális kognitív nyelvészet szempontjából olyan lényeges alapfogalmakat ír le, mint nyelv, stílus, alakzat. Ehhez azonban szükségképpen számot ad előbb a funkcionális kognitív szöveg- és stíluselméletről, a stílusleírás lehetőségeiről, valamint a szövegvizsgálat egyik „nélkülözhetetlen aspektusáról”: a figura-alap viszonyról, a foregrounding stílusbeli jelentőségéről. Pethő József megjegyzi, hogy a kötet elméleti keretében, a funkcionális kognitív elemzésekben elengedhetetlen kategóriaként kell tekinteni az értelemszerkezetre, amely mintegy mentális modellként szerveződik a szövegek létrehozásakor, illetve

* A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

megértésekor. A szöveg stílusát ennek fényében a következőképpen határozza meg: „a stílus a szövegértelmelemnek a nyelvi megformáltságból eredő összetevője, amely a szövegmegértés, -interpretáció szempontjából attributív módon jön létre, azaz a stílushatás, a stílus által létrehozott értelem-összetevő nem eleve adott, többnyire nem is fogalmi jellegű, hanem a befogadói attribúcióval (azaz tulajdonítással) alakul ki az interakcióban. A stílus így a nyelvi horizontok összjátékában jön létre a mindenkori nyelvi interakció során, amelynek a szöveg csak egyik, igaz megvalósító összetevője, a többi pedig pragmatikai tényező” (17).

A továbbiakban a szerző néhány olyan releváns alakzatfelfogást mutat be, amely saját alakzatértelmezésének alapjául szolgál: áttekinti a klasszikus retorikai, a logikai-strukturalista és a funkcionális-pragmatikai megközelítéseket. A deviációelmélet szerint az alakzatok a semleges nyelvi formáktól való eltéréseként definiálhatók, ám Pethő József rámutat az ebben az elgondolásban rejlő belső ellentmondásra: egyrészt problematikus a viszonyítási beszédmód, a „degré zero” megállapítása, másrészt vannak olyan alakzatok, mint például az ismétlés, amelyek nem értelmezhetők eltérésként.

Pethő József saját alakzatvizsgálatai a funkcionális-pragmatikai irányzatot követik, azaz kutatásainak elsődleges célja annak megállapítása, hogy az alakzatok milyen funkciókat töltenek be a nyelvhasználatban, illetve hogyan hatnak az értelemképzés során. Alakzatfogalma ennek megfelelően nyitott, ugyanakkor részét képezik a hagyományos elgondolások is: „lényegében mindazokat a nyelvi szerkezeteket alakzatnak tekintem, amelyeket a korábbi alakzattipológiák annak tekintenek; elfogadva azt a megközelítést, hogy alakzatról akkor beszélhetünk, ha egy adott »nyelvi-beszédbeli kifejezési lehetőség megvalósulásának (felhasználásának és felfedezésének) során és annak eredményeképpen, retorikai fogalomként kategorizálódik és megnevezhetővé válik« (Kocsány–Szikszainé 2006: 49)” (36). Pethő József a funkcionális pragmatikai keretek között megvalósuló alakzatvizsgálat módszertani elveit illetően olyan tényezőket emel ki, mint a leírhatóság és figura-alap viszony, a jelentésképzés intenzitása — különös tekintettel a kommunikációs hatékonyságra. Ezeket az összetevőket a skalaritás, illetve a szövegalkotó/beszélő nyelvi tudásának értelmezésével véli vizsgálhatónak. Az alakzatok mibenlétével és elemzésével kapcsolatos kérdések megválaszolásához szerinte „olyan szövegelemzésekre van szükség, amelyek feltárják, hogy mikor, milyen feltételek megléte esetében válik egy nyelvi megoldás a fenti értelemben leírhatóvá, azaz alakzattá, illetve azt, hogy miképpen működik ez a nyelvi megoldás az adott kommunikációs helyzetben” (45). A szerző különböző szövegtípusokat von be a vizsgálatba annak érdekében, hogy szemléltesse a szónoklatok, a szépirodalmi, a tudományos, a sajtónyelvi, a hétköznapi szövegek, valamint a reklámok alakzathasználatát. Vizsgálódásainak célja feltárni az alakzatok szövegtípusokban betöltött nyelvhasználatbeli, kommunikációs, illetve szövegértelmelem alakító szerepeit. Felfogása szerint fontos szempontja a leírások-

nak az, hogy azokban a szerkezet, a szintaktikai megformáltság és a jelentés értelmezése is helyet kapjon.

A kötet további részeiben Pethő József szövegelemzésekben értelmezi bizonyos alakzatok jelentéssel való összefüggését. Alakzatvizsgálataiban két fő módszert alkalmaz: egyes elemzések kiindulópontja az a kérdés, hogy az adott szövegtípusban milyen szerepet töltenek be az alakzatok, míg más tanulmányaiban a vizsgálat fő célja annak feltárása, hogy bizonyos alakzatok vagy együtteseik különböző szövegtípusokban hogyan működnek az értelemképzés során.

A második fejezetben a szerző a tulajdonképpeni alakzatok szövegbeli szerepét tanulmányozza. A trópus és a figura elkülönítéséről szólva lényeges szakirodalmi véleményeket mutat be röviden, majd saját álláspontját is kifejti. Todorov megkülönböztetésére hivatkozva megállapítja, hogy a trópus a figura olyan típusának tekinthető, amely jelentésváltozással jár, amiből az következik, hogy a szűkebb értelemben vett figura esetében nem beszélhetünk jelentésváltozásról. Pethő József szerint ez az elképzelés nem helytálló, mivel az alakzatokban is végbemegy jelentésváltozás: „az alakzat egyszerre szerkezet és működés, azaz kognitív műveletekkel keletkező és kognitív műveleteket létrehozó, irányító struktúra, másképpen szólva: a szintaktikai szerkezet megváltozása a jelentésszerkezet megváltozását is maga után vonja” (47). Pethő József így a nyelvi képeket önálló csoportként tartja számon az alakzatok között, elkülönítve őket a „tulajdonképpeni” alakzatoktól.

A második fejezet szövegeinek többsége Krúdy Gyula stílusával foglalkozik. Az alakzat és szövegkoherencia összefüggését kutató részben Krúdy N. N. című kisregényében az alakzatok szövegbeli szerepét vizsgálva Pethő József három alakzattípust tárgyal: az ellentétet, a halmozást és az iróniát. Ezek az alakzatok Krúdy írásainak jellemző összetevői, az értelemképzés folyamatában fontos a szerepük. Egy másik tanulmány az iróniát értelmezi Krúdy stílusában, a szerző érdeklődése a hasonlatokban, a halmozásokban, illetve Krúdy írói névadásában jelen lévő iróniára irányul. Ez az egység újabb szempontok alkalmazása révén visz közelebb a Krúdy stílusában jelentkező irónia megértéséhez. A következő, ugyancsak Krúdyval foglalkozó részben Pethő József az alakzatok stílus- és jelentésképző szerepét vizsgálja az író utolsó alkotói korszakában. A tanulmány elején kifejti véleményét az életmű rendszeres stílusleírásának lehetőségeiről, amelyben kétféle járható utat lát: egyrészt egy kronologikus alapelvű történeti leírást, amely időrendben haladva jellemzi Krúdy stílusát, másrészt pedig egy olyat, amely azt vizsgálja, hogy az egyes stílusirányzatok jegyei hogyan kötődnek a Krúdy-prózához. Az író utolsó korszakának stílusjegyeit kutatva arra a konklúzióra jut, hogy „vannak olyan jellemzők, amelyek fölé az »állandóság« címszó kerülhetne, ezek olyan stílusvonások, amelyek évtizedeken át jelen vannak, és így egyfajta stílusbeli folyamatosságot mutatnak, a másik rovat fölé értelemszerűen a »változás« írható: azokról a stílusösszetevőkről van szó, amelyek

az utolsó alkotói korszak differentia specificái” (115). Ugyancsak ebben a fejezetben Pethő József vizsgálja még a reklámszlogenekben és napjaink szónoki beszédeiben jelen lévő alakzatokat is, valamint az adjekciós alakzatokat József Attila verseiben.

A harmadik fejezet négy tanulmányt foglal magában. Az elsőben a szerző a kognitív metaforaelméletek és -elemzések eredményeire építve Krúdy Gyula „nyírségi képeit” veszi szemügyre, azon belül is három típust: a metaforát, a megszemélyesítést, illetve a hasonlatot. Ezeknek a nyelvi képeknek olyan jellegzetes szerveződésére figyel fel, amely mint stílussajátosság „egyfelől A TERMÉSZETI SZFÉRA, vagyis A NYÍRSÉGI TÁJ, másfelől AZ EMBERI SZFÉRA »bemeneti terekkel« hoz létre fogalmi integrációt” (152). A második rész a nyelvi képeket Móricz Zsigmond stílusában taglalja. Pethő József az Égi madár című novella elemzésével világít rá arra, hogy bár a szakirodalom Móricz életművének első-sorban társadalomkritikai jellemzőit tartotta számon – alulértékelve így a stílus életműbeli szerepét –, nem haszon nélküli a Móricz-művek stilisztikai értelmezése sem. A szerző a vizsgált szöveg lényeges stílusvonásaként értékeli a metaforát, illetve általában a nyelvi képet, amely a szövegértelem létrehozásának elengedhetetlen tényezője. A harmadik tanulmányban a szerző a metaforákat elemzi a német és a magyar gazdasági nyelvben, a negyedikben pedig az idő metaforáit tárgyalva kitér az idő konceptualizálásának leírására a kognitív metaforakutatásban, és az időre vonatkozó metaforáknak a szöveg stílus- és értelem-szerkezetében betöltött szerepét szövegelemzésekkel szemlélteti.

Összegzésként elmondható, hogy a kötet új kutatási eredményeivel érdemben hozzájárul az alakzat és a jelentés összefüggésének tárgyalásához, illetve az alakzatokról folytatott, leírásukra vonatkozó további diskurzust segítő hasznos felvetésekkel, meglátásokkal gazdagítja a stilisztikának ezt a fontos kérdéskörét.

KAZAMÉR ÉVA

Beszámoló a 2011/2012. tanévről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének személyi összetételében az előző évhez képest kisebb változások történtek: dr. Győrffy Erzsébetet és dr. Reszegi Katalint a tanév kezdetén adjunktussá léptették elő, Reszegi Katalin nem sokkal ezt követően gyermekgondozási szabadságra távozott. Ugyanilyen okból volt továbbra is távol dr. Póczos Rita tanársegéd, őt Ditrői Eszter helyettesítette. Mellettük a tanszék oktatói az alábbiak voltak: dr. Nyirkos István professor emeritus, Szikszainé dr. Nagy Irma tudományos tanácsadó, dr. Hoffmann István egyetemi tanár, tanszékvezető, dr. Kis Tamás és dr. Tóth Valéria egyetemi docens, dr. Rácz Anita és dr. Dobi Edit egyetemi adjunktus, valamint Fehér Krisztina tanársegéd. A tanszék könyvtárosa (a Finnugor Tanszékkel közösen) Hoffmann Istvánné, az intézet titkára Kecskemétiné Legoza Eszter, ügyvivő-szakértője pedig Szűcs Imre volt. A szakmódszertani képzésbe továbbra is óraadóként kapcsolódott be a gyakorlóiskola tanára, Sápiné Bényei Rita és Mászlainé dr. Nagy Judit a Svetits Katolikus Gimnázium tanára.

A doktori képzés a korábban kialakult keretben folyt: a magyar nyelv tudományi alprogram a Kertész András professzor vezette Nyelvtudományok Doktori Iskola részeként működött. A doktori program hallgatói a 2011/2012. tanévben az alábbiak voltak: III. évfolyam: Oszlánszki Éva és Tóth Teodóra, II. évfolyam: Béres Júlia, Mozga Evelin és Nagy Zoltán, I. évfolyam: Kazamér Éva és Veréce Viktória. Mindnyájan bekapcsolódtak a tanszék oktatómunkájába is. A doktori alprogram szokásos éves témabemutató konferenciáját 2011. október 20-án Síkfőkúton rendezte meg, amelyen három hallgatónk tartott előadást. A tanév során az alprogramban Fehér Krisztina szerzett doktori fokozatot Útban egy más nyelvészeti felé. Elméleti-módszertani problémák a 20. századi magyar nyelv tudományban című értekezésével.

A TÁMOP által támogatott kutatóegyetemi pályázati program Nyelvtudomány és bioetika című alprojektjének keretében 2010 júliusától a Magyar Nyelvtudományi Tanszéken három kutatócsoport működött. Ezek az itt tárgyalt tanév során az alábbi eredményeket érték el.

A Szikszainé Nagy Irma által A szöveg- és stílusvizsgálat sajátos irányai címmel indított kutatási program három kutatási irányt foglalt magában: a régi magyar irodalmi szövegfeldolgozás, a szövegstiliztika és a poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogramot. Mindhárom területen újabb kutatások alapjául szolgáló, elismerésre méltó eredmények születtek. Jakab László szer-

kesztésében megjelent a Csokonai szókincstár 2. kötete (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. 1024 lap), amely Csokonai szépprózai műveinek és tanulmányainak a szókincset tartalmazza. A szövegstilisztikai irány keretében Szikszainé Nagy Irma a program második évében újabb konferenciát szervezett, amelynek anyaga önálló kiadványban jelent meg *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe* (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 207 lap) címmel. A poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram ugyancsak konferencia keretében foglalkozott a szövegösszefüggés megközelítési módjával. A Dobi Edit által rendezett konferencián elhangzott előadások írott változatai az *Officina Textologica* 17. kötetében jelentek meg *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Elemzések — Diszkusszió* (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 181 lap) cím alatt.

Tóth Valéria onomasztikai munkacsoportja a kutatási program keretében a Magyar Digitális Helynévtár (MDH) on-line adatbázisának mai magyar helynévi modulját alakította ki. Az adatbank honlapja (<http://mdh.unideb.hu>) három nyelven (magyarul, angolul és németül) 2011-ben kezdte meg a működését. Az újkori helynévtár két év munkájának az eredményeképpen közel 90 ezer kereshető, megjeleníthető helynévadatot tartalmaz. Adatbázisba rendezett formában emellett további 300 ezer helynévadat vált elérhetővé a Magyar Névtár honlapján. Az adatbázis-építéshez kapcsolódóan megindult a helynévgyűjtő munka Hajdú-Bihar megye területén, a Hajdúhát régiójában is. Hoffmann István magyar nyelvtörténeti kutatócsoportja a Magyar Digitális Helynévtár történeti moduljának kialakítását végezte el. Ennek keretében a korai ómagyar kori szórványemlékek anyagából 16 ezer adatot dolgozott fel, s tett elérhetővé az adatbázis rendszerében. A kutatási pályázat második évében a két kutatócsoportban négy tudományos segédmunkatárs dolgozott: Bába Barbara, Kovács Éva, Pásztor Éva és Szőke Melinda.

Tóth Valéria helynévi adatbázis-építő programja az idevágó elméleti problémák tudományos feldolgozását előmozdítandó Névtárszertani feldolgozások a Kárpát-medence mai helynévkincsének témaköréből címmel az OTKA támogatásában is részesült.

A kutatási programokhoz kapcsolódóan több önálló munka is napvilágot látott. A dél-dunántúli német helynévanyag elemzését Josef Schwing végezte el *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)* című munkájában (*A Magyar Névtár Kiadványai* 22. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. 213 lap). Egy korábban indult sorozat harmadik darabját adta közre Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* (*A Magyar Névtár Kiadványai* 25. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 115 lap + 23 térkép). Megjelent emellett a *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6. és 7. kötete is. Ez utóbbi a folyóirat rendkívüli számaként a VII. Hungarológiai Kongresszus keretében Kolozsváron

megtartott, Tóth Valéria által szervezett névtani szimpózium előadásait tartalmazza.

A pályázati program támogatásának köszönhetően valósulhatott meg több, a tanszékhez kapcsolódó rendezvény is. Tóth Valéria és Hoffmann István kutatócsoportja 2011 nyarán három hetes adatbázisépítő-tábort szervezett, amelynek keretében több mint 30 hallgató végzett adatfeltáró munkát a program oktatóinak és kutatóinak irányításával. Ezek az immáron évtizedes hagyományra visszatekintő nyári hallgatói táborok nemcsak az oktatás, hanem a tudományos utánpótlás nevelése szempontjából is igen hasznosnak bizonyulnak.

A hagyományos doktori témabemutatókhoz kapcsolódóan 2011. október 21–22-én Síkfőkúton a Magyar Digitális Helynévtár munkálataival összefüggő műhelytalálkozót tartottunk, amelyen veszprémi, piliscsabai és az ELTÉ-ről budapesti kollégák is részt vettek. Az elhangzott előadások és a hozzájuk kapcsolódó gyakorlati munka célja a munkaközösség kibővítése mellett főképpen a feldolgozási módszerek finomítása, pontosítása volt.

A Magyar Nyelv- és Névtörténeti Műhely a Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtani Tagozatával közösen 2012. május 30. és június 2. között rendezte meg Síkfőkúton a 7. Helynévtörténeti Szemináriumot, amelyen 25 előadás hangzott el. A rendezvény negyedik napján sor került a Magyar Digitális Helynévtár műhelymegbeszélésére is.

A tanszék oktatói a fentiek mellett számos tanulmányt tettek közzé, és tartottak tudományos előadásokat különböző rendezvényeken. Ezek közül az alábbiakban a nemzetközi eseményeket emeljük ki. A 2011. szeptember 5. és 9. között Barcelonában megtartott 24. nemzetközi névtudományi konferencián hatan vettek részt angol nyelvű előadással (Bába Barbara, Ditrói Eszter, Györffy Erzsébet, Kovács Éva, Pásztor Éva és Tóth Valéria), 2012 júliusában Bernben a Trends in Toponymy V. konferencián pedig négyen képviselték tanszékünket (Ditrói Eszter, Györffy Erzsébet, Kovács Éva és Tóth Valéria).

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja a tanév során a hagyományoknak megfelelően gazdag programot bonyolított le. Az őszi félévben Burghardt Beatrix, Oszlánszki Éva, Szőke Melinda, valamint P. Lakatos Ilona, T. Károlyi Margit és Iglai Edit (közösen) tartott előadást, továbbá társasági ülés keretében köszöntöttük 80. születésnapján Bodáné Porkoláb Judit tanárnőt. A tavaszi félévben pedig Furkó Péter, Mínya Károly, Oszlánszki Éva, M. Nagy Ilona–Boda István–Varga Teréz, Bába Barbara és Boda István Károly–Porkoláb Judit szerepelt előadással a társaság ülésén.

A magyar nyelv hivatalossá tételének napjára, 1844. november 13-ára emlékezve az Országgyűlés úgy döntött, hogy e napot a magyar nyelv napjává nyilvánítja. A magyar nyelv ünnepén a Magyar Nyelvtudományi Tanszék a Debreceni Egyetemen 2011 novemberében megrendezte a Nevek napját: az egész napos programmal a tulajdonnevek nyelvi szerepének fontosságára, különleges

voltára kívánta felhívni a figyelmet. A tudománynépszerűsítő célú előadások mellett a tanszék a hallgatók számára helyesírási és szépkiejtési versenyt, valamint magyar nyelvészeti vetélkedőt szervezett.

A tanév során több oktatónk részesült elismerésben: Rácz Anita 2011-ben megkapta a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj Kuratóriumának elismerő oklevelét, s emellett újabb két évre elnyerte az ösztöndíjat is. Hoffmann István 2011-ben megkapta Debrecen város Csokonai-díját, 2012-ben pedig az MTA Nyelvtudományi Bizottságának tagjává, illetve a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság elnökévé választották. Ez utóbbi testületnek Dobi Edit és Tóth Valéria is a tagja lett.

A tanszékről további információk találhatóak a <http://mnytud.arts.unideb.hu> honlapon.

HOFFMANN ISTVÁN

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások 1., 7–13., 15., 17–24., 26–31., 33–37., 39–45., 47–49. 1951–
2011. 500–2000 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. *Csűry Bálint*: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. Debrecen, 1939. (17 lap) 150 Ft
5. *Kovács István*: Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. (Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye). Debrecen, 1939. (28 lap) 150 Ft
13. *Bárczi Géza*: A városi népnyelv kérdéséhez. Debrecen, 1941. (18 lap) 150 Ft
14. *Kovács István*: Igekötéink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben. Debrecen, 1941. (35 lap) 150 Ft
15. *Szabó István*: Az *í*-zés esetei a békési nép nyelvében. Debrecen, 1941. (32 lap) 150 Ft
17. Népnyelvi szövegmutatványok. Közli: *Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József*. Debrecen, 1941. (39 lap) 150 Ft
21. *Kniezsa István*: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. Debrecen, 1943. (42 lap) 150 Ft
22. *Bakó Elemér*: Egy magyar szócsalád: *hop, hoporcs, hömpölyög, hederít*. Debrecen, 1943. (22 lap) 150 Ft
23. *Bárczi Géza*: Jegyzetek a budapesti népnyelvről. Debrecen, 1943. (21 lap) 150 Ft
24. *Szilágyi László*: A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. Debrecen, 1943. (28 lap) 150 Ft
25. *Varga Lajos*: Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben. Debrecen, 1943. (19 lap) 150 Ft
26. *Végh József*: A békési népnyelv névszótövei. Debrecen, 1943. (156 lap) 150 Ft
29. *Papp László*: Az *ú* és *ü* hangok a hosszúpályi népnyelvben. Debrecen, 1949. (60 lap) 150 Ft
30. *Benkő Loránd*: A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár. Debrecen, 1950. (19 lap) 150 Ft
32. *D. Bartha Katalin*: A szlavóniai nyelvjárás szóképzése. Debrecen, 1952. (30 lap) 150 Ft
38. *Sulán Béla*: Adalékok az argó szókincsének tanulmányozásához. Debrecen, 1961. (20 lap) 150 Ft
40. *Sulán Béla*: Magyar *-ó* < szláv *-ou ~ ov*? Debrecen, 1962. (13 lap) 150 Ft

42. *Imre Samu–Kálmán Béla*: Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből. Debrecen, 1962. (25 lap) 150 Ft
43. *Papp István*: A szóalkotás problémái. Debrecen, 1963. (29 lap) 150 Ft
44. *Sulán Béla*: A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. Debrecen, 1963. (15 lap) 150 Ft
45. *Jakab László*: A felszólító módjel kérdéseihöz. Debrecen, 1964. (16 lap) 150 Ft
48. *Jakab László*: Az ingadozó igei végződészek használata. Debrecen, 1969. (20 lap) 300 Ft
51. *Jakab László–Keresztes László*: Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen. Debrecen, 1979. (25 lap) 300 Ft
52. *Sebestyén Árpád*: Kálmán Béla hetvenéves. *Kiss Antal*: Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982). Debrecen, 1983. (43 lap) 300 Ft
54. *Kálmán Béla*: Vértes Edit 70 éves. *Jakab Edit*: Vértes Edit tudományos munkásságának bibliográfiája. Debrecen, 1989. (17 lap) 300 Ft
56. *Hlavacska Edit*: Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában (Annotált bibliográfia). Debrecen, 1990. (44 lap) 500 Ft
57. *Sebestyén Árpád*: A szociolingvisztika elemei Csúry Bálint népnyelvkutató iskolájában. Debrecen, 1990. (19 lap) 300 Ft
58. *Kiss Antal*: Andrásyné Kövesi Magda 80 éves. Debrecen, 1991. (14 lap) 300 Ft
59. *K. Szoboszlav Ágnes*: Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez. Debrecen, 1991. (85 lap) 500 Ft
61. *Hoffmann István*: Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. (163 lap) 1200 Ft
62. *Vértes Edit*: Vélemények és ellenvélemények. Debrecen, 1995. (35 lap) 150 Ft
63. *Kálnási Árpád*: Népi beszélgetések Szatmárból. Debrecen, 1995. (140 lap) 800 Ft
66. *Hoffmann István–Kis Tamás*: Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye II. Debrecen, 1998. (314 lap) 1000 Ft
67. *Kálnási Árpád*: Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996. (274 lap) 1200 Ft
68. *Kis Tamás*: A magyar szlengkutatás bibliográfiája. Debrecen, 1996. (99 lap) 500 Ft
69. *Vörös Éva–Priszter Szaniszló*: Márton József Természethistóriaí képekönnyvének nővénynevei. Debrecen, 1997. (61 lap) 250 Ft
71. *Kis Tamás*: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. Debrecen, 1997. (57 lap) 500 Ft
72. *Kálnási Árpád*: Fejezetek a Csúry-iskola történetéből. Debrecen, 1998. (95 lap) 800 Ft
77. *Kenéz Tünde*: A debreceni könyvkötészet szókincse. Debrecen, 2002. (77 lap) 500 Ft
79. *Domonkosi Ágnes*: Megszólítások és beszédpártnere utaló elemek nyelvhasználatunkban. Debrecen, 2002. (248 lap) 1200 Ft
80. *Sebestyén Árpád*: A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.). Debrecen, 2002. (190 lap) 1000 Ft
81. *Boda István Károly–Porkoláb Judit*: A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében. Debrecen, 2003. (145 lap) 1000 Ft
82. *Zaicz Gábor–Csepregi Márta*: Vértes Edit emlékezete. Debrecen, 2004. (36 lap) 300 Ft
83. *Kálnási Árpád*: Debreceni cívis szótár. Debrecen, 2005. (830 lap) 3000 Ft
84. *Szikszainé Nagy Irma* szerk.: József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről. Debrecen, 2005. (137 lap) 2000 Ft

85. *Vörös Éva*: A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2007. (500 lap) 2500 Ft
86. *Takács Judit*: Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje. Debrecen, 2007. (170 lap) 1800 Ft
87. *Szikszainé Nagy Irma* szerk.: A Nyugat stiláris sokszínűsége. (A Nyugat születésének 100. évfordulója alkalmából a 2008. május 28-án Debrecenben tartott tudományos emlékülés anyaga). Debrecen, 2008. (166 lap) 1200 Ft
88. *Hoffmann István* szerk.: Szülőföld és nyelvi hagyomány. Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból. Debrecen, 2009. (279 lap) 2000 Ft
89. *Szikszainé Nagy Irma* szerk.: A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben. Debrecen, 2011. (207 lap) 1800 Ft
90. *Szikszainé Nagy Irma* szerk.: A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe. Debrecen, 2012. (207 lap) 1800 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

4. *Jakab László–Bölcskei András*: A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója. Debrecen, 1988. (594 lap) 800 Ft
5. *Jakab László–Bölcskei András*: Csokonai-szókincstár 1. Debrecen, 1993. (591 lap) 1200 Ft
6. *Jakab László–Kiss Antal*: A Guarj-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1994. (367 lap) 800 Ft
7. *Jakab László–Kiss Antal*: Az Apor-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1997. (451 lap) 800 Ft
8. *Jakab László–Bölcskei András*: Balassi-szótár. Debrecen, 2000. (623 lap) 2000 Ft
9. *Jakab László–Kiss Antal*: A Festetics-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 2001. (343 lap) 1500 Ft
10. *Jakab László*: A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. Debrecen, 2002. (527 lap) 2000 Ft
11. *Jakab László–Bölcskei András*: Egy XVI. századi emlékirat szókincstára. Zay Ferenc: Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Debrecen, 2003. (261 lap) 1200 Ft
12. *Jakab László*: Csokonai-szókincstár 2. Debrecen, 2011. (1024 lap) 3500 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. Debrecen, 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
3. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. *Tóth Valéria*: Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001. (304 lap) 2000 Ft
5. *Póczos Rita*: Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 2001. (190 lap) 2000 Ft

6. *Tóth Valéria*: Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). Debrecen, 2001. (245 lap) 2000 Ft
8. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 1. Debrecen, 2004. (207 lap) 1600 Ft
9. *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. Debrecen, 2005. (235 lap) 2000 Ft
10. *Hoffmann István* szerk.: Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2005. (449 lap) 4500 Ft
11. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 2. 2006. (224 lap) 1600 Ft
12. *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. (372 lap + 1 térkép) 2300 Ft
13. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 3. Debrecen, 2008. (193 lap) 2000 Ft
14. *Tóth Valéria*: Településnevek változástipológiája. Debrecen, 2008. (285 lap) 2000 Ft
15. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 4. Debrecen, 2009. (193 lap) 2000 Ft
16. *Hoffmann István*: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen, 2010. (259 lap) 2500 Ft
17. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 5. Debrecen, 2010. (271 lap) 2200 Ft
18. *Póczos Rita*: Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása. Debrecen, 2010. (237 lap) 2200 Ft
19. *Rácz Anita*: Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez. Debrecen, 2011. (248 lap) 2500 Ft
20. *Györffy Erzsébet*: Korai ómagyar kori folyóvíznevek. Debrecen, 2011. (224 lap) 2500 Ft
21. *Reszegi Katalin*: Hegynevek a középkori Magyarországon. Debrecen, 2011. (216 lap) 2500 Ft
22. *Schwing, Josef*: Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn). Debrecen, 2011. (213 lap) 3500 Ft
23. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti tanulmányok 6. Debrecen, 2011. (226 lap) 2500 Ft
24. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti tanulmányok 7. Debrecen, 2012. (172 lap) 2500 Ft
25. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közlétesíti: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. Debrecen, 2012. (115 lap + 23 térkép) 3000 Ft
26. *Bényei Ágnes*: Helynévképzés a magyarban. Debrecen, 2012. (134 lap) 2200 Ft
27. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti tanulmányok 8. Debrecen, 2012. (172 lap) 2500 Ft

Onomastica Uralica

- 1a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages. Edited by *István Hoffmann*. Debrecen–Helsinki, 2001. (469 lap). 2000 Ft
2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. Edited by *István Nyirkos*. Debrecen, 2002. (275 lap) 1500 Ft
3. Settlement Names in the Uralian Languages. Edited by *Sándor Maticsák*. Debrecen–Helsinki, 2005. (182 lap) 2500 Ft
4. Borrowing of Place Names in the Uralian Languages. Edited by *Ritva Liisa Pitkänen–Janne Saarikivi*. Helsinki, 2007. (223 lap) 3000 Ft
5. Onomastica Uralica 5. Edited by *István Hoffmann–Valéria Tóth*. Debrecen–Helsinki, 2007. (172 lap) 2500 Ft
7. Onomastica Uralica 7. Edited by *István Hoffmann–Valéria Tóth*. Debrecen–Helsinki, 2008. (168 lap) 2400 Ft
8. Patrocinny Settlement Names in Europa. Edited by *Valéria Tóth*. Debrecen–Helsinki, 2011. (249 lap) 2500 Ft

Officina Textologica

3. *Szikszainé Nagy Irma* szerk.: Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez (Magyar nyelvű szövegek elemzéséhez). Debrecen, 1999. (147 lap) 1000 Ft
4. *Dobi Edit–Petőfi S. János* szerk.: Koreferáló elemek — koreferenciarelációk (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió). Debrecen, 2000. (223 lap) 1000 Ft
5. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma* szerk.: Grammatika — szövegnyelvészet — szövegtan. Debrecen, 2001. (147 lap) 1000 Ft
6. *Szikszainé Nagy Irma* szerk.: Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió). Debrecen, 2002. (140 lap) 1000 Ft
7. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma* szerk.: A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: téma–réma szerkezet). Debrecen, 2002. (166 lap) 1000 Ft
8. *Dobi Edit*: Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben. Debrecen, 2002. (200 lap) 1000 Ft
9. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma* szerk.: A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: tematikus progresszió). Debrecen, 2003. (119 lap) 1200 Ft
10. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma* szerk.: A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. (Fogalmi sémák). Debrecen, 2004. (141 lap) 2000 Ft
11. *Petőfi S. János* szerk.: Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához. Debrecen, 2005. (123 lap) 2000 Ft
13. *Csúry István*: Kis könyv a konnektorokról. Debrecen, 2005. (196 lap) 2000 Ft
14. *Dobi Edit* szerk.: A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő. Debrecen, 2008. (123 lap) 1200 Ft
15. *Petőfi S. János*: Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram 2. Debrecen, 2009. (124 lap) 1200 Ft

16. *Dobi Edit* szerk.: A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. (Petőfi S. János 80. születésnapjára). Debrecen, 2011. (158 lap) 1200 Ft
17. *Dobi Edit* szerk.: A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió. Debrecen, 2012. (181 lap). 1500 Ft

Egyéb kiadványok

- Bakó Elemér*: Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról. Szerk. *Kálnási Árpád*. Debrecen, 2002. (91 lap) 640 Ft
- Kálnási Árpád*: A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.) Debrecen, 1984. (508 lap) 1200 Ft
- Kálnási Árpád–Jakab László*: A Nyírbátori járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 3.) Debrecen, 1987. (431 lap) 1200 Ft
- Kálnási Árpád–Sebestyén Árpád*: A Csengeri járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5.) Debrecen, 1993. (549 lap) 800 Ft
- Nyirkos István*: Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. 1987. (184 lap) 800 Ft
- Sebestyén Árpád*: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. (220 lap) 800 Ft
- Zay Ferenc*: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi *Kovács István*. Debrecen, 1982. (227 lap) 800 Ft

TARTALOM

A Magyar Nyelvjárások 50. kötete elé	5
--	---

Tanulmányok, cikkek

HOFFMANN ISTVÁN: Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás	9
GYÓRFFY ERZSÉBET: A <i>hivatalos név</i> terminus	27
N. FODOR JÁNOS: A természetes személynévadásról	37
TÓTH VALÉRIA: Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések Anonymus egy személynévéhez	51
FEHÉR KRISZTINA: Az affinitástól a hálózatokig, avagy a nyelvek filogenezise	77
DOBI EDIT: A szemiotikai textológiai jelértelmezés szerepe a szöveg jelentésrepresentációjában	107

Emlékezés

RÁCZ ANITA: Kiss Lajos (1922–2003)	117
--	-----

Nyelvjárási adatok

PESTI JÁNOS: Poliszémia az állathangutánzó szavakban	121
TÓTH TEODÓRA: Barkaszó helynevei	149

Ismertetések, bírálatok

<i>Török Tamás</i> : Ipoly mente helynevei. (Adattár 1. Alsó-Ipoly mente). <i>Bura László</i> : Szatmár megye helynevei 1–2. <i>Bura László</i> : Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. (Ism. BÉRES JÚLIA)	173
<i>Slíz Mariann</i> : Személynévadás az Anjou-korban. <i>Slíz Mariann</i> : Anjou-kori személynévtár 1301–1342. <i>N. Fodor János</i> : Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. <i>N. Fodor János</i> : A Felső-Tisza-vidék késő középkori személynéveinek szótára (1401–1526). (Ism. MOZGA EVELIN)	181
<i>Szépfolusi István–Vörös Ottó–Beregszászi Anikó–Kontra Miklós</i> : A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában. (Ism. NAGY ZOLTÁN KRISZTIÁN)	192

<i>Pethő József: Alakzat és jelentés. Az alakzatok stílus- és jelentésképző szerepe a szövegben. (Ism. KAZAMÉR ÉVA) .....</i>	198
HOFFMANN ISTVÁN: Beszámoló a 2011/2012. tanévről	203